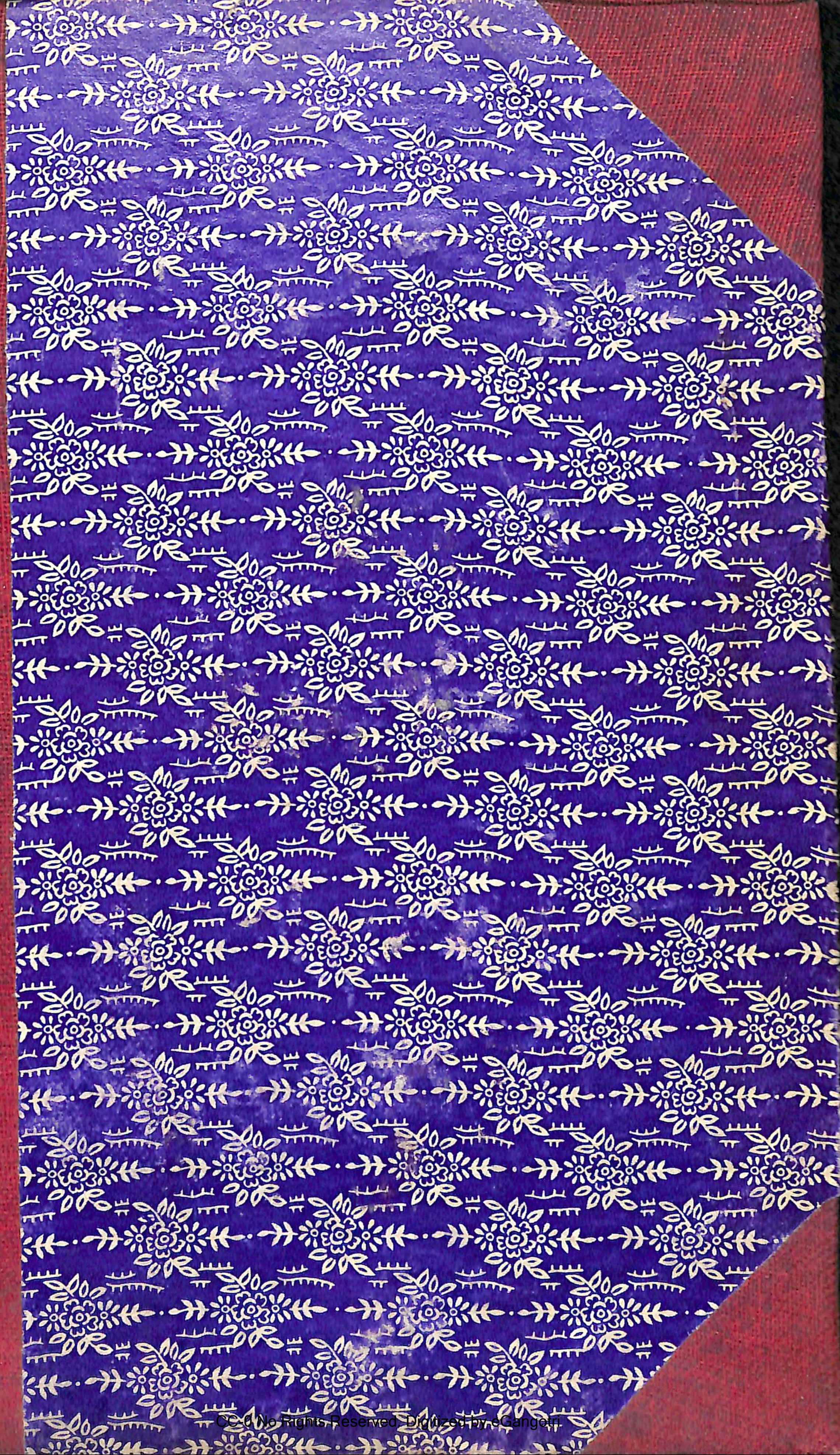

January. 1907.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 109.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम्
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम्
उपाध्याय-श्रीगङ्गानाथ शर्मणा
शोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH THE COMMENTARY

'khandanaphakkikâvibhajana' (vidyâsâgarî) of ânandpûrna

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

Chitsukha, Sankara Misra and Raghunâtha,

EDITED BY

GANGÂNÂTHA JHA M. A.,

Professor of Sanskrit Muir Central College, Allahabad.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS:-OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—१०९

ईश्वरमुमया न परं
वन्देऽनुमया ऽपि तमधिगतम् ॥

* अविकल्पेति * । अस्य च नियोगतः फलवत्कार्यान्तरारम्भसंयोगात्साक्षाददृष्टफलत्वाच्च फलवत्सांनिधावफलं तदङ्गमिति कार्यांतरशेषत्वे चावधृते सत्यारम्भस्यसमाप्तिपर्यंतत्वादपेक्षिताऽविघ्नपरिसमाप्तिः प्रयोजनम्, अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं दुर्बलमिति फलांतरकल्पनाया दुर्बलत्वात् । अतो यथा सांप्रदायिकमनध्यायानध्ययनादि स्वाध्यायाविघ्नार्थमेवमिदमपि । तदयमर्थः । तमीश्वरं वंदे इति संबंधः ॥

नन्वीश्वरस्य दृश्यत्वे घटादिसाम्याच्छास्त्राविषयत्वेन नमस्काराविषयत्वम् । अदृश्यत्वे शशशृंगवदसत्त्वादेव । स्वप्रकाशत्वे सदाप्रकाशितत्वादविदितत्वाभावाच्छास्त्रागोचरत्वम् । तद्वद्वैवेष्टदेवता । अतो न युक्तस्तत्प्रणाम इत्यत आह *अविकल्पेति* । अविकल्पशब्देन निर्विकल्पकं स्वरूपज्ञानं विवक्षितम् । तद्विषयत्वं च तत्प्रयुक्तव्यवहारत्वात् । न च स्वयम्प्रकाशत्वे ऽपिसदाविदितत्वम्, अविद्यावृतत्वेनाविदितमिव भवति यतः । नच स्वरूपज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वम्, प्रमाणज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वात् । शास्त्रप्रामाण्यं चारोपितनिवर्तकत्वेन । आह च "सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति[1]"

---

१ पातञ्जलमहाभाष्ये ।

नन्वीश्वर आत्मैवेति ते मतम्। स च प्रत्यक्षो ऽनुभवाश्रयतया ऽपरोक्षः। किमिदमुच्यते स्वप्रकाश[1] इत्यत आह *एक इति*। इदमाकूतम्। न तावन्मानसप्रत्यक्षः। विमतं भिन्नाश्रयविषयं ज्ञानत्वात् ज्ञानान्तरवत्। आत्मा नास्मदादिमानसप्रत्यक्षः ज्ञानासमवायिकारणाश्रयत्वात् मनोवत् परासिद्धसाध्यादिनिर्देशादनवद्यम्[2]। विपक्षे स्ववृत्तिविरोधप्रसंगो बाधः। किं च ज्ञानं विमतं न स्वाश्रयविषयं गुणत्वात्, यो गुणो नासौ स्वाश्रयविषयो, यथा ऽग्नेरौष्ण्यप्रकाशादि। तदुक्तं तत्त्वविद्भिः। "यस्यैव यो गुणो न स तद्गुणं च समानजातीयमसमानजातीयं वा विषयीकुर्याद् यथा ऽग्नेरौष्ण्यं सवितृरूपं चेति"। यदपि न्यायमुक्तावल्यामुदितम् "अग्निगुणस्यापि भास्वररूपापरपर्यायस्य प्रकाशस्य स्वाश्रयप्रकाशकत्वात्साध्यविकलतेति" तदसत्। स्वाश्रयप्रकाशत्वं हि तत्र प्रकाशजनकत्वं तद्गततमोनिवर्त्तकत्वं वा स्यात्। नाद्यः। भास्वररूपेण स्वाश्रयद्रव्येषु रूपांतरारम्भानङ्गीकारात् युगपदवान्तरजातीयविशेषगुणद्वयसमवायायोगाच्च। नापि द्वितीयः। तत्र तमःप्राप्त्यभावात्। यदि हि कदाचित्प्रकाशाभावे नाग्न्यादिर्दृश्येत, तमश्च उपलभ्येत, तन्निवृत्तिस्तर्हि घटादिवत्स्वप्रकाशसाध्या स्यात्। अतो व्यतिरेकाभावात्तमोनिवर्तकत्वम्। आश्रयद्रव्याध्यक्षेण प्रकाशतद्गुणत्वेनान्यथासिद्धं सन्निधिरहेतुरित्यलं तद्दूषणगवेषणेन।

१ य आत्माऽनुभवाश्रयतया प्रत्यक्षः स कथं स्वप्रकाशः तस्य प्रकाशेऽनुभवस्यावश्यकत्वादितिशङ्काकृदभिप्रायः।

२ मदुक्तमनुमानद्वयमितिशेषः। न चात्रबाध इत्याग्रिमेण दर्शयति।

न चात्मांतरप्रत्यक्षः[1] आत्मांतरस्यात्मांतरं प्रति तदनङ्गीकारात्, [2]आत्मान्तराभावाच्च ।

नाप्यनुभवाश्रयतया ऽपरोक्षः । जडत्वे घटादिवदनुभवाश्रयत्वायोगात्, अजडत्वे ततो भेदाभावात् । आत्मा न संविदाश्रयतया ऽपरोक्षः वस्तुत्वाद् घटवत् । केवलान्वयितयोपाधेरनाशङ्क्यत्वात्साध्याभावाविनाभावो स उपाधिर्यस्येत्यन्वयइति साध्याभावव्याप्तत्वमुपाध्यभावस्य वदता ऽन्वयव्यतिरेकिण एव धर्मस्योपाधित्वाङ्गीकारात् । अन्यथा पक्षेतरत्वोपाधिना केवलान्वयिन एव विलोपादिति ।

ननु जगदाकारपरिणामिब्रह्मणः कथमेकत्वमुपादानत्वाच्च मृदादिवत्परिणामित्वं जीवैश्चांशांशित्वेन भिन्नाभिन्नत्वादित्यत आह *स्थाणुरिति* । न तावदेकदेशपरिणामो, निरंशत्वात् । न च सामस्त्येन, स्थितिकाले ब्रह्माभावप्रसङ्गात् । न च जीवानां तदंशत्वम्, जीवारभ्यत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मण इति । स्थाणुरविकारीत्यर्थः ।

नन्वेकमविकारि वस्तुतत्त्वं चेत्कथं कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादेश्च भेदालंबनस्य प्रामाण्यमित्यत आह * पुरुष इति * । कार्यकारणसंबन्धाद्भवति चैवं रूपम् । तदाश्रित्यकर्मकाण्डप्रवृत्तिरध्यस्तद्वैतविषयतया, प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं च व्यावहारिकमित्यर्थः ।

अत्रचवेदांता एव प्रमाणमित्याह * श्रुतइति * । नन्वितरेतराध्यासाभ्युपगमात्तत्त्वज्ञानस्य चाध्यस्त-

---

१ 'आत्मा' इति पूर्वेण सम्बध्यते ।

२ वेदान्तनये आत्मनोऽद्वितीयत्वात् ।

मात्रनिवर्तकत्वाद्द्वैतनिषेधेशून्यशेष इत्यत आह * अस्तीति * । अज्ञानविषयतयाऽधिष्ठानत्वज्ञानसामान्याकारेणाधारत्वं यतोऽधिष्ठानाकारो बाधावधितया परिशिष्यत इत्यर्थः । शून्यमेवाधिष्ठान बाधावधितयाऽस्तु किं सतेति तत्राह * य इति * । शून्यस्याधिष्ठानावधित्वं प्रसिद्धिविरुद्धम् । सा च प्रसिद्धिर्यदनुविद्धमारोपितं भाति तदधिष्ठानम् । न च शून्यानुविद्धमारोपितं भातीति यच्छब्देनोच्यते इति व्याख्येयम् । ननु नियोज्यत्वमपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ श्रुतमेवेत्यतआह * श्रुतिष्विति * । साध्यसाधनसंवन्धविधौ तद्वाक्यतात्पर्यात्तत्परश्रुतिप्रमितत्वादकर्तृत्वादेस्तदेव वास्तवमिति तात्पर्यलिङ्गमभ्यासादिश्रुतिष्वितिवहुवचनेन द्रष्टव्यम् ।

एवं स्वरूपं लक्षयित्वा तटस्थं लक्षयति * ईश्वरमिति * । मायोपाधितया जगज्जन्मादिकर्तारन्नियंतारं च मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेरित्यर्थः । तत्रतात्पर्यगोचरत्वसिद्धये परमानंदरूपतांसूचयति * उमयाधिगतमिति * । अधिगतम् आलिङ्गितम्, अर्द्धनारीश्वरत्वात् । प्रियापरिष्वंगकथनेन परमानंदसूचनमुचितमेव ।

एवं भूतेश्वरसत्त्वे प्रमाणाभावादेव तत्प्रणामो गगनकुसुमस्तवकशेखरायते इत्यत आह * अनुमयापीति * । उमया केवलं परमधिगतं न भवति अनुमयाऽपि अनुमानेनाप्यधिगतं विनिश्चितमित्यर्थः । अनुमानं

चेदम्। [1]इयं पृथिवी सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहिता-नेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम्, मेय-त्वात्, घटवत्। पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते, गुरुत्वे सत्यपातित्वात्, करतलन्यस्तामलकवदित्यादि।

द्वितीया नमस्कारार्था, प्रातिपदिकं ग्रंथार्थ-प्रदर्शनाय। * श्रुत इति *। वेदांतगोचरो ब्रह्मैव

---

१ अत्रानुमाने 'इयम्पृथिवी' इति पक्षः, 'सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वराहितानेका-कर्तृकवृत्तित्वराहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम्' इति साध्यम्। 'मेयत्वात्' इति हेतुः। 'सकर्तृकाः' घटादयः, 'अकर्तृकाः' गगनादयः, एतदुभयवृत्तित्व-रहितः। अथ च 'अनेके अकर्तृकाः' परमाणव आत्मानो जात्यादय आकाशादयश्च, तन्निरूपितवृत्तित्वराहितं यदनेकम्, शब्दः घटत्वादिकञ्च [यतः शब्द आकाशरूपे ऽकर्तृके वर्तते किन्त्वाकाशो ऽनेको न भवति, तथा च घटत्वमनेकेषु घटेष्वस्ति किन्तु घटा अकर्तृका न भवन्ति], तन्निष्ठो धर्मः, शब्दगतः सकर्तृकत्वरूपः, घटत्वनिष्ठो नित्यत्वरूपः। एतदुभयधर्मान्यतरस्याधिकरणत्वमत्र साध्यते।

इयम्पृथिवीत्यत्र स्थूलपृथिवी विवक्षिता। तस्याञ्च नित्यत्वांशस्य बाधितत्वात् सकर्तृकत्वमात्रसिद्धावनुमानम्पर्यवस्यति ॥ वाच्यत्वप्रमे-यत्वघटाभावादिकमादाय सिद्धसाधनवारणाय सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वर-हितेति तन्निष्ठस्य धर्मस्य विशेषणम्। सकर्तृकाकर्तृकोभयनिरूपित-वृत्तित्वशून्य इत्यर्थः। वाच्यत्वादिकं सकर्तृके ऽकर्तृके चास्तीति तद्व्या-वृत्तिः। नित्यत्वन्तु अकर्तृक एवास्ति सकर्तृके घटादौ नास्ति, सकर्तृक-त्वम्पुनः सकर्तृक एवास्ति न अकर्तृके, इत्येतयोर्नित्यत्वसकर्तृकत्वयोः सङ्ग्रहः ॥ अस्मिन्ननुमाने नास्तिकाभिमतङ्कार्यत्वसामान्यमादायार्थान्तरम्भ-वतीत्यरुचेरेवाग्रिमानुमानान्तरोपन्यासः।

तत्प्रकरणस्यापि विषय इति निर्दिष्टम्। एकमुमयाधिगतामिति द्वैतनिवृत्तिः परमानंदश्च प्रयोजनम्। विषयप्रयोजनकथनेनार्थात्संवन्धोऽधिकारी च निर्दिष्ट एव।

सकलसौभाग्यकरी देवता गौरी ततश्च कृतियुवतिसौभाग्यसिद्धये तां प्रणमति।

२ अपरम्मङ्गलम

मानापनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोरुचितन्तदिन्दोः।
भेत्तुम्भवानिशचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते॥

मानेति। हे भवानि भवपत्नि अहं ते ऽङ्घ्रिसरोजयोर्न्नम्रीभवानि प्रह्वीभवानीत्यर्थः। तदपि भक्तिश्रद्धाद्यतिशयेन करणेनेत्याह *घनमिति*। तंत्रेण नैरंतर्यमतिशयश्चोच्यते। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत इति न्यायात्प्रवृत्त्यङ्गतया प्रयोजनमाह *दुरितं भेत्तुमिति*। पुण्येन पापमपनुदतीति श्रुतेः। अन्यत एव तत्स्यादित्यत आह*भवानिशचितमिति* भवः संसारस्तस्मिन्ननिशमुपचितम्। नान्येन निरवशेषं भेत्तुं शक्यमित्यर्थः। विशिनष्टि *संकुचितयोरिति*। जगन्मातुरपि निमित्तयोगे भवति पादसंकोच इत्याह *तदिन्दोरिति*। तदिंदोर्भासेव शंकरमौलिसमाकलितशशांककिरणसंपर्केणेवेत्यर्थः। तत्संपर्ककारणमाह*गिरीशे मानापनोदनविनोदनते सतीति* मान आविष्कारः स चान्यवनितासङ्गजनितः। वनिताकुलतिलकभूतामुमामुत्सङ्गे दधार उत्तमाङ्गे च गङ्गा-

मिति तस्यापनोदनं निराकरणं तदेव विनोदः क्रीडा तेन गिरीशे गिरेरीशो गिरीशः शंकरस्तस्मिन्नते प्रणते सतीत्यर्थः। सरोजोपमितयोः शशांककिरणसंपर्कसंकोचः समुचित इत्याह *उचितमिति*। यथोचितमिति। यथोचितं भवति तथा संकुचितयोरिति क्रियाविशेषणमेतत्।

यद्वा ब्रह्मविद्यापरिपन्थिकल्मषविनिवृत्तये सर्वविद्याधिष्टात्रीं परां शक्तिं प्रणमति। हे भवानि महामाये। अन्वयः पूर्ववत्। मानेनापनुद्यत इति मानापनोदनं यदज्ञानं तस्य विशिष्टतया नोदनं विनोदः तदर्थं नते दासभावमुपगते सति तस्मिन् गिरीशे गिरां वाचामीशो गिरीशो जीवः। "वाक्पतिश्चक्षुष्पतिरिति" श्रुतेः। तस्येन्दुः सत्त्वगुणः प्रकाशात्मकत्वात्तस्य। तदिन्दोर्भासा सत्त्वगुणजनितज्ञानेन परिभावनात्मकेन संकुचितयोः परिछिन्नतया स्वीकृतयोः भक्तानुग्रहहेतुतया स्वीकृतयोरिति यावत्। अन्यथा परिछिन्नशक्तेरावरणाभावादित्यर्थः। अवधृततात्पर्यात्त्रय्यंन्तसंदोहादेव प्रयोजनावाप्तेः।

किं त्वत्प्रयासेनेत्याशंक्य कुतर्कतिमिरनिरासोऽवान्तरप्रयोजनमस्तीत्याह

३ ग्रन्थकृतः प्रतिज्ञारूपेण ग्रन्थस्यारम्भप्रयोजनकथनम्]

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान्।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्॥

शब्देति। रे रे धीरा लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्। दिक्षु विजयो ऽसच्छास्त्राभ्यासनिरूढाहंकारान् प्रतिवादिनः परिजित्य तदुपरि वर्तनं तत्कौतुकमातनुध्वं आश्चर्यं विस्तारयत। अस्य च विजयस्य विशिष्टत्वाद्विशिष्टं साधनं दर्शयति *शब्देति*। शब्दश्चार्थश्च शब्दार्थौ तयोर्निर्वचनं निरुक्तिरनन्यथासिद्धमिति। अन्यथा अन्येन प्रकारेण न सिद्धमुत्पन्नं ज्ञातं वा तदनन्यथासिद्धमुच्यत इत्यादिशब्दनिरुक्तिः बाधो दृढो ऽदृढो वेत्यादिरर्थनिरुक्तिस्तत्तत्खंडनया। अखर्वगर्वान्। खर्वो ऽल्पः। अखर्वो ऽनल्पः गर्वो येषां ते अखर्वगर्वास्तान्सर्वत्र वादजल्पवितंडासु शब्दे ऽर्थे लक्ष्ये लक्षणे च निर्वचनभावं निर्गतं वचनं येभ्यस्ते निर्वचनास्तद्भावो मूकत्वं तत्र नयंतः प्रापयंत इत्यर्थः। यथोक्तं खण्डनमुक्त्वा ऽपि पठित्वा ऽपि अर्थज्ञानाधिक्योत्प्रेक्षाहीना अपीत्यर्थः। वक्ष्यमाणमपि सिद्धवत् कृत्वा कथितमुक्तमिति।

यद्वा नामरूपप्रपंचस्य सत्यत्वात्प्रथमश्लोकोक्तविषयप्रयोजनदौर्लभ्यमाशंक्याह *शब्देति*। शब्दार्थयोर्निर्वचने निरुच्येते इति निर्वचने सदसत्त्वे ख्यातेर्नासद्बाधाच्च न सदिति तत्खण्डनया सर्वत्र देवादियोनिभेदेषु गर्वा अभिमाना अहंकारा व्यक्तिबहुत्वात्। अखर्वाश्च ते गर्वाश्चेति अखर्वगर्वाः तान्निर्वचनभावमनिर्वचनीयत्वन्नयंतो ऽध्यासरूपतामापादयंत इति यावत्। दिश्यत आचार्यैरिति दिक् ब्रह्म तद्विजयत इति दिग्विजयो विद्यादिस्तस्य कौतुकं कोला-

हलमातनुध्वम् । किंकृत्वेत्यत आह *यथोक्तमिति* । यथोक्तं प्रथमश्लोकोक्तविशेषणप्रयुक्तमपिशब्दाद्वक्ष्यमाणविशेषणं च ब्रह्म तदुक्त्वा मनःपूर्वरूपत्वाद्वाचो ध्यात्वेति यावत् । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ[1] । "न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् उपासनैव क्रियते श्रवणानंतरागतेति" । "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च । त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां विंदते योगमुत्तमामिति" स्मृतेश्च । कीरः शुक इत्यर्थः ॥

ननु निर्वचनखण्डनं कथायामुतान्यत्र । नान्यत्र । कथातो ऽन्यत्र वादिनो निग्रहाविषयत्वात् । नापि कथायाम् तदंगप्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमे ऽपसिद्धांतात्, अनभ्युपगमे ऽनिर्वचनवादिनः कथानधिकारादित्याक्षिपति

४ कथायाः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमनैयत्यपक्षोपपादनम्]

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशम्मन्यन्ते[2] "प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्" ।

अथेति । अथशब्द आरंभार्थः । अधिकृतं खण्डनं वेदितव्यमित्यर्थः । *कथायामिति* नानाप्रवक्तृको विचारगोचरो वचनसंदर्भः कथा । सा त्रिविधा, वादजल्पवितंडाभेदात् । तस्यां वादिनोः वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः । कीदृशं नियमं सद्वादिनो मन्यंत इत्यत आह

---

१ सप्रकाशपुस्तके पृ. १८ । पं. १

२ न्यायभाष्ये १।१।१

* प्रमाणेति * । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडश पदार्थाः प्रमाणादय उच्यंते। प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतः सिद्धांतः। स चतुर्विधः, सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमभेदात्। सर्वतंत्राविरुद्धः सर्वतंत्रसिद्धांतः। यथा प्रमेयं प्रमाणाधीनमिति। एकशास्त्र एव सिद्धः प्रतितंत्रसिद्धांतः। यथेदं नैयायिकानामिदं वैशेषिकाणामिति। यस्य हेतोः पक्षस्य वा सिद्धावन्यस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धांतः। यथेंद्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति हेतोः सिद्धावनुषंगिणोर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणींद्रियाणीत्यादयः। विवादाध्यासितं बुद्धिमत्पूर्वकामिति पक्षस्य सिद्धावनुषंगिणो ऽर्थाः सर्वज्ञत्वादयः सिध्यंतीति अनुमेयानुषक्तासिद्धिराधिकरणसिद्धांत इत्युदयनः। शास्त्रे साक्षादनुक्तस्य सामर्थ्यादभ्युपगतिरभ्युपगमसिद्धांतः। यथा मनस इंद्रियत्वम्। कथं पुनर्ज्ञायते तदनुक्तमप्यभ्युपगतं शास्त्रकारेणेति। इंद्रियार्थसन्निकर्षेत्यादिप्रत्यक्षलक्षणाभिधानात्। अनिंद्रियत्वे हि मनसस्तल्लक्षणं सर्वलोकप्रसिद्धमपि सुखादिप्रत्यक्षं न व्याप्नुयादिति। तत्र प्रमाणादीनां सर्वतंत्रसिद्धांतत्वात्तत्सत्त्वमभ्युपेयमिति भावः।

सत्ताभ्युपगमस्य कथांगत्वे मानाभावान् मानाद्याकार एव प्रयोजको ऽतो ऽसद्वादिनो ऽपि कथाधिकारः किमुतानिर्वचनवादिन इत्यभिप्रेत्य सिद्धांतयति

५ उक्तनैयत्यपस्य खण्डने चत्वारो विकल्पाः]

तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन[1] तत् कस्य हेतोः । (१) किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्या तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य वाग्व्यवहारस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, (२) उत कथकाभ्यां[2] प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्, (३) उत लोकसिद्धत्वात्, (४) अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसञ्जकत्वात्[3] ।

---

१ एकवचनमत्र खाण्डनिकमात्राभिप्रायेण ।

२ एतद्विकल्पान्तर्गतमनुमानम्प्रदर्शितङ्खण्डनकुठारे । तद्यथा । कथापूर्वकालावच्छिन्नः कथकस्तत्क्षणावच्छेदेन प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमवान्, तदुत्तरक्षणावच्छेदेन वाग्मित्वात्, यो यदा वाग्मी स तदा ऽव्यवहितपूर्वसमयावच्छेदेन प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तेति । तत्र व्याप्तौ कार्यकारणभावो मूलमित्युक्तम् ॥

३ अत्र शाङ्करी—(१) यो यः कथकः स प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता, या या कथा सा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृकर्तृका, यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणाद्यभ्युपगमः, इति प्रथम विकल्पार्थः । (२) प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारणमिति द्वितीयविकल्पार्थः । (अत्र) "प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विकल्पितन्न तु तदभ्युपगमस्यापि" इति केषाञ्चिदाक्षेपो ऽसङ्गतः । द्वितीयविकल्पदूषणावसरे प्रमाणाद्यभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात् । (३) लोकाः प्रमाणाद्यभ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यमिति तृतीयविकल्पार्थः । (४) अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयाविजयफलाकांक्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिसत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति चतुर्थाविकल्पार्थः ॥

तदिति । सत्ताभ्युपगमस्य कथानंगत्वं प्रतिज्ञातमुपपादयति *तथाहीति* । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणात् कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरिति उक्तानेव विकल्पान्विशदयति * किमित्यादिना * । * तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्येति * । प्रमाणादीनां सत्ताभ्युपगमेन साहित्यनियतिरविनाभावस्तदविनाभूतस्येति यावत् । *अशक्यत्वात्* । सत्तानभ्युपगमे इति शेषः । यथा रूपं स्पर्शमविनाभावमात्रबलेन गमयति तथा व्यवहारः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममविनाभावेन गमयतीति प्रथमविकल्पार्थः ॥१॥ यथा ज्ञानंकार्यतया कारणं कल्पयति तथा व्यवहारोऽपि प्रमाणाभ्युपगममिति द्वितीयार्थः । यद्यपि कार्यमविनाभावेन गमकं[1] तथापि स्वभावानुपलब्धिकार्यलिंगकमनुमानं त्रिविधमिति पराभ्युपगमात् पृथगुपन्यासः ॥ २ ॥ लोकशब्देन लोकव्यवहार उच्यते । तत्सिद्धत्वं प्राणिनिकायेन व्यवह्रियमाणत्वम् । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इत्यादौ लोकशब्दस्य व्यवहारे प्रयोगदर्शनादिति तृतीयार्थः ॥ ३ ॥ प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगम्य व्यवहरतो वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य जल्पादिफलस्य विजयस्य चोपपत्तावुन्मत्तादेरपि स्यादिति तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंगहेतुत्वात्सत्ताभ्युपगम इति चतुर्थार्थः ॥ ४ ॥

तत्र किं व्यवहारमात्रस्याविनाभावः किं वा विशिष्टस्येति प्रथमविकल्पं द्विधा विकल्प्याद्यं दूषयति

---

१ ततश्च द्वितीयविकल्पस्य प्रथम एवान्तर्भाव इत्याशयः ॥

६ प्रथमविकल्पस्य खण्डनम्]

(१) न तावदाद्यः । तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात् । तस्यैव वा ऽनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताऽभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपादिष्टाः, भगवत्पादेन[1] वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि ।

* न तावदिति * । विमतो वाग्व्यवहारः प्रमाणादिसत्तांगीकारपुरःसरः वाग्व्यवहारत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यत्र निर्विशेषणवाग्व्यवहारस्य हेतुत्वे चार्वाकादिव्यवहारे व्यभिचारः । तस्यापि पक्षीकरणे तत्रैव भागे बाध इत्यर्थः । "ननु चार्वाकस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यान्माध्यमिकस्य सर्वशून्यतया व्यवहारस्याभावात् कुतो बाधव्यभिचारौ" इत्यत आह *तस्येति* । यद्यपि चार्वाकः प्रत्यक्षमेकं स्वीकुरुते तथाप्यनुमानादिभिर्व्यवहरन्नेव तत्सत्तां न मनुते। माध्यमिकस्यापि सांवृतो व्यवहारो ऽस्त्यन्यथाप्रसक्त्यभावात्तत्प्रतिषेधासंभवादिति भावः।एवं साहित्यनियममपास्योपह-

---

१ अद्वैतवादी शङ्कराचार्योऽपि न तत्त्वतः प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता नैयायिकानाम् । यद्यपि तेन स्वग्रन्थे प्रमाणानाम्प्रतिपादनं कृतम्, तथापि तद्व्यावहारिकरीत्यैव न पुनस्तत्त्वतः । तत्त्वतो ब्रह्मैवैकं सदिति तत्सिद्धान्तात् ॥

सति *स इति*। प्रसिद्धवाक्स्तंभनमंत्रे प्रयुज्यमाने वाणी न निर्गच्छति। प्रयुज्यमान एव पुनरस्मिन्वागनिस्सरणमित्यपूर्वत्वम्। रहसि वक्तव्यतया मंत्रत्वम्। व्यभिचारमेव द्रढयितुं व्यतिरेकमुखेनोदाहरति *नूनमिति*। यस्य प्रमाणानभ्युपगमस्य प्रभावात्सामर्थ्यात्सुरगुरुणा बृहस्पतिनेत्यर्थः। उदाहरणांतरव्याजेन त्रयोऽत्रखंडनवादिनो मुख्या इति दर्शयति *तथागतेनेति*। तथागतो बुद्धः। मध्यमागमश्च शून्यागम इत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्।

"व्यवहारमात्रस्य साहित्यनियतिं न ब्रूमः किं तर्हि विशिष्टव्यवहारस्येति" प्रथमविकल्पस्य द्वितीयं विकल्पं शंकते

७ प्रथमविकल्पखण्डने आक्षेपः]

"[1]प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते वाचोभङ्गीः। तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम" इति चेत्।

---

१ अथ प्रमाणादीनामसत्त्वमभ्युपेत्य सत्त्वमनभ्युपेत्य वा प्रवर्त्तिता वाचोभंग्यस्तदा प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमपूर्वकभिन्नवाक्यत्वेन साधनबाधनाक्षमत्वमपार्थकत्वन्नाम निग्रहस्थानमनुमेयम्। तथाहि "पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम्" इति (न्यायसूत्र ५।२।१०)। अर्थो ऽभिमतो वाक्यार्थबोधः, स यत्र न प्रतिसम्बद्धः, जनकतया सम्बन्धेनेति शेषः, तेनाभिमतप्रमितिजनकत्वाभाववद्वाक्यमिति लभ्यते। पौर्वापर्यम् आकांक्षासत्ती। योगो योग्यत्वम्। तेषा- भावेन प्रयुक्तो वाक्यस्याभिमतप्रमापकत्वाभावोऽपार्थकत्वम्। एवञ्च निगृहीता प्रमाणाद्यसत्त्वसाधनप्रतिज्ञेत्याशंक्याह प्रमाणादीति (खण्डनकुठारे गोकुलनाथः)॥ ननु चार्वाकादिव्यवहारो रथ्यापुरुषवाग्व्यवहारवदनुपादेय एव। प्रमाणाद्यभ्युपगमस्तु साधनबाधनक्षमवाग्व्यवहारव्यापकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचार इत्याह प्रमाणेति (शांकरी)।

* प्रमाणेति *। कथकवाग्व्यवहारः प्रमाणादिसत्तास्वीकारपुरस्सरः, साधनबाधनयोरन्यतरक्षमव्यवहारत्वात्, भाट्टादिसंप्रतिपन्नव्यवहारवत्। विपक्षे चार्वाकादिव्यवहारवत् साधनादिक्षमता न स्यादित्यर्थः। वाचोभंगीर्वाक्प्रकारानिति यावत्। ते चार्वाकादय इत्यर्थः। असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिवैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तिनियमात् साधनबाधनक्षमव्यवहारस्य सत्ताभ्युपगमव्याप्तत्वे सति साधनबाधनक्षमव्यवहाराभावेन प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं व्याप्यमिति चार्वाकादिव्यवहारे त्वया दर्शनीयम्। तदशक्यदर्शनं सोपाधिकत्वात्तत्संबन्धस्य।

विपक्षबाधकस्याप्येतेन मूलशैथिल्यं युक्तमेवेत्यभिप्रेत्य परिहरति

८ आपेक्षस्य परिहारः]

न। प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न[१, २] नियामकं, किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता। येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते।

---

१ यदेव विजयादिरूपम्फलं स्वोक्तहेतौ सद्धेतुत्वव्यवस्थापनेन भवति तदेव परोक्तबाधनेनापि भवतीति फलतः साधनबाधनयोरैक्ये ऽपि लोकप्रसिद्धिमनुरुध्य भेदेनोपन्यासः॥

२ यत एवमपि माध्यामिकादिवाग्व्यवहार एव व्यभिचारस्तस्यापि साधनबाधनक्षमत्वात् (शां)॥

नेति। साधकत्वं स्वपक्षप्रमितिजनकत्वम्। बाधकत्वंतु परपक्षप्रतिषेधप्रमितिजनकत्वम्। किं तर्हि नियामकंप्रयोजकमित्यत आह *किंत्विति*। सद्वचनाभासलक्षणानि असिद्ध्यादिलक्षणानि तेषामन्यतमयोगित्वमित्यर्थः। ननु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वन्नोपाधिः, सति साध्ये घटादावसत्त्वेनाव्यापकत्वात्। ननु गर्भस्थो मैत्रतनयः श्यामः मैत्रतनयत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरंपराजन्यत्वमपि नोपाधिः स्यादिंद्रनीलादौ सति साध्ये तदभावात्। ननु पुरुषश्यामत्वे शाकाहारपरिणतिजन्यत्वप्रयोजकमिति विशिष्यस्तर्हीहापि वाग्व्यवहारत्वे सति साधनबाधनाक्षमत्वे सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वं प्रयोजकमिति संतोष्टव्यम्। सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वस्य साधनबाधनाक्षमत्वे प्रयोजकत्वं परेणांगीकार्यमित्यापद्यति, न स्वमतेनोच्यते, भवतेति विशेषणात्। अतो न बाधावकाश इति भावः। ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वयोः सतोः कस्तत्रान्यतरप्रयोजकत्वनिर्णय इत्यत आह *येनेति*। शब्दो द्रव्यं अव्यवहितसंबंधग्राह्यत्वात् घटवदिति, शब्दो न द्रव्यं बहिरिंद्रियव्यवस्थाहेतुत्वाद्रूपादिवदिति च व्यवहारस्याभ्युपगतप्रमाणसत्तापुरःसरत्वेऽप्यन्योन्यमाभासतया प्रतिषेधो दृश्यते। प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वस्य साधनाद्यक्षमत्वप्रयोजकत्वे तन्न स्यादिति भावः। * तथाभूताइति * साधनबाधनाक्षमा इत्यर्थः।

ननु साध्यव्यापकत्वे पि साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिः। उक्तं हि "समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजक" इतीत्यत आह

९ सद्वचनाभासत्वमेव कथाव्याघातकारणम्]

यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्माकमादरः। अन्यथाऽभ्युपगमम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव।

यदीति। यद्वा सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वस्य साधनाद्यक्षमत्वनियामकत्वे किमायातमित्यत आह *यदीति*। ननु त्वद्व्यवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणाद्यनभ्युपगमपुरस्सरव्यवहारत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति चेन्न। त्वद्व्यवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममूलव्यवहारत्वात्, व्यवहारांतरवदित्याभासतुल्ययोगक्षेमत्वादित्याह * अन्यथेति *।

ननु व्यवहारः प्रमितो न वा। नचेदाश्रयासिद्धिः। प्रमितश्चेद्धर्मिग्रहग्रस्तमनुमानं नोत्पत्तुमलम्। न संति प्रमाणादीनीति प्रतिज्ञाहानिश्चेति चोदयति

१० अपर आक्षेपः। प्रमाणाद्यसत्त्वे व्यवहारस्याभासत्वम्]

"ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्तितदा व्यवहार एव धर्मी कथं सिद्ध्येत्। दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात्। सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्"।

* नन्विति * । प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेः दूषणादिविभागो ऽपि प्रमाणाभावे न स्यादित्याह * दूषणेति * । प्रमाणाद्यसत्त्वे धर्म्याद्यसिद्धिरेव कुत इत्यत आह * सर्वेति * । विधिर्भावो निषेधो ऽभावः । आदिपदेन दूषणभूषणतद्विधानादिसंग्रहः ।

प्रतीतत्वमात्रेण धर्मित्वम्, न प्रमितत्वेन । विशेषणवैयर्थ्याद्व्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमाच्च न विरोध इति परिहरति

११ आक्षेपपरिहारः]

मैवम् । न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः, यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा, व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्तयतामिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यम् ।

* मैवमिति * । किं तर्हि तदपरे न क्षमंत इत्यादिनोच्यत इत्यत आह * किमिति * । यथा तानि प्रमाणानि भवताभ्युपगम्य व्यवह्रियते । तत्र तथेत्येकस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानादेव द्रष्टव्यः, तथा प्रमाणादीनि संति न संतीत्यस्यां चिंतायामुदासीनैस्तथाव्यव-

---

१ कथापूर्वकाले प्रमाणाद्यभ्युपगमस्याप्रयोजकत्वमाचक्ष्मः, न तु प्रमाणादीनि न सन्तीति तदानीमेव वदामः, येनेदन्देश्यं स्यादित्याह मैवमिति (शां)

२ किन्त्वित्यर्थः ।

हारिभिरुपेक्षितसदसत्त्वप्रमाणमात्रमूलव्यवहारिभिः कथा प्रवर्त्यतामिति ब्रूम इति वेष्टनग्रन्थः। प्रमाणादि- सत्तामनभ्युपेत्य कथाप्रवृत्तिं परेणांगीकारयति *अन्यथेति*[1]। कथायामेव दूषणस्य कथनीयत्वात्, सत्ताभ्युपगममूलैव कथेति नियमवादिनश्च तदनुगुणकथासंभवादिति भावः। पूर्वपक्षस्याहार्यभ्रमरूपत्वान्मतमारोप्येत्युक्तम्।

कथासंभवमुपपादयितुं पृच्छति

१२ आक्षेपोक्तदूषणस्य विकल्पासहिष्णुत्वम्]

कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तम्। किं[2] प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां कथायाम्। उतासत्त्वमभ्युपेत्य। अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य। न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात्[3]। द्वितीये तु स्वतो[4]ऽप्यापत्तेः। न तृतीयः। तथैव कथान्तरस्यापि प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य[5]।

---

१ यदि प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेण कथाप्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः।

२ कथायामेव दूषणाभिधानध्रौव्यादयं विकल्पावसरः (शां)।

३ यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिद्ध्येदित्येतादृशपर्यनुयोगानवकशादित्यर्थः (शां)।

४ स्वत इत्यत्र सार्वविभाक्तिकस्तसिल् षष्ठीस्थाने। स्वस्याप्यसत्त्वाभ्युपगमापत्तिरिति भावः।

५ प्रमाणादिकमन्तरेण व्यवहारासिद्धिलक्षणो यो व्याघातस्त्वयादत्तस्स मया नेष्यते। व्याख्यानान्तरन्तु—तथा च नान्यतराभ्युपगमोऽपि तन्त्रम्, न चान्यतरसिद्धदोषाभिधानमुचितामिति (शां)।

अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम्। प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव[1] यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात्[2] ॥

कीदृशीमिति। सामान्यतो ज्ञातः संभवदनेककोटितया विशेषतो ऽज्ञातः संदिग्धश्चार्थः प्रष्टव्यः। इह पुनस्तथाभावाभावात्। कथमयं प्रश्न इत्याशंक्य तथाभावं दर्शयति *किमित्यादिना*। प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुः कथामूलतया प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे कथारंभ एवापसिद्धांतेन निगृहीतत्वादनुत्पन्नसमैव कथा स्यादित्यपरितोषात् फलांतरमाह *उभेति*। उभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायामित्युपरितनकल्पद्वये ऽप्यनुषंगः। असत्त्वाभ्युपगमे तु सद्वादिनो निग्रह इति तदुभयोचितं कल्पांतरमाह *अथेति*। विकल्पक्रमेण निराकरोति *नाद्य इति*। कुत इत्यत आह *अभ्युपगतेति*। अभ्युपगतं प्रमाणादीनां सत्त्वं येन तं प्रति एतादृक्पर्यनुयोगस्य–'प्रमाणादीनामसत्त्वे धर्म्यसिद्धिर्दूषणादिविभागासिद्धिः सर्वपदार्थानां नास्तीति निषेधस्यास्तीति विधेर्विभागादेश्च प्रमाणाद्यसत्त्वादि-

१ यद्युभयाननुमतोऽपि दोषस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुस्तव प्रामाणिकदोषानुसरणव्यग्रता स्यात्। उद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनप्रयासश्च भवेत्। अस्माकन्तु नेयं व्यापृतिरित्याह प्रमाणेति। (शां)

२ प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्ता हि प्रमाणाभासेनाप्याभिदध्यात्। तदभ्युपगन्ता हि प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती यन्त्रणा (शां)।

त्यादि'-रूपस्यानवकाशान्निरनुयोज्यानुयोगो निग्रह इत्यर्थः। अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह *द्वितीय इति*। आपत्तेर्नेत्यनुषंगः। परस्यैवात्मनोऽपि धर्म्याद्यसिद्ध्यापादकन्यायस्य तुल्यतया जात्युत्तरत्वम्। चशब्दात्पर्यनुयोगानवकाशश्चेत्यर्थः। एकेन सत्त्वमपरेणासत्त्वमुपेत्य प्रवर्तितायामिति कल्पं दूषयति *नेति*। प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमे किमियं कथा नोपपद्यते, कथांतरं वा। नाद्यः, आरब्धत्वादेव। न द्वितीयः, विमताः कथाः सत्तानभ्युपगतिपुरस्सराः कथात्वात् आरब्धैतत्कथावदिति भावः। तृतीयकल्पमुररीकृत्य दूषणमभाणि। संप्रति स एव न चातुर्थं प्रांचतीत्याह *उभयेति*। अभ्युपगमानुरोधेन कथानियमोपपत्तावुभयेति विशेषणं गौरवाद्व्यतिरेकाभावाच्च हातव्यमित्याशंकयाह *अन्यथेति*। कल्पनायां हि गौरवं, यत आह "प्रमाणवंत्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशतभागो पि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः"[1] इति। तदिह कथायाः फलपर्यवसायित्वानुपपत्तिरेव कल्पिका। तथाहि उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाभावे तार्किकंमन्यैर्दूष्यत्वेनानभिमतस्य पंचावयवानुमानस्योपन्यासे सुगतेन द्व्यवयवानुमानवादिना स्वाभिप्रायमवलंब्याधिकमिति वागात्मनि वाङ्मात्रे निग्रह उद्भाविते कस्य जय इति निर्णीयेत, वस्तुगतदोषाभावात्, तेन च दूषणोद्भावनादित्यर्थः। एवं परोद्भावितं गौरवं परिहृत्य परपक्ष एव तदाह * प्रमाणेति *। प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्यापि

---

1. तन्त्रावार्तिके २। १। ९

वक्ष्यमाणो यावान्नियमस्तद्व्यतिरेकेण कथानुपपत्त्या तस्य परेणाप्यंगीकार्यत्वात्तत्सत्ताभ्युपगंतुरेव गौरवं नान्यस्य। तेन नियममात्रेण कथाभ्युपगमादित्यर्थः। भरणं भरोऽतिशयो वा यंत्रणा पीडा सावद्यता वा। यावांश्चासौ नियमश्च यावन्नियमस्तद्भरेण यंत्रेणेति निर्वाच्यम्।

प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्येन समयबलात्प्रवृत्तायां कथायामेव भवतेदं दूषणमुक्तं मंतव्यम्। तथा च तद्वदेवं कथांतरमपि स्यादिति विचारफलमुपसंहरति

१३ प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्य एव दूषणस्य सम्भवः]

तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारानियमेन समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात्[1]। योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा[2]।

तस्मादिति। समयः संकेतः। स च प्रमाणतर्काभ्यां वादिना व्यवहर्तव्यमित्यादिवक्ष्यमाणरूपः। अथ कोऽयं नियमः, समयबलप्रवृत्तकथायामेवेदं दूषणमुक्तमित्यत आह *उचितमिति*। अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तपक्ष-

१ "यद्युभयाभ्युपगतं स्यात्" इति शेषः (शां)

२ प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितायाङ्कथायां व्याघातोऽयन्दत्तः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से इति स्वाभिप्रायानवधारणम्। कथातः पूर्वम्प्रमाणाद्यभ्युपगमो न तन्त्रमिति मयोक्तम्, प्रमाणादीनि न सन्तीति मदुक्तत्वेन त्वया गृहीतामिति पराभिसन्धानानवधारणम् इति (भवनाथमिश्राणां व्याख्या शांकर्यामुपन्यस्ता)

त्रयदोषाभावादुचितमित्यर्थः। अर्थात्पक्षांतरानौचित्यमपि सूचितम्। यद्वा औदासीन्येन प्रवृत्तायां कथायामौदासीन्येन तत्प्रवृत्तिर्नास्तीति दूषणमुचितमेवेति विपरीतलक्षणयोपहसति। नन्वौदासीन्येनापि तव कथा नोपपद्यते सत्त्वानंगीकारलिंगेन त्वया सत्त्वमंगीकृतमिति त्वदभिप्रायस्य मया विभाव्यमानत्वादित्याशंक्याह *योऽयमिति*। ईदृश्यां कथायां दोषमहमवादिषमिति स्वाभिप्रायानभिज्ञो भवान्मदभिप्रायं कथं जानीयात्सत्त्ववदसत्त्वस्याप्यनिष्टेरिति भावः। अभिसंधिरभिसंधानम्।

ननु सत्तानभ्युपगमे कथानधिकारो न कथायां प्रतिपाद्यते, किं तूपदेशद्वारेण शिष्यशिक्षापरं क्रियते नातो व्याघात इति शंकते

१४ आक्षेपान्तरम्–शिष्यप्रत्ययेवोक्तकथानधिकारप्रदर्शनम्]

"अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं[1] तस्मिन्ननुपाधौ बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते। अत एव भाष्यकारः[2] सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत इत्याहस्म न तु प्रतिपद्यस इति"।

अथेति। प्रमाणाद्यनभ्युपगंता दुष्टो वैतण्डिकस्तं वादीकृत्य तस्मिन्प्रतिवादिन्युपाधौ वादिवाग्व्यवहारमूलकथानधिकारो विधीयत इति नेष्यत एवेत्यर्थः। किमर्थं तर्हि निष्प्रयोजनः प्रयास इत्यत आह *शिष्ये-

१ दुर्वैताण्डिकस्य। २ वात्स्यायनभाष्य पृ. ४।

ति*। आदिपदेन पुत्रादिपरिग्रहः। तत्रैव भाष्यलिंगमाह *अत इति*। स दुर्वैतंडिकः पर्यनुयुक्तः प्रयोजनं प्रतिपद्येत यदि तर्हि प्रतिपद्येतैव प्रमाणम्, तदधीनत्वात् प्रतिपत्तेरतो व्याघात इति। यदि स वादीकृतः स्यात्तर्हि प्रतिपद्यस इति प्रयोक्तव्यः। प्रतिपद्यत इति प्रयुंजानस्तस्य परोक्षतया कथानधिकारं ज्ञापयतीत्यर्थः।

तस्य कथाधिकारानधिकारयोरेतदवद्यं तस्येति न तस्य शिष्यसंबोधनं संभवतीति परिहरति

१५ तदसम्भवः]

मैवम्। शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम्। कथञ्च तथा स्यात्। तस्य कथाप्रवेशनाप्रवेशनयोस्तद्बाधाक्षमत्वात्[1]। कथायामेव हि निग्रहः।

मैवमिति। चार्वाकादेः कथाधिकारो नास्तीत्येव शिष्यादयो बोध्या इत्यर्थः। तथाऽपि किमित्यत आह *कथमिति*। चार्वाकादेः कथाप्रवेशेऽयं दोषो वक्तव्य इति बोध्यते, उत कथातोऽन्यत्र वक्तव्य इति। उभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्याह *तस्येति*। बाधाक्षमत्वे हेतुमाह *कथायामिति*। कथाप्रवेशे सत्येवातत्त्वज्ञानलिंगनिग्रहस्तस्येति विनेयबोधनं न संभवति, कथातोऽन्यत्र निग्रहाविषयत्वात्। तथा च व्याघात इत्यर्थः।

कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्प्रमाणादिसत्ताभ्युपगम इति द्वितीयकल्पं दूषयति

१ प्रयोजनसत्ता न प्रवर्त्तिका, किन्तु तज्ज्ञानम्। तच्च वैतण्डिकस्यापीति न तस्य कथायामनधिकारोऽपीति हृदयम्। (शां)

१६ प्राक् (५) उक्ते विकल्पचतुष्टये द्वितीयस्य खण्डनम्]

(२) नापि द्वितीयः। तथा हि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत। न त्वेवं सम्भवति। तथा सति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत, हेत्वनुपपत्तेः। उक्तश्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति।

नापीति। यस्मिन्सत्येव यद्भवति नासतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवसेयम्। न चेह व्यतिरेकोऽस्ति, प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुरपि व्यवहारनिष्पत्तेरित्याशयवानाह *तथा हीति*। सत्ताभ्युपगमनिवृत्तौ प्रमाणादीनां व्यवहारकारणत्वमपि निवर्तत एवेत्यास्ति व्यतिरेक इत्यत आह * नत्विति *। शिष्टं स्पष्टम्। प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुर्माध्यमिकादेर्व्यवहार एव न निष्पद्यते कारणाभावादेवेत्ययमिष्टप्रसंग इत्याशंक्योक्तं संस्मर्तुमर्हसीत्याह * उक्त इति *।

कथां प्रति हेतुभावात्सत्ताभ्युपगमस्य स स्वीकर्तव्य इति द्वितीये कल्पे ऽभिप्रायविशेषं शंकते

१७ द्वितीयविकल्पस्य तात्पर्यान्तरवर्णनम्]

अथ मन्यसे "कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्

---

१ ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि मनुषे तदा तदाभ्युपगमस्यापि हेतुत्वम्मंस्यसे। यतो नियमपूर्वसत्त्वं त्वया ऽवश्यमभ्युपेयम्—इत्यवर्जनीयासिद्ध एव प्रमाणाद्यभ्युपगम इति शङ्कते अथेति। यद्यदा सत्तया ज्ञायते तत्तदाऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तेरुभयवादिसिद्धत्वादित्यर्थः। (शां)

प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः, यत्सत्तदभ्युपगम्यत इति स्थितेरिति" ।

* अथेति * । प्रमाणादेः कारणत्वं तवापीष्टम् । नियतप्राक्सत्त्वमेव च कारणत्वमित्यभ्युपगंतव्यं सत्त्वमित्यर्थः । कारणत्वे सिद्धे ऽपि तदभ्युपगमः कुत इति तत्राह *सत्त्वाच्चेति* । तदेव कुत इत्यत आह *यदिति* ।

तदाक्षिपति

१८ तात्पर्यान्तरस्याप्यसाधुत्वम्]

मैवम् । कयाऽपि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।

मैवमिति । न तावत्सत्त्वमेव हेतुत्वमिति वक्ष्यते । हेतुत्वेनापि सत्ताभ्युपगमानुमानं कथायामुतान्यत्रेति । नान्यत्र । कथातो ऽन्यत्र निग्रहाविषयत्वात् । प्रथमेऽपि प्रमाणाभ्युपगमेन प्रवृत्तकथायामुत समयबलात् । आद्ये ऽन्योन्याश्रयः, कथाप्रवृत्तौ सत्ताभ्युपगमसिद्धिस्तत्सि-

१ प्रमाणादीनि सन्ति, हेतुत्वात्, ब्रह्मवत्—प्रमाणादीन्यभ्युपगमविषयः सत्त्वात्, ब्रह्मवत् इति यस्याङ्कथायान्त्वया साधनीयं तद्वदेव कथान्तरमपि स्यात् । अथ साऽपि प्रमाणाद्यभ्युपगमादेव प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमाणाद्यभ्युपगमहेतुत्वसाधनानर्थक्यम् । अथ तस्यामेव कथायां प्रमाणाभ्युपगमस्य हेतुत्वमप्रसाध्य तत्कथाप्रवृत्तिस्तदा ऽन्योन्याश्रयः । कयापीति-अग्रेवक्ष्यमाणयेत्यर्थः । (शां)

द्वौ च कथाप्रवृत्तिरिति । द्वितीये चास्मत्समीहितसिद्धिरित्यर्थः ।

सत्ताभ्युपगमस्य कथाप्रवृत्त्युत्तरकालसाध्यत्वे किं तर्हि कथातः पूर्वं वादिभ्यामनुरोद्धव्यम् । नियमास्थित्यभ्युपगम इति कथितमेवेति चेत् किं तर्हि तस्य फलकमित्याशंक्याह

१६ कथायामावश्यकस्य निरूपणम्]

कथातःपूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा ऽभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् । तच्च व्यवहारनियमसमयबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः ।

* कथात इति * । नियमास्थित्यभ्युपगमं फलमेवाक्षिपतीत्यर्थः । ननु यद्येन विना ऽनुपपन्नं तत्तदाक्षेपकम्, यथा दिवाभोजनरहितस्य पीनत्वं शार्वरं भोजनम् । न चेह फलं नियमास्थितिव्यतिरेकेणानुपपन्नम्, अन्यतो ऽपि तत्सिद्धेरित्यत आह * तदिति * । एवेत्यन्यथोपपत्तिं निराचष्टे ।

स नियमः कीदृश इत्यतस्तं दर्शयति ।

२० नियमस्वरूपप्रदर्शनम]

सच—'प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यं वादिना । प्रति-

---

१ समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोद्धव्यम् (कथायाम्), न तु प्रमाणाद्यभ्युपगमो ऽपीत्यर्थः । (शां)

वादिनाऽपि [1]कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रातिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् । तद्व्युत्पादने प्रथमस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यः[2]। अन्यथा तु द्वितीयस्यैव । [3]तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्तव्यौ । [4]प्रामाणिकः पक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्तव्यः'—इत्यादिरूपः ।

स चेति। स च इत्यादिरूप इत्युपरिसंबंधः । वादिना साधकेन प्रथमप्रयोक्त्रा प्रमाणतर्काभ्यां व्यवहर्तव्यम् । वादाभिप्रायमेतत्, जल्पादौ छलादिप्रयोगस्यापि संभवात् । प्रायोपेक्षया वा परस्परं पराजयार्थमेव, विजिगीषुकथायां मत्सरेण प्रवृत्तेः । कदाचन सम्यक्साधनेऽपि परेणोक्ते झटिति वास्तवदूषणास्फुरणेन पर्याकुलितचेतस्कतया छलादिप्रयोगस्याप्युपपत्तेः। तथा सति हि छलाद्याकुलितबुद्धिः कदाचिदुत्तरमप्रतिपद्यमानो निगृह्येतेति । एकः 'च' शब्दः छलादिसमुच्चयार्थो विजिगीषुकथायाम् । अपरस्तु प्रमाण-

---

१ कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा (शां)

२ उद्भावितनिग्रहव्यवस्थापने प्रथमस्य भङ्गः, तदव्यवस्थापने निरनुयोज्यानुयोगाद् द्वितीयस्यैव भङ्ग इत्यर्थः (शां)

३ समर्थितनिग्रहाशक्यसमर्थननिग्रहभङ्गप्रयोजकरूपरहिताविल्यर्थः (शां) समर्थितश्चासौ निग्रहः, अशक्यसमर्थनश्चासौ निग्रहः । एतन्निग्रहद्वयम् भङ्गस्य पराजयस्य प्रयोजकं रूपम् । तद्रहिताविति भावः ।

४ जल्पे वितण्डायाञ्च फलव्यवस्थामाभिधाय वादे तामाह प्रामाणिक इति । व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विना ऽपीति भावः (शां)

तर्काभ्यामेवेति वादनियमार्थः। कथाया अंगं फलतया तत्वज्ञानं तद्विपर्ययो ऽभावस्तत्वज्ञानमस्य न विद्यत इत्यत्र गमकम्। हेत्वाभासो निरनुयोज्यानुयोगश्चेत्येतद्द्वयनिग्रहस्थानं प्रतिवादिना वादिव्यवहारे व्युत्पादनीयं वादकथायामिति 'अपि' शब्देन दर्शयति। इतरत्र प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं दर्शनीयमित्यर्थः। तद्व्युत्पादने प्रथमस्य वादिनः पराजयः। अन्यथा तदव्युत्पादने प्रतिवादिनो व्यवहर्तव्य इति यावत्। कौ पुनर्जेतृतया व्यवहर्तव्यौ इत्यत आह *तादृशेति*। एतादृशाभ्यां निगृहीताभ्यामितराविति यावत्। नियमस्यांशांतरमाह *प्रामाणिक इति*। तत्त्वतया वादफलनिश्चयविषयत्वेन। आदिपदेन वादिनि साधनमात्रं प्रयुज्य संक्षेपतो विस्तारतो वा ऽऽभासानुद्धृत्य विरते सत्युच्यमानग्राह्यनिग्रहाप्रोच्यमानग्राह्यनिग्रहाप्राप्तावाभासबहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे च तद्वचनार्थमवगम्यानूद्य दूषयित्वा प्रतिवादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयुंजीत। अप्रयुञ्जानस्तु दूषितपरपक्षो ऽपि न विजयी, आत्मानमरक्षन् परघातीव वीरः। तस्मिन्नप्येवं विरते सत्यनुक्तोच्यमानग्राह्यनिग्रहालाभे तद्वचनार्थमवगम्यानूद्य दूषणांगं प्रतिदूष्याभासबहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे प्रथमवादी स्थापनांगं दूषयेत्। अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षो पि न विजयी। श्लाघ्यस्तु स्याद्वंचितपरप्रहार इव तमप्रहरमाणः। अनुक्तोच्यमानग्राह्याभासबहिरुक्तग्राह्यनिग्रहलाभे तु तावतैव कथाविरतिर्न्नासाधनविचारावकाशः। शरसंधान-

समय एव यो मूर्छितस्तस्य तद्बाणवारणतत्प्रहरणानुष्ठानवद्विफलत्वात्। तत्रानुक्तग्राह्यमप्रतिभादि। उच्यमानग्राह्यमप्राप्तकालादि। आभासवहिरुक्तग्राह्यं प्रतिज्ञाविरोधादि। एषु सत्सु न विचारावकाशः। शरसंधानसमये हि प्रहारचिंता। प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा इत्यादिसंग्रहः।

ननु नियमबन्धो पि हेतुसाध्यः स च कथायामभिधानीयः। कथा च नियमबन्धनेति परस्पराश्रयः। अन्तरेण वा च कथेष्टव्या। यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमहेतुः कथा सा च सत्ताभ्युपगमाधीनेति परस्पराश्रयात्तमन्तरेणैव कथेष्यत इत्याशंक्याह

२१ कथाप्रवृत्तिपूर्वक एवोक्तस्य हेतुबन्धस्य सम्भवः]

अत[1] एव 'व्यवहारनियमसमयबन्धे हेतुर्वक्तव्यः, तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त[2]' इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत्[3] प्रत्यवस्थानमनवकाशम्, [4]द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्य-

१ यतः कथकाभ्याङ्कथातः पूर्वमेव जयपराजयादिव्यवस्थाहेतुत्वेन व्यवहारनियमबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्युक्तम् अत एवेति यावत्। (चित्सुखी)

२ ननु कथाप्रवृत्तौ।

३ प्रमाणसत्ताभ्युपगमहेत्वभिधानवत्। कथायाम्प्रवृत्तायामेव तद्व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुरभिधातुं युक्त इति यदिदन्नैयायिकस्य प्रत्यवस्थानन्तदनवकाशमित्यन्वयः। (चित्सुखी)

४ यद्यपि समयबन्धस्येच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्यते इत्यत्रापि दोषस्तदवस्थ एव, तथाऽपि समयबन्धमात्रेण कथाप्रवृत्तौ प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहतेति भावः। (शां)

माणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात् ।

अत इति । परामृष्टहेतुमेव स्पष्टयति *द्वाभ्यामिति*। यथा सत्ताभ्युपगमो हेतुसाध्यस्तथा नियमबंधस्यापि हेतुसाध्यत्वे स्यादयं दोषः । न त्वेवम् । द्वाभ्यां मिथः संप्रतिपत्त्या फलरागात्तत्स्वीकारादित्यर्थः ।

अप्रामाणिकनियमबन्धात् कथारंभे कथकाभिलषितफलादिविलंबो मूलाशुद्धेरित्याशंक्याह

२२ अस्मिन् पक्षे विचारादिविप्लवासम्भवः]

नचैवं[1] प्रमाणानुपज्ञस्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्य्यतत्फलाविप्लवापत्तिः[2] स्यात् । अविद्यमानादिपारम्पर्यायातस्य[3] लोकव्युत्प-

---

१ समयबन्धस्यावश्ये हेतुत्वेऽनिष्टमाशङ्कते नचेति (शां)

२ 'विचारविप्लवः' साधनदूषणप्रयोगाव्यवस्था । 'विचार्यविप्लवः' पक्षविपक्षाव्यवस्था, वादिप्रतिवाद्यव्यवस्था वा, तयोरपि विचार्यत्वात् ।'फलविप्लवः' जयभङ्गाव्यवस्था, तत्त्वनिर्णयाव्यवस्था च । (शां)

३ अविद्यमान आदिर्यस्य तदेवम्भूतम्पारम्पर्यमिति विग्रहः । 'अविद्याविद्यमानेत्यादि' पाठस्तु सम्यक् प्रतिभाति । 'अनादि' पदस्थले 'अविद्यमानादि' पदप्रयोगो वृथाक्षरवृद्धिमेवकरोति । इतरत्रतु पाठे अविद्याविद्यमानत्वाभिधानं समयबन्धस्याप्यतात्त्विकत्वप्रदर्शनार्थम्, अनादिपारम्पर्यायातस्येति अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वसूचनार्थम्, गृहीतसंवादस्येत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासाय । " ननु समयबन्धस्यापि वेदान्तनये ऽज्ञानरूपतया स्वत-

त्तिगृहीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षण-स्वतःसिद्धिपरिशुद्धत्वात् ।

* नचेति * । प्रमाणेनानुपक्रम्य स्वेच्छामात्रगृहीतो नियमबन्धो मूलं यस्य विचारस्येति विग्रहः । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वाऽऽरंभ उपक्रम इत्यभिधानात् । प्रमाणेनोपज्ञाऽऽद्यज्ञानं यस्य नास्तीति तत्प्रमाणज्ञानशून्येनेति वा। विचारविप्लवः प्रमित्यनुत्पादकत्वम् । विचार्यविप्लवो भ्रांतिविषयत्वम् । फलविप्लवो वादे तत्त्वावधारणासिद्धिरितरयोर्जल्प-

---

सिद्धत्वमनुपपन्नम् " इत्यत आह अन्यथाभावेत्यादि । 'समयबन्धो न कर्तव्य' इति सम्भावनाविरह एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ।

'अन्यथाभावस्यासम्भाव्यतया तल्लक्षणयोः स्वतःसिद्धितया शुद्धत्वाद-विप्लवार्थत्वादिति योजना ।' (चित्सुखी) ॥ शिरोमणिस्त्वेवमाह खण्डन-भूषामणौ। तस्येत्यनेन न समयबन्धस्य परामर्शः, किन्तु विचारस्यैव, तस्यैव सम्भावितदोषसमयमूलकत्वेन दुष्टत्वस्योक्तत्वात् । न वा संवादः सम्बन्धे सम्भवी, किन्तु विचार एव । तस्यैवप्रमित्युत्पादकत्वेन प्रवृत्तिसंवादितत्वात् पारम्पर्येणायातस्य प्राप्तस्य । तथाच न तस्यान्धपरम्परातुल्यत्वम्। स्वयमपि दृष्टत्वेन पराधीनप्रमाणत्वाभावात् । अनादिपरम्परागतविचारस्य प्रामाण्यं लोकव्युत्पत्तौ शब्दस्य सङ्केतग्रहे गृहीतसंवादस्य । अन्यथा तन्मूलकशाब्द-व्यवहारोच्छेदापत्तेः । यद्वा विप्रलम्भकव्यवहारे यो ऽन्यथाभावः सम्भवति तथाभूतस्यान्यथाभावस्य या ऽसम्भाव्यता, तल्लक्षणायाः स्वतःसिद्धिः तया शुद्धत्वात् । असम्भाव्यतैव कुत इत्याशंक्योक्तम्—लोकः कथकः, तद्व्यवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवति इति संवादो यस्येत्यर्थः । लोकस्य किम्मूलमित्याकाक्षायां अनादिपारम्पर्यम्मूलमित्यादि व्याख्येयम् । इति ।

वितंडयोर्जयस्येति द्रष्टव्यम्। कुत इत्यत आह *अविद्यमानेति*। तत्रेत्थं पदसंबंधः। अन्यथाभावश्चासावसंभाव्यश्चेत्यन्यथाभावासंभाव्यः, तद्भावस्तत्ता, तल्लक्षणा या स्वतःसिद्धिस्तया शुद्धत्वाद्विचारस्य न विप्लवः। तत्र हेतुः * लोकेति *। लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवतीति संवादो यस्येति यावत्। "ननु लोकस्य किं मूलम्। प्रमाणं चेदादौ स्वीक्रियताम्, व्यवहारांतरंचेदनवस्था" इत्याशंक्य दृष्टपरंपरात्वेनानादित्वान्नमूलक्षतिरित्याह * अविद्यमानेति *। अविद्यमान आदिर्यस्य परंपराभावस्य तेनायातस्येति। अनादीति वक्तव्ये अविद्यमानेत्याद्युदितं [1]वक्रकारित्वस्वाभाव्यात्। [2]लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण कथारूपवाग्व्यवहारेण निष्पन्नेन गृहीतः संवादः विचाराद्यविप्लवो यत्रेत्यर्थः।

फलहेतुत्वेन नियमः कथांगमंगीक्रियते चेत् प्रमाणादिसत्ता ऽपि तथांगीक्रियतामविशेषादित्यत आह-

२३ उक्तनियमवदङ्गीकरणम्प्रमाणादिसत्तायां न सम्भवति]

नच प्रमाणादीनां सत्ताऽपीत्थमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता। तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः। प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथाव्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यवसानात्।

---

१ मूलग्रन्थकारो वक्रोक्तिप्रियइत्यतः कारणादिति भावः।

२ लोकेत्यारभ्य अर्थइत्यन्तो ग्रन्थः कलिकातापुस्तके नास्ति।

* नचेति *। उभयांगीकारे गौरवं स्यादित्यर्थः। "ननु नियममंतरेण प्रमाणादिसत्तांगीकारात्कथाप्रवृत्त्युपपत्तेरुभयांगीकारे गौरवान्नियम एव किन्नपरित्यज्यतं" इत्यत आह * प्रमाणेति *। तथाविधस्योक्तलक्षणव्यवहारनियमस्य व्यतिरेके ऽभावे सति विप्रलंभकादिसमयवत्कथाप्रवृत्तिर्न्नसंभवतीत्यर्थः।

लोकप्रसिद्धत्वात्सत्ताङ्गीकृतिरिति तृतीयं निरस्यति

[२४ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु तृतीयस्य खण्डनम्]

नापि तृतीयः। लोकव्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो[1] वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य[2] दुर्न्निरूपत्वात्। तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः, शरीरात्मता[3]दीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात्।

* नेति *। लोकशब्दस्य प्रामाणिकाप्रामाणिकयोस्तुल्यत्वाद्विकल्पयति * लोकेति *। पामराः शास्त्रसंस्काररहिताः। विवर्णः पामरो नीचः प्रकृतश्च पृथ-

---

१ 'प्रमाणव्यवहार' इति शाङ्कर्यभिमतःपाठः। 'लोक्यत इति लोकः प्रमाणम्' इति च तत्रत्या व्याख्या। वस्तुतस्तु 'प्रामाणिक' इत्येव पाठः साधीयान् प्रतिभाति। एवमेव च पाठः प्रायशः प्राचीनपुस्तकेषूलभ्यते।

२ प्रामाणिकव्यवहारत्वस्येत्यर्थः।

३ 'अहं स्थूल' इति पामरव्यवहारः अहम्पदार्थस्य स्थूलत्वविशिष्टेन सहा भेदस्य बोधकः। अतः पामरव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वस्वीकारे शरीर एवात्मताव्यवहारसम्भव इत्यर्थः।

ग्जन इति नामशासनात्। विचारासिद्धौ प्रामाणिकत्वसिद्धिर्व्यवहारस्य, तत्सिद्धौ सत्ताभ्युपगमस्ततश्च विचार इति चक्रकापत्तेर्नाद्यो ऽनवद्य इत्याह * नाद्य इति *। सत्तां स्वीकृत्यापि नियमो बध्यते वादिभिर्विचारप्रवृत्त्यर्थं तदनुपपत्तिरपि सत्ताया अहेतुत्वं गमयतीत्याह * तदिति *। द्वितीयमतिप्रसंगेनापाकरोति * नापीति *।

अबाध्यत्वे सति लोकसिद्धत्वं स्वीकारप्रयोजकमिति न शरीरात्मतादीनामपि स्वीकारप्रसंग इति शंकते

२५ विचारबाध्यत्वोपन्यासे ऽपि दोषस्तदवस्थः]

"पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयत" इति चेत्, तर्हि प्रमाणादयो ऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव, अन्यथा तूपगतव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति।

* पश्चादिति *। हेत्वंतरं नाम निग्रहस्थानं स्यादिति दूषयति * तर्हीति *। लोकप्रसिद्धेरप्रयोजकतामाह * अन्यथेति *। प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाबाध्यत्वमेव स्वीकारप्रयोजकमित्याशयः।

तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंजकत्वात्तदभ्युपगम इति चतुर्थं दूषयति

---

१ ततश्चप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमहेतौ तृतीयो विकल्पो निरस्तः।

२६ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु चतुर्थस्य खण्डनम्]

नापि चतुर्थः। [1]यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादि-सत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

* नापीति * । नियमबन्धादेवावश्याश्रयणीयात्फलव्यवस्थोपपत्तौ सत्ताभ्युपगमो व्यर्थ इत्यर्थः। *मां प्रतीति* । मया नियमबन्धमात्रे स्वीकार्ये यस्य कस्यचित्फलापत्तिः । तदा त्वया ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगंत्रा ऽपि तस्मिन् स्वीकार्ये ऽतिप्रसंगो ऽविशेषादित्यर्थः । नियमस्याप्रमाणिकत्वेनाव्यवस्थापकत्वमित्याशंक्याप्रामाणिकत्वादेव तवापि न व्यवस्थापकः स्यादिति प्रसंगः समान इत्याह ।

तस्येति चतुर्धा ऽपि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथोपयोगी न भवतीत्यापादिते पुनः सद्वादी शंकते

२७ समयबन्धने ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगमावश्यकत्त्वशंका]

"[2]स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां

१ तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गभिया प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथातः पूर्वन्त्वया क्रियते । यदि नियतसमयबन्धेनैव तद्भयन्निवर्तेत तदा वृथा प्रमाणाद्यभ्युपगम इत्यर्थः । (शां)

२ "द्वैतापत्तिभयेन प्रमाणादि सत्ता नाभ्युपेयते वेदान्तिना । किन्तु व्यवहारसत्ताभ्युपगमे ऽपि तदापत्तिरविशिष्टा । किञ्च प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोऽपि व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमसहभाव्येव" इति शङ्काकृदभिप्रायः ।

प्रवर्त्तयताऽपि व्यवहारसत्ताऽभ्युपगन्तव्या। नहि सत्ताम-नभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना, असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत्। प्रमाणै-र्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धनम्— प्रमाणकारणभावस्य नियमान्तर्भावात् नियतपूर्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणाना-मनादाय— न पर्यवस्यति। दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गाव-धारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोक्त-मेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमा-णादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यत इति''।

* स्यादिति *। नियतत्वं समयविशेषणम्। नि-यमबन्ध एवापर्यवसानवृत्त्या व्यवहारसत्तां स्वीकार-यतीत्याशयः। ननु सत्तां विना नुपपत्त्यभावान्न तां स्वीकारयति इत्यत आह *नहीति*। किमियं राज्ञा-माज्ञेति नेत्याह * क्रियेति *। नन्वत्राप्यनुपपत्तिर्न्न प्रतीयत इत्यत आह * असत इति *। अनेन समयेन व्यवहर्तव्यमिति व्यवहारो निष्पादनीय इत्युक्त्यैव सत्त्वमिष्टं स्यात्,ततो निष्पादना नामासतः सत्त्वप्रा-पणमित्यर्थः। न केवलं व्यवहारसत्त्वं स्वोक्त्यैवेष्टं प्रमाणादिसत्त्वमपि त्वदुक्तिबलादेवापद्यत इत्याह

१ 'दूषणानि सन्ति' 'व्याप्तिरस्ति' इत्यादिवचनन्तत्सत्ताभ्युपगम-परमेवेत्यर्थः। (शां)

प्रमाणैरिति। तृतीया याकरणत्वा भिधानात्तस्यच कारणविशेषत्वात् कारणत्वस्य सत्ताऽव्यतिरेकात्प्रमाणानां सत्त्वमंगीकृत्य नियमबंधनमेव न पर्यवस्यतीत्यर्थः। यस्य व्यवहारे दोषाः संति तस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यो यस्य पुनः साधनांगानि संति तस्य जय इति वदन्नेव पुनस्तानि न संतीति वदन् कथं सभ्यः स्यादित्यत आह * दूषणानामिति * । साधनस्य हेतोरंगानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वरूपता सत्यतेति यावत् । तद्वैपरीत्येऽसत्यत्वमादिपदार्थः। उपसंहरति *इतीति*। रिक्तमिति रिक्तं परस्परपराहतत्वेन शून्यवचनमित्यर्थः।

परिहरति

२८ तत्परिहारः]

मैवम्। एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधाया अनिस्तारात्।

* मैवमिति *। कथायामेवैतान् बाधकानुपन्यस्यासद्वादिनं निगृह्य सत्ताभ्युपगमनं साधनीयम्। तथा च न तदन्तरेण कथाप्रवृत्तिः। सत्ताभ्युपगमसिद्धौ कथासिद्धिस्तसिद्धौ बाधकोपन्यासस्ततश्चसत्ताभ्युपगम इति चक्रकापत्तिरेवेत्यर्थः।

ननु न मया सत्त्वं साध्यते किं तु स्वेच्छास्वीकृतस्यैव व्यवहारानियमस्य प्रमाणादिसत्ताङ्गीकारे पर्यवसानमात्रमुच्यते। ततो न मम चक्रकादिदोषः स्यादित्यत आह

२९ नियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकारे ऽपर्यवसानम्]

न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः[1] स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्राङ्गत्वम्, न तु सत्तायाः ।

* नचेति * । कुत इत्यत आह * यत इति * । सत्तावगमे सति सत्ताभावेन व्यवहाराभावादर्शनात्केवलव्यतिरेकाभावात्सत्तावगम एव हेतुरिति भावः ।

ज्ञानमात्रस्यांगत्वे ऽतिप्रसंगात्, ज्ञेयावच्छिन्नस्यांगत्वे तस्याप्यंगत्वप्रसंग इत्याशंक्याह

३० न सत्ताज्ञानमात्रं सत्ताभ्युपगमे तन्त्रम्]

तत्र[2] किं सत्तावगममात्रात्सत्ताऽभ्युपगम्येति मन्यसे, अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः । मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य—तस्यापि कथाकालमात्र एव—बाधितावगमाभावात्, अथवा कस्यचिदपि कालान्तरे ऽपि बाधितबोधविरहात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात्, पुरुषत्रयावगतस्यापि एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण-तेनापि क्षणा-

---

१ समयबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमाक्षिपति, न तु प्रमाणादिसत्तामपि, येनद्वैतापत्तिःस्यादिति भावः । (शां)

२ ननुप्रमाणादिसत्ताज्ञानञ्चेदायातम्, तदा तदभ्युपगमो ऽपि सिद्धः, तत्रैव च त्वं विप्रतिपन्नः, इत्यत आह तत्र किमिति । यद्वा 'नावगममात्रं कथाहेतुः, अपि तु प्रमाणादिसत्तावगम' इति विशिष्टकारणताग्राहकम्मानं विशेषणमपि विषयीकरोतीति प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो ऽपीत्यत आह तत्र किमिति । (शां)

न्तरे-बहुलं बाध्यतादर्शनादिति । न चासावर्थो ऽसन्नपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्, बाधदर्शने सत्यपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते। तस्माद् द्वितीयः[1] पक्षः परिशिष्यते। यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

* तत्रेति * । ज्ञानमात्रस्य ज्ञेयस्य साधकत्वे मरीचिसलिलादेरपि सत्त्वस्वीकारप्रसंगेनाद्यं दूषयति * नेति * । प्रमाणादिपरमार्थसद्बाधितावगमगोचरत्वात् आत्मवदित्याशंक्याह * द्वितीय इति * । तस्य वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य कथाकाले बाधितावगमाभावात् सत्ताऽभ्युपगम्या, किं वा कदाचिदपि तदभावात्, उत कस्यचिदपि कालांतरे ऽपि बाधावगमविरहात्, उत प्रतीतिकाले इति विकल्पार्थः । आद्यमनैकांतिकत्वेन दूषयति * नेति * । व्यभिचारमेव स्फोरयति * पुरुषेति * । पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषांतरेणैकक्षणावगतस्य च क्षणांतरे तेनापीति सम्बधः । योगाचारसौत्रांतिकवैभाषिकत्रयावगतस्य स्वरसभंगुरत्वस्य वाद्यन्तरेण बाध्यतादर्शनात्, तथा मन्दांधकारे पथि गच्छतः पुरुषत्रयस्य स्रजं दृष्ट्वा [2]रोषणं मन्वानस्य कालांतरनिकटोपसर्पणादिना रशनातत्त्वदर्शनेन बाध्यतादर्शनात्, पुरुषत्रयस्यैकक्षणे ऽबाधितावगतत्वहेतुस्तत्र व्यभिचरतीत्यर्थः । आद्यविकल्पस्य द्वितीयविकल्पदूषणं द्वितीयविकल्पदूषणे ऽन्तर्भ-

१ द्वितीयकल्पस्य द्वितीयः पक्षः । २ कुपितं, सर्पमिति यावत् ।

षतीति न पृथगुच्यते । ननु विगीतप्रत्ययाः यथार्थाः प्रत्ययत्वात् संप्रतिपन्नप्रत्ययवदिति पुरुषत्रयावगतस्यापि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याशंक्याह *न चेति* । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रा आदिर्येषां ते द्वित्रादयः । त एव पुरुषाः । त एव मात्रा परिमाणं यस्य तस्य । पूर्वजाता सा च तस्य वस्तुनः प्रतीतिरिति विग्रहः । प्रातीतिकसत्त्वसाधने सिद्धसाधनम्, अर्थसत्त्वसाधने बाधाविरोध इत्यर्थः । द्वितीये नास्माकं काऽपि क्षतिरिति तं परिशेषयति *तस्मादिति* । तमेव विशदयति *यत्रेति* । केनापि कदाचिदपि बाधितावगमशून्यं स्वीकार्यमित्यर्थः । तच्च भट्टमिश्रोक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । "सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात् तत्र न बाधनम्"[1] इति ।

आक्षिपति ।

३१ प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्तामूलकत्वसम्भवः]

तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते, किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्तत्सत्त्वावगमायत्ततत्तत्सत्त्वाभ्युपगमकथाङ्गताङ्गीकारस्य[2] । कतिपयप्रति-

---

१ श्लोकवार्तिके वृत्तिकारग्रन्थे—श्लो २४ ।

२ सर्वप्रकारेणाबाधितो यः प्रमाणादिसत्तावगमः तदायत्तः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गन्न भवतीति मदीयः पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चिदुक्तमिति भावः । (शां)

३ त्रैकालिकसार्वलौकिकबाधवैधुर्याकलनमशक्यमिति कतिपयप्रतिपत्तृमात्रबाधविरह एव प्रवृत्त्यङ्गम्—इत्यवश्यं वाच्यम् । नैतावतावस्तुस्थितिरिति भावः । (शां)

पत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्य-वाहारः प्रतीयते। तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम्। एतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति।

* तदिति *। इत्थमुच्यते परं सद्वादिना, न तु घटते। अत्यंताबाध्यत्वस्यासर्वज्ञेनावगंतुमशक्यत्वात्। नहि पुरुषान्तरादिवर्तिबाध उपलब्धुं योग्योऽसर्वज्ञस्य, येन योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चय इत्यर्थः। तदुक्तं कुसुमांजलौ[1] "आपाततो न दृश्यत इति सर्वत्र कालक्रमेणापि न द्रक्ष्यत इति को नियंतेति"। ननु त्वयाऽपि कतिपयपुरुषदेशकालाबाध्यत्वे सत्त्वावगमस्येष्टे चेदत्यंताबाध्यत्वं तर्ह्यनुमीयतां—विमतः कालः प्रमाणादिसत्तावगमबाधवान् कालत्वात् कथाकालवदिति। तत्राह * यदि नामेति *। सर्वप्रकारैर्देशांतरकालांतरपुरुषांतरस्वरूपैरबाधितस्य तस्य प्रमाणस्य प्रमेयादेश्च सत्त्वावगमस्तदधीनस्तदायत्तः। तस्य तस्य सत्ताभ्युपगमस्तस्य कथांगतानंगीकारस्येति विग्रहः। अनंगीकारस्य किमायातम्। सोऽस्त्येवेत्यर्थः। त्वदनुमानरीत्या गंधर्वनगरादेरप्यत्यंताबाध्यत्वप्रसंगादत्यंताबाध्यत्वं सत्तावगमस्य नांगीक्रियत एवेत्यर्थः। "सत्त्वं

---

१ पृ. ३७८, पं. २। किन्तु तत्र 'अनवगत' इत्यस्य स्थाने 'आपातत' इति पाठ उपलभ्यते। स एव च साधीयान्, इति विद्यासागरीपुस्तकद्वयधृतमपि 'अनवगत' इति पाठमनादृत्य कुसुमाञ्जल्यनुसार एव पाठो निवेशितः।

व्यवहारांगमंगीकृतं चेन्मुख्यव्यतिक्रमे कारणाभावाद्-र्थसत्त्वमेवांगीक्रियतामिति" चेन्न, लौकिकव्यवहारस्यापि प्रातीतिकसत्त्वमूलत्वादित्याह * कतिपयेति * । प्रतीयते सप्रपंचं जन्यत इत्यर्थः । अन्यथा तदुच्छेदप्रसंगादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । शास्त्रीयव्यवहारः प्रातीतिकसत्त्वमूलो व्यवहारत्वाल्लौकिकव्यवहारवदित्याह *तादृश इति* । न चैतत्स्वमनीषिकासिद्धम्, तत्त्वविदामपि सम्मतमित्याह *एतादिति* । स्वप्नवद्व्यवहरेम इत्यादावुच्यत इत्यर्थः ।

नियमस्योभयसंप्रतिपन्नत्वाल्लाघवाच्च स एव कारणमित्युपपादितमित्युपसंहरति

३२ व्यवहारनियमस्यैव कथाकारणत्वस्योपसंहारः]

तस्माद्यादृग्व्यवहारानियमः कृतः तन्मर्यादाऽनेन नोल्लंघितेति यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते, यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः । यत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्त्वावगमः स निगृहीतः, तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

* तस्मादिति * । अदुष्टेऽप्यनुमाने दुष्टमिदमनुमानमिति विप्रलंभकवाक्यादवगमः पराजयहेतुर्न्न भवतीति सूचयितुं मध्यस्थग्रहणम् । * यत्र * प्रतिवादिनीति यावत् । शिष्टं स्पष्टम् ।

नियमस्य तर्हि कारणत्वेन सत्त्वमंगीकृतं स्यादित्यत आह

३३ 'अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यम्' इत्यस्यार्थः]

अनेन[1] नियमेन व्यवहर्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थः-अनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यमिति।

अनेनेति। अनेन वादिना ऽनेन नियमनोक्तम् इति मध्यस्थावगमस्य विषयत्वेन भवितव्यमित्यर्थः।

नन्वर्थस्य यथा प्रतीतिसत्त्वं तथा प्रतीतेरर्थसत्त्वैव स्वीकर्तव्या, व्यवहारांगत्वात्। तथा च नासद्वादः सिद्ध्यति, तस्यैव सत्त्वादित्यत आह

३४ न च मध्यस्थावगमस्यैव सत्ताऽभ्युपेया]

न च वाच्यम्—"ततस्तदवगमस्यापि सत्ताऽभ्युपेयेति[2]"। तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्।

* नचेति *। कुतो न वाच्यमित्यत आह *तस्येति *। अर्थसत्त्वे प्रमाणाभावादवगमः कथं सन्निति जिज्ञासायामवगमो ऽस्तीत्यवगमांतरमेव तस्य सत्त्वमित्यर्थः।

प्रतीतेरपि प्रतीतिसत्त्वं चेत्, तत्राप्येवमित्यनवस्था[3] स्यादित्याशंक्याह

---

१ ननु प्रमाणादिसत्ता माऽभ्युपगम्यताम्, नियमबन्धश्चेदङ्गीकृत एतावतैव द्वैतापत्तिरित्यत आह अनेनेति। (शां)

२ ततश्चानेनैव द्वैतापत्तिरित्याशयः।

३ ततः सर्वव्यवहारोच्छेद इत्यर्थः।

३५ उक्तपक्षे ऽनवस्थाया निराकरणम्]

नचैवमनवस्था । तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात्[1] । 'एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिरिति' न्यायात्[2] ।

नचेति । अनवस्थाभावे हेतुमाह *तदिति* । यथा रत्नपरीक्षायां त्रयाणां चतुर्णां वा वाक्यात्सम्यग्ज्ञाने जाते न पुनः पुनर्ज्ञानांतरमपेक्षते तथाऽन्यत्रापि ज्ञानांतरानुसरणस्यानावश्यकत्वान्नानवस्थेत्यर्थः । उक्तमर्थं भट्टवचनेन दृढीकरोति * एवमिति * । 'एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिकामतिः । प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुत' इति ।

ननु सत्तावगमप्रवाहाविच्छेदेनावस्थाविच्छेदे ऽन्तिमज्ञानस्य प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यभावात्–उत्तरोत्तरज्ञानस्यैव पूर्वं पूर्वम्प्रति सत्त्वरूपत्वात्–उत्तरोत्तरासत्त्वेनामूलमसत्त्वापत्तौ[3] प्रातीतिकसत्त्वेनापि न कथारंभः शक्यत इत्यत आह

३६ प्रकारान्तरेणानवस्थायाः परिहारः]

न च–" अन्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिः, तथाचावगममादायापि न निस्तार" इति वाच्यम् । अस्तु[4]

---

१ भवेदेवं यदि ज्ञानमवश्यं स्वव्यवहारार्थं स्यात् । किन्तर्हि विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवजिहीर्षायां ज्ञानान्तरमनुस्रियताम्, न तु तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्पराध्रौव्यम्, येनानवस्थास्यादित्यर्थः । (शां)

२ श्लोकवार्त्तिके–चोदनासूत्रे श्लो. ६१

३ 'आमूलम्' मूलादारभ्य सर्वेषामसत्त्वापत्तिरित्याशयः ।

४ ननु ज्ञानस्यापि व्यावहारिकी सत्ता, तथा चान्तिमज्ञानमव्यवह्रियमाणमसत्स्यात्, तन्मात्राधीनसत्ताकन्तत्पूर्वज्ञानमप्यसदापद्येत–इत्याशंक्य-

एवम् तथा ऽपि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततःपरमननुसरणरमणीयेनैव समयं बद्ध्वा कथायाम्मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात् ।

* नचेति * । अंतिमज्ञानस्य प्रतीत्यंतरानंगीकारे वस्तुत आमूलमसत्त्वमापद्यते चेदिष्टसिद्धिरित्याह * अस्त्विति * । अस्तु नाम तथेत्यर्थः । कथं तर्हि व्यवहार इत्याशंक्य त्रिचतुरज्ञानादूर्ध्वमविचार्यैव कथारंभ इति संकेतकरणात्तत्सिद्धिरित्याह * त्रिचतुरेति * । त्रिचतुराणि च तानि ज्ञानानि, तेषां कक्षासु कोटिषु गवेषणमात्रेण पर्यालोचनमात्रेण विश्रांतो यो विचारस्तेन ततः परमविचारितरमणीयेन समयं बध्वा कथायां प्रवृत्तिसंभवादित्यर्थः । त्रिचतुराणि वेत्यादिज्ञेयस्वरूपसत्त्वांगीकारे लाघवादनवस्थाभावाच्च तदेव स्वीकार्यमित्यत आह * अन्यथेति * । अर्थसत्तांगीकारे ऽपि तत्प्रमाणाननुसरणेन तत्सिद्धिरिति दुष्परिहरैवानवस्थेत्यर्थः ।

ननु कथं स्वरूपसत्तांगीकारे ऽनवस्था, अदृष्टादिवदज्ञातस्वरूपत्वेनैव ज्ञानेन व्यवहारोपपत्तेः; त्वत्पक्षे तु स्वरूपसत्त्वाभावात् प्रतीत्यंतरानुसरणमावश्यकं विवेकिनामिति दुष्परिहराऽनवस्थेत्याशंक्याह

सर्वशून्यताभिप्रायेणेष्टापत्त्या परिहरति अस्त्विति । सर्वासत्त्वमस्त्वित्यर्थः (शां) 'अस्तु, एवंहि' इति शाङ्करीसम्मतः पाठः । अत्र धृतः पाठः सम्यक्तरः प्रतिभाति विद्यासागरीस्वरससिद्धश्च ।

३७ स्वरूपसत्तामादायाप्यनवस्थाया दुष्परिहरत्वम्]

न च वाच्यम्—"मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितम् । न त्वेवं त्वत्पक्षे, ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति" । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा च त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेवासत्त्वाविशेषपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् ।

* नचेति * । कुत इत्यत आह * स्वरूपेति * । 'को ब्रूते सती सा वित्तिरसत्येव न कुत' इत्यादौ—अनवस्थाप्रसंगः स्वरूपसत्त्वमादाय प्रत्यवतिष्ठमानस्य—वक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वसद्वादे ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, असत्त्वात्, अर्थवत्, विपक्षेऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याशंक्याह * यथेति * । ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, सत्वात्, अर्थवत्, विपक्षेऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः ।

---

* तस्वत एतावदेव कथारम्भे नैयायिकाभिमतप्रमाणादिसत्तास्वीकारावश्यकत्वस्य खण्डनम् । इतः परन्तत्प्रसंगेनोपन्यस्तस्य कारणत्वस्य सत्त्वासत्त्वविवेचनम् । *

---

१ मत्पक्षे ज्ञानं स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थम्, त्वत्पक्षे स्वरूपेणासतो ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्त्वमित्यावयोर्महद्वैषम्य मिति शङ्काकृदभिप्रायः ।

२ ननु ज्ञानस्यासत्त्वे कथन्तदधीनो व्यवहारः । अथासदपि व्यवहारहेतुस्तदा सर्वदैवासतो व्यवहारः स्यात्, अविशेषादित्याशंक्याह यथेति । (शां)

उपपादकत्वं नाम कारणत्वम्। तच्च नियतप्राक्सत्त्वरूपम्। तदभावश्चासत्त्वम्। तेन परस्परं व्याघात इति चोदयति

३८ असतोऽपि कारणत्वसम्भवः]

"असच्चोपपादकश्चेति व्याहतमिति" चेन्न। सदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम्। न हि सदुपपादकमसच्च नेति क्वचिदावयोः सिद्धम्।

* असच्चेति *। नियतप्राक्संबन्धि कारणम्, न तु प्राक्सत्त्वम्। संबन्धश्च सदसतोरविशिष्ट इत्यभिप्रेत्य प्रतिबन्दीन्यायेन परिहरति * नेति *। "सदुपपादकमिति न व्याहतं, सतस्तंत्वादेः पटाद्युत्पादकत्वदर्शनात्" इयाशंक्याह * नहीति *।

नन्वसतः कार्यकाले अन्यदातोऽविशेषे शून्यत्वहानिः, विशेषे न नियमेन कार्यजन्म स्यादिति शंकते

३९ न चासत्त्वाविशेषात्कार्यस्य सार्वत्रिकोत्पत्तिप्रसङ्गश्चोद्यः]

"ननु तदसत्त्वाविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदाऽपि प्रसङ्गः" न। कार्यस्याद्यसत्ताक्षण इवान्यदाऽपि सामग्र्यसत्त्वाविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म।

---

१ कारणन्नियतप्राक्सदित्येव नास्ति, कुतो, व्याघात इत्यभिप्रायेणाह सदिति। (शां)

२ कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वयाऽपि नेष्यते, प्रागभावस्य तद्घटकस्याभावात्, तथा च यथासमग्रीविरहिणि तस्मिन् क्षणे कार्यन्तथा क्षणान्तरेऽपि कथन्न स्यात्, अविशेषात्—इत्यभिप्रायेणाह नेति। (शां)

* नन्विति * । तदुदितमुदयनेन—'अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्ते-रिति'। किं कारणासत्त्वे कार्यजन्मेष्टमित्यवष्टंभेनेदंचोद्यते, किं वा नियामकाभावाभिप्रायेण। आद्यं प्रत्याह * न कार्यस्येति *। कार्योत्पत्तिकाले सामग्री नास्ति, उतास्ति । अस्ति चेदुत्तरक्षणे ऽपि द्वितीयकार्यप्रसंगः। नास्ति चेत्प्रागूर्ध्वं च तदसत्त्वाविशेषात्तत्रापि कार्य-जन्म स्यादित्याशयः ।

द्वितीयं शंकते

४७ तस्य प्रसङ्गस्य पक्षद्वयेऽपि सम्भवात्]

"अथ[2] न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकम् किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वम्, तथादर्शनात्,"—तर्हि[3] ममापि कालांतरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकम्, तथादर्शनादेव ।

अथेति। सामग्रसत्त्वमसत्त्वादेव न नियामकं, किं तु तत्सत्त्वम् । न चातिप्रसंगः, नियतप्रा क्कालाव-च्छिन्नमिति विशेषणादिति भावः । पूर्वक्षणावच्छि-

---

१ कुसुमाञ्जलौ प्रथमेस्तवके. पृ. ४३

२ अस्मत्पक्षे सामग्र्यसत्त्वन्न कार्योत्पत्तिनियामकम्, किन्तु कार्याव्य-वहितपूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वमेव तथेति शङ्काभिप्रायः ।

३ कार्यक्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वं तत्र नियामकम्, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षणसामग्र्यस-त्त्वमेव किन्न नियामकमित्याशयेन समाधानम् । सामग्रीसत्त्वम्पूर्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वञ्च सार्वत्रिकमिति यद्यपि महद्वैषम्यन्तथा ऽपि कार्यस्यापि यतः पारमार्थिकबुद्ध्याऽस्मत्पक्षे ऽसत्त्वमेव ततो न काऽपि क्षतिरिति हृदयम् ।

न्नमुत्तरक्षणवर्तिनः कथं नियामकमसम्बन्धादित्यत आह *तथेति*। न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामेति भावः। सामग्री किमेकक्षणवर्त्तिनी किं वा पूर्वक्षणेप्यस्ति। आद्ये यत्सत्तत् क्षणिकमिति वदन् सुगतश्चरितार्थः स्यात्। द्वितीये पूर्वोत्तरक्षणयोरविशेषेपि पूर्वकालावच्छिन्नसद्धदसदपि तथाभूतं नियामकं विशिष्म इत्याह *तर्हीति*।

सामग्रीकालादव्यवहितोत्तरत्वं प्रयोजकं नियतप्राक्सत्कारणं नियतोत्तरं सत्कार्यमित्यङ्गीकारादिति नियामकांतरं शंकते।

४१ न कार्योत्पत्तिसमकालीनसामग्रीसत्त्वमपिकार्यजन्मनियामकम्]

मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यनियामकमिति चेत्, न। समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनि-

---

१ समसमयत्वादिति पदं बहुधा व्याख्यातं शङ्करमिश्रेण। तद्यथा। (१) यदेव कार्योत्पत्तिक्षणत्वन्तदेव सामग्र्युत्तरक्षणत्वमिति कथमभेदेनैव नियम्यनियामकभावः। 'समयस्य' क्षणस्य 'समत्वात्' एकत्वादित्यर्थः। न चोपाधिभेदाद्भेदः। तथा सति दण्डित्वकुण्डलित्वाभ्यान्देवदत्तो भिद्येत। (२) यद्वा तुल्यकालयोः सामग्र्युत्तरक्षणत्वकार्यक्षणत्वयोः सव्येतरविषाणवन्नियम्यनियामकभावाभावादित्यर्थः। (३) यद्वा 'समयः' व्यवस्था, तेन समत्वान्नियम्यनियामकयोः समव्यवस्थत्वात्। तथा च कार्यनियामकत्वेनाभिमतस्य सामग्र्युत्तरत्वस्य नियामकान्तरं वाच्यमित्यर्थः। एतदेवाग्रे-'अन्यथा तद् विशेषान्तरन्तदपि' इत्यादिना-स्फुटयिष्यति। (४) यद्वा 'समयः' सङ्केतः। तथा च कार्यक्षणसामग्र्युत्तरक्षणयोरेकार्थवाचकत्वेन तदुपस्थाप्ययोर्घटकलशपदोपस्थाप्ययोरिव न नियम्यनियामकभाव इत्यर्थः। * आगन्तुकत्वादिति *। (१) अव्यवस्थितोपनिपातित्वात्। आकस्मिकोपनिपातिन्यतिथ्यादावागन्तुकपदप्रयोगात्। तथा चागन्तुका ऽऽक-

यामकव्यवस्थानुपपत्तेः। तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्या-स्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः, तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः[1]।

*** समेति *। नियतोत्तरत्वं नाम धर्मः कार्यस्य किं भिन्नकालोऽभिन्नकालो वा। प्रथमो दत्तोत्तरः। द्वितीये नियम्यनियामकभावानुपपत्तिः सव्येतरकरयोरिवेति परिहरति। *नेति*। नियम्यनियामकभावस्य पूर्वापर-भावगर्भत्वादिति भावः। किं च उत्तरत्वमपि नियामकान्तरपूर्वकं चेदनवस्था, न चेत्स्वयमव्यवस्थितं कथ-**

स्मिकी सामग्री स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्म कथन्नियमेदित्यर्थः। (२) यद्वा प्रागभावेतरयावत्कादाचित्कारणप्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्रीत्युच्यते। कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पाद एव। तथा च कार्यानुत्पादः कार्योत्पादन्नियमयतीति पर्यवसितम्। तच्चानुपपन्नम्। कार्यानुत्पादस्य कार्योत्पादम्प्रति 'आगन्तुकत्वात्' उदासीनत्वात्। उदासीनो ह्यागन्तुक इत्युच्यते इत्यर्थः। तथा च समसमयत्वागन्तुकत्वाभ्यामविशिष्टयोस्त्वदभिमतनियम्यनियामकयोर्न नियम्यनियामकभाव इति समुदायार्थः। (३) अन्ये तु—'आगन्तुकत्वात्' अन्यथासिद्धत्वात्-इतिवा—'आगन्तुकत्वात्' अक्लृप्तनियामकत्वात्—इति वाऽर्थः' इत्याहुः। यद्यपि समसमयोरप्यागन्तुकयोरपि रूपरसयोर्वह्निधूमयोरपि नियम्यनियामकभावो दृष्ट एव, तथाऽपि कार्यस्यासत्त्वमेवेति हृदयम्॥

१ सामग्र्युत्तरक्षणत्वस्य नियामकत्वे खण्डिते, भिन्नकालाऽपित्वया सामग्र्येव नियामिका वाच्या। तथा च भिन्नकालसामग्र्यसत्त्वमेव किन्न नियामकमिति समः समाधिरित्यर्थः।

मन्यद्व्यवस्थापयेदित्याह *आगन्तुकत्वादिति*। तस्मात्प्राक्सामग्रीसत्त्वमेव नियामकमिति पक्षः परिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति *। अन्यदास्थायाः पूर्वक्षणवर्त्तिन्या इति यावत् । भवतु, तव तावता को लाभ इत्यत आह * तथा चेति * । सामग्रीसत्त्वास्वीकारे कार्यकालस्याकार्यकालात्तदव्यवहितोत्तरत्वं विशेष इति न शक्यं वक्तुम्, विशेषान्तरं च नास्तीति कार्यकालाकार्यकालयोरविशेषप्रसंग इति शंकते

४२ कार्यजन्मैव कार्यजन्मकालस्य विशेषः]

"तथापि कार्यजन्मकालस्य को विशेषः।" कार्यजन्मैव। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्यवसानमेव पर्यवस्येत।

तथापीति। जनिसंबन्ध एव विशेष इत्याह कार्येति परेणापि कार्यकालस्य जनिसम्बन्ध एव विशेषो वक्तव्य इत्याह *अन्यथेति*। यद्विशेषान्तरवतःकालस्य कार्यसत्तासम्बन्धस्त्वया कल्प्यते तदपि निर्विशेषस्य सविशेषस्य वा कालस्य स्यात्। आद्ये न नियमः। द्वितीये विशेषान्तरवत एवेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः।

व्यावृत्तकार्यकालानामुपसंग्राहकं रूपं वक्तव्यम्। अन्यथा तेष्वैकरूपप्रत्ययायोगात् । नचाव्यवहितोत्तरत्वम्, सामग्रीसत्त्वानंगीकारादिति शंकते

---

१ अत्र 'यत्' इति, अग्रे च 'तत्' इति सर्वेषु पुस्तकेषूपलभ्यते। अनयोश्च पदयोः साक्षात् 'सम्बन्धः' इति पदनैकवाक्यता न सम्भवति। अतस्तत्पदद्वयं 'सम्बन्धकल्पनम्' इत्येतत्परमेव नेयम्। 'यत्....सम्बन्धकल्पनम्....तत्....स्यात्' इति सम्बन्धः।

४३ न चानुगतरूपस्यानुधावनमुचितम्]

तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेत् रूपान्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः ।

तथेति। परिहरति* नेति*। अनुगतप्रत्ययहेतुतया यद्रूपमुच्यते तदपि किं रूपान्तरनिरपेक्षमुत सापेक्षम्। सापेक्षत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्था। ततोऽन्ततोऽपि गत्वा किमपि रूपं निरपेक्षमेव वाच्यम्। तदादावेव किं नाभ्युपेयम्। तच्च जनिसंबन्धित्वमिति भावः।

* इत्यसतः कारणत्वसाधनम् *

* अथ सतः कारणत्वखण्डनम् *

एवं तावत् सदसत्कारणयोः साम्यमापाद्येदानीं कारणस्य सत्त्वमपास्यति ।

४४ सतः कारणत्वाभावे संग्रहकारिका]

किञ्च

अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत् कारणं तदसत्ततः ।
नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

* किंचेति *। बीजमित्येव नांकुरस्य कारणं किंतु सद्बीजमिति तद्वादिना विशेष्यते। तत्र वक्तव्यम्—सत्ताविशिष्टं कारणं किं वा सत्तोपलक्षितम् । विशिष्टं चेत्, तत्राह*अन्तर्भावितेति*। अन्तर्भाविताऽन्तःप्रवेशिता सत्ता यस्मिंस्तदंतर्भावितसत्त्वम्। तच्चेत्कारणमुच्यते, सत्त्वविशिष्टे सत्ताऽसंभवात्कारणमसदेव स्यात्। सत्तासमवायात्सद्व्यवहारापगमादित्यर्थः। सत्तोपल-

क्षितं बीजस्वरूपं कारणमिति द्वितीयं शंकते *नांतर्भावितेति* । अन्तर्भावितसत्त्वं कारणं न, किं तूपलक्षितमिति चेदिति सम्बन्धः । केचिन्नांतर्भावितसत्त्वमित्यलुक्समासमिच्छन्ति । दूषयति*कारणमिति* तदा कारणकोटौ सत्त्वाप्रवेशादुपलक्षणतया तस्य बहिर्भावात्केवलं बीजस्वरूपमसदेव कारणमित्यसत्कारणत्वं स्फुटितं स्यादित्यर्थः ।

श्लोकार्थमेव विवृणोति

४५ कारिकाया व्याख्या । सत्ताविशिष्टं कारणन्न सत्]

तथा ह्यन्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्वाविशिष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति[2] अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव कारणमसत्पर्यवस्यति । अपरापरसत्तानिवेशने चापर्यवसानमेव ।

---

१ स्वस्मिन् स्वं वर्तत इति यथा विरुद्धम्, तथा स्वविशिष्टे स्वं वर्तत इत्यपि विरुद्धमेव । विरोधप्रयोजकस्यादर्शनस्योभयत्राविशेषात् (शां)

२ 'इति'=इत्यस्मात् कारणात् ।

३ ननु स्वविशिष्टे स्वम् मा वर्तिष्ट । स्वभिन्नया द्वितीयया सत्तया प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वम्, सत्त्वाच्च कारणत्वमुपपद्यत इत्यत आह *अन्यस्या इति* । प्रथमसत्ताया अकिञ्चित्करत्वेऽपि तत्तुल्यतयाद्वितीयतसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं वाच्यम् । तथा च न प्रथमया न वा द्वितीयया सत्तया सताङ्कारणत्वमिति सर्वथैवासत्कारणमिति भावः । (शां)

तथा हीति। सत्ताविशिष्टे कारणत्वं धर्मः, किं वा तदुपलक्षिते। यदि विशिष्टे तदा ऽपि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्ध एव विशिष्टम्, किं वा ऽन्यत्। उभयथा ऽपि तत्र सत्ता वर्तते न वा। यदि वर्तते विशेषणभूतैव सत्ता, उतान्या। यदि सैव तत्राह *अन्तर्भूतेति*। अंशतो विशेषणांशे स्ववृत्ति। न च तद्युक्तम्। न हि पटुतरो ऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारुह्य नरीनर्तीत्यर्थः। यदि मीमांसकंमन्यस्य मते विशिष्टमर्थान्तरं तत्राह। *विशिष्टस्येति*। सत्ता न स्वविशिष्टे वर्त्तितुमर्हति, विशेषणत्वाद्, दण्डवत्। स्वस्मिन् स्ववृत्त्यभाववत् स्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावनियमदर्शनात् सैव सत्ता तस्मिन्नित्यसत्कारणं स्यादित्यन्वयः। यद्यन्या सत्ता विशिष्टे वर्त्तते तदा ऽपि, तामंतर्भाव्य विशिष्टं कारणमनन्तर्भाव्य वा। नान्तर्भाव्यं चेत्तत्राह *अन्यस्या इति*। तत्र वर्त्तमानाया अपि सत्तायाः कारणत्वे निवेशानङ्गीकारात्। नहिकाष्ण्यं धूमे वर्त्तत इत्येतावता कृष्णत्वमपि लिङ्गत्वोपयोगि, तद्वदित्यर्थः। यद्यन्तर्भाव्य सत्तां विशिष्टं कारणं तत्रापि सत्त्वावृत्तावसत्त्वम्, वृत्तौ वा ऽनवस्थेत्याह *अपरेति*। अपर्यवसानमनवस्थेत्यर्थः।

अपरापरसत्त्ववृत्तिस्वीकारे ऽपि नानवस्था, सत्तानामानन्त्येन मूलक्षयाभावादित्याशंक्याह

४६ सत्ताभेदानन्त्यस्वीकारेऽपि न कारणस्य सत्त्वम]

न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका निस्ताराय। सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननि-

बन्धनलंघिनः प्रथमाऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धि-मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् ।

* न चेति *। अनुगतैकसत्तया सद्बुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तद्भेदस्वीकरणं गौरवान्मानाभावाच्चायुक्तमिति भावः। सत्ता स्वव्यतिरिक्तसत्तासंसर्गिणी, सद्व्यवहारविषयत्वात्, घठवत्। न च समवायादौ व्यभिचारः, उक्तहेतुनैव साध्यसंप्रतिपत्तेस्तत्रापि सुकरत्वादित्याशंक्याह * सत्तेति *। अनन्तसत्तास्वनुगतसद्व्यवहारतद्बुद्ध्योरनुगतसत्त्वान्तरमूलत्वे तस्मिन् तासु च तदुपपत्तये सत्त्वान्तरं स्वीकार्यमिति सत्तानवस्था। सत्तासु तद्बुद्धिव्यवहारयोः स्वरूपमात्रमूलत्वे घटादिव्यावृत्तस्वरूपाणामेव सद्व्यवहाराद्युपपादकत्वसंभवेन प्रथमाऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्ववृद्धिमिष्टवतो मूलमपि सत्त्वं नष्टमिति महती विपदापन्नेत्यर्थः ।

ननु मा भूदनुगता सत्ता, प्रमाणयोग्यं स्वरूपं तत्सम्बन्धो वा सत्तेत्यभ्युपगमादित्याशंक्याह

४७ स्वरूपसत्ता नोपगमाय समर्था। अनुगत्यभावे च कारणस्याननुगमः]

न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति। भिन्नानप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्ज-

---

१ अनेकसद्वस्तूनामेकत्र व्यवहारायैकात्रानुगमाय च सत्तारूपा जातिः स्वीक्रियते साम्प्रदायिकैः। एतत्स्वीकारस्तु सत्तानन्त्याभ्युपगमस्यावश्यकत्वे, व्यर्थ एव। एकत्रानुगमस्यानावश्यकत्वात्, पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाच्च। ततश्च न सत्तेति दूरएव तस्या आनन्त्यमिति भावः ।

लिर्वितीर्येत[1]। मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्वस्येति च वदन् तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति[2]।

* न चेति *। स्वरूपाणां व्यावृत्तत्वादनुगतसद्बुद्धिव्यवहारनिदानत्वं न स्यात्। अचाक्षुषत्वं च सत्त्वस्य स्यादित्याशयः। सत्त्वं सद्बुद्धिव्यवहारनिदानम् व्यावृत्तमनुगतं वा, विशेषणायोगात् इत्याशंक्याह *भिन्नानिति*। अनुगतबुद्ध्यादिराधीयतेऽस्मिन्नित्यनुगतबुद्ध्याद्याधानम्, तत्पदे तत्प्रवृत्तिगोचरे तत्स्थान इति यावत्। गवादिव्यक्तीनामेव गौर्गौरित्यनुगतबुद्ध्यादिनिदानत्वसंभवाज्जातिमात्राय जलांजलिर्दीयेतेत्यर्थः। नन्वनुगतसद्बुद्ध्यादेः सामान्यसत्त्वमेवालम्बनमस्तु स्वरूपसत्त्वस्य कारणत्वोपयोगिनो मा भूदनुगतिः, ततः को दोषस्तत्राह *मा भूदिति*। तद्गर्भिणीं स्वरूपसत्त्वविशिष्टां कारणतां कथमनुगमयितासि। कारणतानुमानस्य कथं कारयिता स्याः। स्वरूपाणां परस्परं व्यावृत्तत्वादनुगतं कारणं दुःसंपादमस्मिन्पक्षे स्यात्। न च तदपि मा भूदिति

---

१ ननु च सत्ताविरहिण्यपि सत्ता स्वरूपसती एव। दण्डादिरपि सत्तावहिर्भावेन कारणमस्तु। स्वरूपसत्तायाः धवरूपमात्रनिबन्धनत्वात, भाक्तादिभिस्तथैवाङ्गीकाराच्चेत्यत आह * नचेति *। स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं विश्रान्तत्वेननानुगतत्वात् अनुगतसद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव चानुगतधीजनने गोत्वादिकमपि न स्यादित्यर्थः। (शां)

२ कारणतायानुगमस्त्वअदभ्युपगतो न स्यात्। स्वरूपसत्तायास्तदनुगमकत्वेनाभ्युपेताया अननुगतत्वात्, सत्ताजातेश्च खण्डितत्वादित्यर्थः।(शां)

वाच्यम्, अनुगततद्बुद्ध्यादेरनालम्बनत्वप्रसंङ्गादित्यर्थः।

स्वरूपशब्दस्य सच्छब्दस्य चार्थभेदे स्वरूपसत्त्वस्य हानिः,अभेदे त्वसतो ऽपि कारणत्वमविरुद्धमित्याह

४८ स्वरूपसत्त्वं वस्तुनो नाधिकम्]

किंञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकम्, असतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव। नह्यसन् घटादिः। तथा सति 'घटादिर्न' इत्यपि न स्यात्; असतोऽघटादित्वात्।

* किं चेति *। घटादेरात्मा पृथुबुध्नोदराकारत्वादिस्वरूपमुच्यते। ततो ऽधिकं न स्वरूपसत्त्वमस्ति। तच्चेत्कारणम्, असत्स्वरूपमपि कारणं स्यात्, स्वरूपत्वाविशेषादित्याशयः। तदुक्तं कुसुमांजलौ[2]। "भावो यथा तथा ऽभावः कारणं कार्यवन्मत" इति। स्वरूपसत्त्वं कारणमिति स्वीकारे कथमसतः कारणत्वम्, तस्य निःस्वरूपत्वादित्याशंक्याह * असत इति *। बाध्यत्वमेव ह्यसत्त्वम् न स्वरूपशून्यत्त्वम्। यदि सत्त्वस्वरूपेण शून्यत्वान्निःस्वरूपत्वं विपरीतमेव तर्हि किं न स्यादित्यर्थः। यथाहोदयनः[3]। "न ह्यभावस्याका-

---

१ घटस्य च निरूप्यमाणं घटस्वरूपसत्त्वं घट एव पर्यवस्यति। तथाच 'घटः' = कारणमित्यायातम्। असन्नपि घटो घट एवेति मत्पक्षात्त्वत्पक्षे न कश्चिद्विशेषः। यद्यपि च 'स्वरूपसत्' इति पारमार्थिकं (स्वरूपम्) अभिमतम् [अयमेव च त्वत्पक्षाद्विशेषः, त्वया दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्] तथाऽपि पारमार्थिकत्वखण्डने हृदयम्। (शां)

२ प्रथमस्तबक पृ. १०१।

३ कुसुमाञ्जलि प्रथमस्तबक. पृ. १०१।

रणत्वे प्रमाणमस्ति, न हि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाभावे विधेरपि तुच्छत्वप्रसंगादिति"। असतो घटादित्वमेव नास्ति, असत्त्वात्, शशृंगवदित्याशंक्याह * नहीति *। वैपरीत्येपि पर्यनुयोगसाम्यादिति भावः। अप्रसिद्धप्रतियोगिकप्रतिषेधायोगादसतः प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनासन् घटादिरेष्टव्य इत्याह * तथासतीति *। तदुक्तं कुसुमांजलौ। "निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वादिति"[1]।

एवं तावत् सत्ताविशिष्टं कारणमिति पक्षे ऽसदेव कारणमित्युपपाद्येदानीं तदुपलक्षितं कारणमित्यस्मिन्नप्युपपादयितुमनुभाषते

४६ न च सत्तोपलक्षितं कारणं सत्। तत्र सत्तामनन्तर्भाव्य कारणत्वे असदपि कारणम्]

अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणम्, तदानीमसदपि तत्तथाऽस्तु, सत्तासत्तयोः कारणकोटयप्रवेशाविशेषात्[2]।

* तथेति *। सद्वदसदप्यसत्त्वमनन्तर्भाव्य कारणमस्त्विति सिद्धान्तयति * तदानीमिति *।

कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात् तन्निवृत्तौ तदपि निवर्तत इति शंकते

---

१ प्रथमस्तवक पृ. ३६९

२ सत्ताया इवासत्ताया अपि कारणकोटयप्रवेशात् असत्कारणवादित्वाद्वयमपि नोपालभ्याः। अतो दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽभ्युपगमः। स च सन्नसन् वेति क्रमेण विचारणीयम्। (शां)

५० न च कारणत्वं सत्त्वमेव]

अथ "न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किंतु कारणत्वं सत्त्वम् नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्मन्य" इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणताऽस्तु ।

* अथेति * । तद्व्याप्यत्वं तदभाववन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वम् । अत एकत्वे ऽपि न विरोधः । सत्त्वे सत्त्वाभावादसत्त्वसमन्तदित्याभिसन्धिमुपगृह्य परिहरति * तर्हीति * । असतः कारणत्वं नोपपद्यते सत्त्वस्यैव कारणत्वादिति शंकाग्रन्थार्थ इति केचित् ।

बलान्निगृहीतो ऽसावसद्वादीति सोपहासं शंकते

५१ सत्ताभ्युपगमस्य नासामञ्जस्यम् कारणासत्त्ववादे]

तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेत्, न । भावानवबोधात् । सत्तामसतीमभ्युप-

---

१ ननुसत्ताघटितङ्कारणत्वन्न ब्रूमः, किन्तर्हि सत्तैव कारणत्वमिति, तथा च कारणत्वमभ्युपगच्छता त्वया सत्ताऽप्यङ्गीकर्तव्येतिशङ्कते * अथ नेति * । ममापि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिहरति * तर्हीति * ।

२ भावमाविष्करोति सत्तामिति । न वयमसतीमपि सत्तान्नाभ्युपेमः, किन्तर्हि सतीम् । अन्यथा किमुदिश्यासत्त्वमपि मया विधेय मित्यर्थः ॥ त्वयाऽपि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा स्वान्तर्भावेनैव कारणत्वं वाच्यम् । स्वाविशिष्टाच सा त्वन्मते ऽप्यसत्येव । यदि च स्वात्मानन्तटस्थीकृत्य सा सत्ता कारणत्वम्, तदा तया सत्तया तटस्थया कारणता सती निर्वहेत् । सत्तैव तु न सती । तस्या सत्तान्तराभावात् । भावे वा पुनरपर्यवसानं स्यात् । (शां)

गच्छताऽपि सत्ता मयाऽभ्युपगतैव। अन्यथा कासावसतीति। त्वमपि किं सत्तान्तत्सत्तामन्तर्भाव्य, कारणत्वमिच्छसि। नत्वेवम्। पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात्।

* तर्हीति *। शौल्किकभयान्निशायां मार्गांतरेण गच्छतः क्षपितनिशस्य घट्टकुट्यां शुल्कशालायां यथा प्रभातं कस्य चिद्वंचकस्य तथा तव सद्वादापत्तिभयात् भाषान्तरेण वंचयतोऽपि सद्वाद आपन्न इत्यर्थः। स्वाभिप्रायकम्प्रटयन् परिहरति *नेति*। 'भावानवबोधात्' सत्त्वानवगमात्। सत्त्वस्यकारणधर्मत्वाङ्गीकारेऽपि तस्य सत्त्वान्न सत्कारणत्वव्याघात इति भावः। सत्ता न सतीति व्याघात इत्याशंक्याह * सत्तामिति *। यद्वा 'भावानवबोधात्' अभिप्रायापरिज्ञानादित्युक्तम्, तमभिप्रायमाह। सत्तां कारणतामसतीमभ्युपगच्छता सद्वादिना पूर्वक्षणे स्वरूपसत्ताभ्युपगतैवेति यावत्। सत्तायां सत्तान्तराभावेऽपि सत्ता सतीति यथा न व्याघातस्तथा मन्मते सत्ता न सतीति न व्याघात इत्यर्थः। ननु मानसम्बन्धं तद्योग्यत्वं वा विना सत्तैव नास्ति तस्यां सत्तांतरस्वीकारेऽनवस्थानादित्याशंक्याह * अन्यथेति *। सत्तोद्देशेनासत्त्वोपादाने तद्धर्मित्वेन सत्ता स्वीकृतेति भावः। ननु यद्यपि सत्ता स्वीक्रियते त्वया तथाऽपि तत्सत्ता त्वया नांगीक्रियते-मया पुनः सत्तायामपि सत्तान्तरं स्वीक्रियत इति मम सत्ताभ्युपगमेऽपि न तव तदभ्युपगमसम्भव इत्या-

शंक्याह * त्वमपीति * । नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वम् । तस्य च सत्तान्तरमिच्छंस्त्वमपि तत्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छस्यनन्तर्भाव्य वा । द्वितीये कारणमसदेव स्यादिति बहिरेव दूषयित्वा प्रथमकल्पमनुवदति । तस्याः सत्ता तत्सत्ता, तां प्रथमसत्तायामन्तर्भाव्य प्रथमसत्तां कारणतामिच्छसीति यावत् । तदंगीकरोति सद्वादी * नन्विति * । अपरापरसत्तानिवेशने सत्तानवस्थानम्, अनिवेशने तत्प्रभृत्यामूलमसतापत्तिरिति प्रागीरितपरिहारं स्मारयति * पूर्ववदिति * ।

असत्कारणत्वे कालानियतिं परिहृत्य कारणानियतिं परिजिहीर्षुः परकीयां शंकामाह

५२ असत्ताविशेषात्कारणनियमसम्भवः]

असत्त्वाविशेषात्कारणनियम[1]ः कथं स्यादिति चेन्न, सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात् ।

* असत्त्वेति * । सत्त्वाविशेषे ऽपि यथा कमलकंदलयोः कमलांकुर कमलबीजादेव न पुनः कंदलादिति नियमस्तव तद्वदसत्त्वाविशेषे ऽपि नियम इति परिहरति * नेति * ।

यस्मिन् सत्येव यद्भवति नासति तत्तस्य कारणमित्यन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावो नियम्यत इति शंकते

---

१ ननु यद्यसत्कारणं तदा इदङ्कारणश्रियमकारमिति किङ्कृतो नियम इत्याद असत्त्वेति । (शां)

५३ अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यापि सत्त्वासाधनत्वम्]

"सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानम् तस्य तज्जातीयस्य वा। त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषाद्व्यतिरेकः। परं सोऽप्यनियतः। यदा कारणाभावस्तदा कार्यावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्व एव कदाचित् कार्योत्पादात्। अन्वयस्तु न क्वचिदपि"—इति चेत् न। तुल्यत्वात्[1]। अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छता ऽप्यन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सतान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः[2]।

* सत्त्वेस्तीति *। क्षणिकज्वालादिसंग्रहार्थं तज्जातीयस्येत्युक्तम्। अस्तु तर्हि ममाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्नियम इत्याशंक्याह *त्वदिति*। कारणयोः सत्त्वानभ्युपगमान्नासतीति व्यतिरेकः केवलं संभवति। बीजे सत्यंकुरो भवतीत्यन्वयज्ञानं दुर्घटमित्यर्थः। व्यतिरेकादेव तर्हि कारणनियमो ऽस्त्वित्यत आह * सो ऽपीति *। कारणाभावस्य कार्याभावेनाविनाभावानभ्युपगमादिति हेतुमाह * यदेति *। अवश्यंता अवश्यंभावस्तदेव कुत इति तत्राह * नित्येति *। यदा शाल्यंकुरो जायते ततो बीजासत्त्व एव जायते तदसत्त्वस्य नित्यत्वादित्यर्थः। कार्यभावस्य कारणभा-

---

१ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेकौ तथैवासतोऽपि। परन्तुनिरूप्यमाणौ तावप्यसन्तौ पर्यवस्यतः इत्यन्यदेतादित्याह * नतुल्यत्वादिति * (शां)।

२ "अन्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः, नान्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्तत" इति दोषापत्तेरित्यर्थः (शां)।

वेनाविनाभावोऽन्वयः, स न संभवति कार्यकारणभावानभ्युपगमादित्याह * अन्वयस्त्विति * । व्यतिरेकः परमित्यत्रोक्तव्यावर्त्यान्वयस्वरूपन्दर्शितमिति न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

प्रतिबंदीग्रहेण परिहरति * नेति * । नियतपूर्वभाविसत्त्वस्य व्यावहारिकस्य स्वीकारादन्वयोऽपि तुल्य इत्यर्थः । यद्वा सत्ताविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य च सत्त्वाभावादन्वयाद्यभावस्तवापि तुल्य इत्यर्थः । एवं साम्यमापाद्याधुना स्वपक्षे ऽधिक इत्याह * अन्वय इति * । असतो ऽन्वयो नास्तीति वदन्नेवान्वयमंगीकुरुते ऽप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । प्राप्तिरपि क्वचित्सत इति भवन्नियमादिति भावः । पूर्वं सदन्वयमभ्युपगम्याभाणि, स एव संप्रति न संभवतीत्याह *अन्वयस्येति*। कार्यकारणभावं नियमयन्नन्वयः सत्ताविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा । आद्ये तत्र सत्तांतरवृत्तावनवस्थानम्, अवृत्तावसत्त्वम् । उपलक्षितत्वे ऽप्यसत्त्वमुपलक्षणस्य वहिर्भावात् नहिकाकोपलक्षितं सद्म काक इति युज्यत इत्यर्थः ।

एवं कारणनियममुपपाद्य चोद्यांतरमप्येवं सति निरस्तं भवतीत्याह ।

५४ असत्त्वस्य कारणत्वे दोषान्तरस्य परिहारः]

एतेन "[१]आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जित मोदकाः ।

---

१ 'उपार्जनम्' भक्षणम् । 'रसः' आद्यो धातुः । 'वीर्यम्' बलम्, चरमधातुः । 'विपाकः' परिणामः लौहित्यमिति यावत् । 'रसो' मधुरादिरिति

रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । [1]सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात् ।

एतेनेति । आशया कृतानि मोदकान्याशामोदकानि, मनोराज्यविजृंभितानीति यावत् । तैस्तृप्ता इत्यर्थः । रसो मधुराम्लादिः । वीर्यमोषधिगतः शक्तिविशेषः । शीतवीर्या हि पिप्पलीत्यादिः । विपाकः परिणामःकटुत्वादिः । आदिशब्देन रसकार्यपुष्ट्यादिग्रहः । असतः कारणत्वे सत्याशामोदकतृप्तानामुपार्जितमोदकानां च रसवीर्यादि तुल्यं प्रसज्यत इत्यस्य प्रसंगस्यासत्पक्षे बाधकत्वमाशामोदकवदाचरतीत्यर्थः। *एतेनेति* परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति । *सत्तेति* । अस्य प्रसंगस्य सत्कारणत्वे विपर्ययपर्यवसानं वाच्यम्, तस्य सत्ताविशिष्टस्योपलक्षितस्य वा कारणत्वस्य खंडितत्वात् । विपर्ययापर्यवसायी प्रसंगाभासोऽयमित्यर्थः। स्वप्नेन कल्पितादेव कार्यजननादिष्टापत्तेश्च प्रसंगाभास इत्याह *आशेति* ।

एवमसतः कारणत्वमापाद्येदानीमसतः कार्यत्वमापादयितुं चोद्यमुद्भावयति

व्याख्यानमयुक्तम्, तस्य भोजनाजन्यत्वात्, इति शांकरी । किन्तु रसशब्दोऽन्नरसानुभवपरः तेन च मधुराद्यनुभवानाम्भोजनमात्रजन्यत्वे विद्यासागर्युक्तव्याख्याने न कश्चिद्दोषः ।

१ सतः कारणत्वमभिप्रेत्य बाधो ऽयम्भवता ऽभिधीयते । तच्च 'अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्' इत्यादिना प्रागेव निरस्तमित्यर्थः ।

५५ असत एव च कार्यत्वम्]

तदसत्कथं कार्यं स्यादिति चेन्न । सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येपि उक्तदोषस्य—अनन्तर्भावे वा ऽविशेषस्य—पूर्ववदावृत्तेः ।

* तदिति * । प्रागसतः सत्तासमवायो जनिः, कारणसमवायो वा । तदसतः कथं स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * । सत्कार्यवादी प्रष्टव्यः—सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वमनन्तर्भाव्य वा । आद्ये स्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावात्कारणत्वस्यैवासत्त्वम् । द्वितीये ऽप्यसदप्यसत्त्वं बहिर्भाव्य कार्यमस्त्वित्यविशेषापत्तिरित्यर्थः । कारणकोटौ सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वोपगमे कारणवत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगम उक्तदोषस्यावृत्तेः । अनन्तर्भावे चावयोरविशेषस्य पूर्ववत्कारणवदावृत्तेरिति योजना ।

१ * सत्तामिति * । (१) 'अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यञ्चेत्तदसत्ततः नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यं स्यात्तदसन्नतः' इति दोषापत्तेरित्यर्थः । दृष्टञ्च गुञ्जापुञ्जस्थले असता हुताशनेनासतः शीतापनोदनस्योत्पत्तिर्वानराणाम्, असत्यैव च मत्तकाशिन्या (वरस्त्रिया) सम्भोगसुखमसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति भावः । (२) यद्वा—ननु प्रागसतः सत्त्वङ्कार्यत्वम्, इति कार्यसत्ताऽवश्यमङ्गीकार्येत्यत आह सत्तामिति । यथा नियतपूर्वसत्त्वङ्कारणत्वमित्यत्रासती सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्यसत्तामप्यसतीमङ्गीकृत्यैतन्मया समाधेयमित्यर्थः ।(शां)

५६ सत्त्वासत्त्वविचारस्योभयत्रापि वैयर्थ्यम]

तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।
हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा[1] ।

यस्मादुन्नीतनीत्यासत्त्वं कारणकोटिनिविष्टं न भवति * तस्मादिति * उपसंहरति। 'नौ' आवयोः। सदसद्वादिनोः पूर्वकालसंबन्धनियमहेतुत्वे तुल्ये सति सद्वादे कारणत्वं घटते नासद्वाद इति हेतुत्वानुपयोगिनी सत्त्वासत्त्वचिंता वृथेत्यर्थः।

स्वपक्षे दोषमपरिहृत्य परपक्षे तं प्रसंजयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं स्यात् 'स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषप्रसंगो मतानुज्ञेति' सूत्रकारवचनादिति चोदयति।

५७ असतोऽपि कारणत्वे नियतपूर्ववृत्तित्वस्यैव नियामकता]

"आस्तां[2] प्रतिवन्दिग्रहग्रहः। कथं पुनरसतः कारणत्व-

---

१ न सत् कारणन्नाप्यसत् कारणम्, किन्तु नियतपूर्ववृत्ति कारणम्। तच्च यथा सत्तथाऽसदपीति सदेव कारणमिति त्वत्कथावत् असदेव कारणमिति मत्कथाऽप्यापाततो वृथा। विचारस्तु करिष्यत इत्यर्थः। (शां)

२ (१) ननु—असत्त्वाविशेषात् कारणानियमः कथं स्यादिति मदुक्ते, 'सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात्' इति त्वया प्रतिबन्दिः कृता। प्रतिबन्दिश्च न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वम्प्रमापकाभावादनुपपन्नमेवेति शङ्कते *आस्तामिति*। (२) यद्वा—'पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ' इति साम्यमात्रन्त्वयोक्तम्। तच्चानुपपन्नम्। सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहकसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात्—इति शंकते * आस्तामिति *। प्राचि काले सत्त्वङ्कारणत्वङ्ग्राह्यम्। तदस्मन्मतेऽस्ति। त्वन्मते तु सर्वदैवासत्त्वम्, इति प्राचि काले सत्त्वङ्ग्राह्यन्नास्त्येव, किं गृह्येतेत्यर्थः। (शां)

मवसेयम्, प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्, असत्त्वस्य चाविशेषादिति" चेन्न। इदमस्मान्नियतं प्राक्सदिति बुद्ध्या विशेषात् ।

* आस्तामिति * । सत्त्वाविशेषात् सतः कथं कारणत्वमित्यादिरूपप्रतिबंदीग्रहः। द्वितीयग्रहो ऽभिनिवेशः। मानाभावादसतः कारणत्वमवगंतुमशक्यमित्याह * कथमिति * । सतः कारणत्वगमकमसतो ऽपि भवतीति नेत्याह *प्रागिति*। इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति यत्र बुद्धिस्तत् कारणत्वेन व्यवह्रियते, तच्च त्वया नानुमन्यते इत्यर्थः। सतः प्राक्सत्त्ववदसतः प्रागसत्त्वं कारणत्वगमकमिति नेत्याह *असत्त्वस्येति*। कारणाकारणयोर्विशेषवत्त्वे असत्त्वहानेरित्यर्थः।

असतः स्वरूपविशेषे ऽपि बुद्ध्यैव विशेषो ऽसिद्ध इति परिहरति * नेति *। इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बुद्धिगोचरत्वं कारणत्वगमकं ममापीत्याशयः।

जगतो नियतप्रागसदिति बुद्धिः कापिलानां प्रधाने ऽस्ति। न च तज्जगत्कारणमतो ऽतिव्यापकं लक्षणमिति शंकते

५८ भ्रान्तावतिप्रसङ्गाभावः]

"[1]भ्रान्तैवंबुद्धिगोचरे ऽतिप्रसङ्ग" इति चेन्न। यादृश्या

---

१ रासभादीनामपि विषये घटप्रागस्तित्वबुद्धिर्भवति, न च भ्रान्तिहेतवो ऽपि केन चिन्नियम्यन्ते—इति तेषामपि घटकारणत्वतद्व्यवहारयोः प्रसङ्ग इत्याह *भ्रान्तेति*। चोदितमतिप्रसंगम्परिहरति *नेति*। कारणाकारणयोरेवंबुद्धिसम्भवेऽपि कारणे झटिति बाधानवतारः, अकारणे तु झटित्येव बाधावतारः इति विशेषो ऽस्त्येवेत्यर्थः।

हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्त्व- निश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानिश्चयः। केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामह इति विशेषः। परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षाधाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात्। अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात्।

* भ्रांतेति *। "तवापि प्रतीतिमात्रं प्राक् सत्त्वव्यवस्थापकम्, उतात्यंताबाधितप्रतीतिः। आद्ये प्रसंगसाम्यम्। द्वितीये देशकालान्तरभाविबाधाभावस्य प्राकृतानवसेयत्वादसिद्धिस्त्रिचतुरकक्षाबाधितयेति" चेत्, ममापि तर्हि तादृश्यैव विषयीकृतस्य कारणत्व-

---

१ एवमबाधितधीविषयाणाम्पारमार्थिकसत्त्वमायातमिति तत्परिजिहीर्षया आह *केवलमिति*। आपाततो ऽबाधविशेषमात्रमाचक्ष्महे। नतु तेन परमार्थसत्त्वम्। यतः पर्यन्ततस्तत्रापि बाधावतार एवेति भावः। सर्वथैवायमापेक्षिको विशेषो बुद्धिकृतो, न वास्तविक इति हृदयम्।

२ शब्दनित्यत्वे मीमांसकाभिमते नैयायिकस्य त्रिचतुरकक्षाबाधानवतारे ऽपि क्रमबाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः। तथा च यथा कतिपयकक्षायाम्बाधविरहाधीनो ऽभ्युपगमो ऽभ्युपगम्यमानो वा ऽर्थः सिद्धान्तः, तथा कारणत्वाकारणत्वव्यवस्थितिरपि तावतैव, न तु सर्वप्रकाराबाध्यतयेति भावः। सर्वप्रकाराबाध्यत्वनिबन्धनश्चेत् सिद्धान्तः, तदेक एव सिद्धान्तो भवेत् सर्वेषान्दर्शनानामिति भावः। न च सर्वबाध्यत्वेऽपि दर्शनभेदानुपपत्तिः। वेदान्तदर्शनस्य सर्वथाऽबाध्यत्वात्।

नियम इत्याह * न, यादृश्येति * । * केवलामिति * । वस्तुशून्य इत्यर्थः । प्रथमोत्पन्नप्रतीतेरसंजातविरोधितया प्राबल्यात्तद्बललभ्यसत्त्वमेव किं नास्थीयते इत्यत्राह * तत इति * । निरपेक्षोत्तरप्रत्ययविरोधान्न सत्त्वमिति भावः । परपक्षात्स्वपक्षस्य विशेषं दर्शयतीति केचित् । त्रिचतुरकक्षासु यन्न बाध्यते तत्कालान्तरे न बाधिष्यत इति संभावनास्पदन्तत्राह *परेति*। बह्वीषु भूमिषूपलब्धस्यापरसिद्धांतध्वांतस्यान्ययुक्तिबाध्यत्वेनासत्त्वमुपगम्यत इत्यर्थः। विपर्यये बाधमभिधत्ते * अन्यथेति * । प्रामाणिकः सिद्धांत इति नियमात्परदर्शनसिद्धांतः प्रतीतो ऽबाधितश्च यदि तदा सर्वे सर्वैः स्वीकार्या इति दर्शनभेदो न भवेदिति भावः ।

स्वपरपक्षयोरसत्त्वमविशिष्टं चेत् कथं कतिपयकक्षासु स्वपक्षो ऽबाधित आस्तामित्यत आह

५९ असत्त्वाविशेषे ऽपि पक्षाणां विशेषावधारणम्]

एतेन "असत्त्वाविशेषात् कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाधावित्वमास्तामित्यपि" निरस्तम् ।

---

१ (१) ननु रासभे घटप्राक्सत्त्वाज्ञानवद् दण्डेऽपि चेत् तद्बाध्यमेव, तदा त्रिचतुरकक्षाबाधित्वाबाधित्वलक्षणोऽपि विशेषो न भवत्येवेत्यत आह *एतेनेति*। शुक्तौ रजतत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य च ऽबाध्यत्वाविशेषेऽपि त्वया ऽप्येतादृशस्यार्थनियमस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (२) यद्वा— परकीयसर्वसिद्धान्तानां बाध्यत्वे बहुकक्षाधावित्वाधावित्वविशेषः किन्निबन्धन इत्यत आह *एतेनेति*। परसिद्धान्तस्थले रजतज्ञाने च त्वयाऽप्येतादृशस्य विशेषस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (शां)

* एतेनेति *। व्यवहारविसंवादिबुद्धिकृतोऽसतो विशेष इत्युक्तन्यायेन निरस्तम् । यथा हि सत्त्वाविशेषे ऽपि परस्य बुद्धिकृतं विशेषमुपादाय परपक्षस्य सतो ऽपि निरासः स्वपक्षस्याबाध्यत्वेन स्वीकरणं तद्वदित्यर्थः ।

इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बुद्धिगोचरत्वं कारणक्षणत्वं चेत्तर्हि गिरिगुहादिगते बीजादौ नैवं बुद्धिविषयतेति कारणत्वं न स्यादित्यव्याप्तिं शंकते

६० नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धिविषयतैव शरणम्]

"अनेवंबुद्धिविषयतादशायां को विशेष" इति चेत्, यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । [1]अन्यथा कथय कथमन्यदातनतादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् । "तदातनसत्त्वमन्यदास्थेन गृह्यत" इति चेत्, अन्यकालिकमेव तर्हि तत् तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् । तदेतत् संवृतिसत्त्वमितिगीयते ।

* अनेवमिति *। नियतप्राक्सदिति बुद्धिविषयत्वमेवं बुद्धिविषयत्वम्, तदभावकाल इत्यर्थः । यथोत्पन्नक्षणे ऽव्याप्तिपरिहाराय गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणमिति लक्षणमुच्यते द्रव्यस्य, तद्वदेवंबुद्धिविषयत्वात्यंताभावानधिकरणत्वं विशेष इति । परिहरति * यदा कदापीति * । उत्पन्ननष्टपुत्रस्यानुत्पन्नपुत्रस्य

---

१ यदा कदाचित्तादृशबुद्धेरतन्त्रत्वे तवापि तादृशबुद्धिविरहदशायां प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः । (शां)

१०

चेदानीमपुत्रत्वे न विशेषस्तद्वदाविद्यमानबुद्धिविषयत्वे न विशेषसंभव इत्याशंक्याह * अन्यथेति * । यद्येवं बुद्धिर्नास्ति तदा पूर्वकालावच्छिन्नतया गृहीतं सत्वं तवापि कथं स्यादिति भावः । इदमस्मान्नियतप्रागासीदिति कालांतरस्थबुद्ध्या बुध्यमानत्वं कारणस्याकारणाद्विशेष इति शंकते *तदेति*। तर्हि कालान्तरे विशिष्टबुद्धिविषयीकृतमिति कालान्तरे गृह्यमाणत्वं कारणस्याकारणाद्विशेष इति तुल्यमिति परिहरति * अन्यकालिकमिति * ।सांवृतं सत्त्वमसद्वादिभिर्व्यवहारोपपादकमिष्टम् तद्विरुद्धमिदमुच्यत इति तत्राह *तदिति* । संव्रियते ऽनयेति संवृतिरविद्याऽसत्प्रकाशनशक्तिरिति यावत् । तदुक्तम्

द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ।
लोके संवृतिसत्त्वं च सत्त्वं च परमार्थत इति ।

संवृतिस्सती न वा । न चेन्न विशिष्टव्यवहारप्रवर्तिका स्यात् । सती चेत् सर्वशून्यताहानिरित्याशंक्याह

६१ प्राक्सत्त्वबुद्धिविषये सत्त्वासत्त्वविचारः]

"असती सा न विशेषिका सती सा नेष्टा"—इत्यभिसन्धानेन-"संवृतिरपि सती न वेति" पृच्छन्-प्रतिवक्तव्यः। ज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतम् तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति, तदा सता तेनेदमुपपादितम्भविष्यति । अथासत्ता तस्य पर्यवसास्यति, तदा असतैव तेनेदमुपपा-

द्यत इति स्वीकर्त्तव्यम्, [1]भ्रमविषयेणैव भ्रमे विशिष्टताव्यवहारः ।

* असतीति * । तदुक्तम्—

'संवृतेर्ननु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतो न्वयम् ।
सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ।
सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ।
विरोधान्न हि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोरिति'।

तदिदं श्लोकद्वयमुवैकेन (?) व्याख्यातम् । न हि संवृतिपरमार्थयोः सत्यत्वं नाम सामान्यम्, एकत्र विरोधादपरत्र पौनरुक्त्यप्रसंगादिति । बाह्यार्थासत्त्वं योगाचारादेः समानमिति तेऽप्यत्र पूर्वपक्षीकृता इति तदुदाहरणं कथं प्रतिवक्तुं शक्यः । असतो व्यावर्तकत्वादेस्तेनानंगीकारादित्यत आह *विज्ञानमिति* । घटज्ञानाद् घटव्यवहारइति सदसद्वादिनोः संमतमित्यर्थः । विमर्शनपूर्वकं विज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वाव्यतिरेकेण व्यावर्तकत्वाद्युपपादयति *तस्येति* । कथमस्य स त्वमिति जिज्ञासायां तिसृषु चतसृषु कक्षासु विश्रान्तगवेषणमन्वेषणं यस्येति विग्रहः। अनवस्थां परिहर्तुं त्रिचतुरकक्षाविश्रांत्यभ्युपगमे तदारभ्यामूलमसत्त्वापत्तेर्व्यतिरेकाभावात्तत्सत्तावगमस्यैव व्यवहारजनकत्वसम्भवान् न स्वरूपसत्ता विज्ञानस्येति भावः । मा भूत् स्वरूपसत्ता, ततः किमित्यत आह *अथेति*। 'पर्यवसास्यति' पर्य-

---

१ यथा ऽसदेव रजतं स्वविषयं ज्ञानं विशेषयति 'इदमस्मान्नियतप्राक्सत्' इति बुद्धि विषयत्वमेव कारणत्वमित्यर्थः । (शां)

वसिता भविष्यति, विचारेण तदा ऽसत्त्वैव तेन विज्ञानेनेदं व्यवहाराख्यं कार्यमुपपाद्यते इति कर्तव्यमित्यर्थः। विज्ञानमसत्,व्यवहारादिजनकत्वाच्छुक्तिरजतसंसर्गवदिति स्वपक्षपर्यवसानमाह *भ्रमेति *। शुक्तिरजतसंसर्गज्ञानामिति संसर्गः स्वज्ञानमितरज्ञानाद्व्यावर्तयति। संसर्गावच्छिन्नज्ञानस्य विशिष्टाभिवदनव्यवहारजनकत्वे विशेषणतया संसर्गो ऽपि व्यवहारहेतुरिति भावः।

ननु विचार्यमाणे विज्ञाने विज्ञानस्यासत्तापर्यवसास्यति चेत्तदा विषयपरतंत्रत्वाद्वेदनस्य सुषुप्त्यादौ व्यभिचाराच्च न वस्तुत्वमित्ययमेव विचारो न सिद्ध्यति, विज्ञानसत्त्वमूलत्वादस्यापीत्याशंक्याह

६२ सदसत्त्वविचारं विनैव विचारस्य आरब्धव्यत्वम्।

अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः। अन्यथा प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत। स्वीकृतञ्च भवताऽपि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य। कारणशक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्यम्।

* अविचार्यैवेति *। विपक्षबाधकेनैतद्द्रढयति *अन्यथेति*। सदसत्त्वनिर्णयाधीनश्चेद्विचारारंभः सोऽपि तदधीन इतीतरेतराश्रयात्प्रथमतो मतिकालुष्यपरिहाराय तदन्तरेणापि विचार्यतामित्यर्थः। सकृद्दर्शनमात्रस्य गोमयपायसीकरणसमत्वात् प्रदर्शिते असतो

व्यवहारजनकत्वे व्याप्तिग्रहणभूम्यन्तरमाह *स्वीकृतमिति*। भविष्यदाद्यर्थविशिष्टज्ञानस्य व्यवहारजनकत्वे तद्विशेषणत्वेनासतो ऽपि व्यवहारहेतुत्वं ज्ञानमात्रस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसंगात् स्वीकृतमित्यर्थः। भविष्यदादिविषये विज्ञाने सतो ऽपि विषयस्य विशिष्टज्ञानव्यवहारानिदानत्वं स्वीकृतमिति योजना। एवमसतो व्यवहारजनकत्वे दृष्टान्तमभिधाय व्यावर्तकत्वे दृष्टान्तमाह *कारणेति*। यद्वा ऽविनाभावबलेन लिङ्गमेव व्यवहारजनकं नासदर्थविशिष्टं विज्ञानमित्याशंकयाह *कारणेति*। कस्य कस्मिन्निति शक्तेराश्रयविषयसापेक्षत्वात्तिलगतशक्तेरसदेव तैलं व्यावर्त्तकम्। नच भविष्यदाकारेण कार्यमिदानीमस्ति, भविष्यत्कालस्येदानीमसत्त्वेन तदवच्छिन्नरूपस्याप्यसत्त्वात्। न च शक्तिरेव नास्ति, करतलानलसंयोगे मंत्रादौ च सति स्फोटानुदयानुपपत्त्या सिद्धत्वात्। नच प्रतिकूलाभावरूपकारणाभावात्तदानीं विसामग्र्येवप्रातिबन्धः, सति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधिनः प्रतिबन्धत्वप्रसिद्धेः। अन्यथा कारणाभावमात्रं प्रतिबन्धः स्यात्। न चैवं प्रसिद्धिरस्ति, अभावस्य क्रियानाश्रयस्य कारणत्वानुपपत्तेश्चेति भावः।

ननु बुद्धिसाम्यार्थं दृष्टान्तो विधीयते, नात्र तत्साम्यं भवति, अतीतादेः कालान्तरे सत्त्वात् त्वदभिमतज्ञानस्य कदाचिदप्यसत्त्वात दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादित्याशंकयाह

६३ [विशिष्टव्यवहारसमये उभयोरपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसत्त्वम्]

न च "कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकत्र[1], अन्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति[2]" वक्तव्यम्। विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्त्वाविशेषात्[3]। प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति।

न चेति। नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वोपयोगि, किं वा सत्त्वमात्रम्। यद्याद्यस्तदभावस्य समानत्वमुभयोरित्याह *विशिष्टेति*। न द्वितीयः, नियतप्राक्सत्त्वात् कारणत्वमिति प्रतिज्ञाहानान्नष्टघटेन मधुधारणप्रसंगाचेत्याह *प्रयोजनेति*। यामिको यामरक्षकः। पाटच्चरेण दरीचोरेण वेश्मन्यपहृतसर्वस्वे सति पूर्वापरकालयोर्यामिकस्य जागरणमिंद्रियक्लेशाय। तद्वत्कार्यकालात्पूर्वापरकालयोः स्वरूपतोऽवस्थानमनुपयुक्तमित्यर्थः।

नन्वतीताद्यर्थस्य कालांतरस्थितिमात्रेणासाधारणपृथुबुध्नोदरत्वादिस्वभावतो घटत्वादिविशेषणतश्च व्यावृत्तत्वात् ज्ञानशक्त्यादेर्व्यावर्तकत्वेनोपादानं संभवतीति शंकते

---

१ 'तस्य एकस्य'=अतीतादेः। 'एकत्र'=कालान्तरे। 'अन्यत्र'=ज्ञानविषययोः। 'अन्यदा'=कालान्तरेऽपि।

२ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः।

३ भविष्यत्पुत्रादेः घटादिकार्यस्य च।

६४ स्वभावविशेषणवत्त्वाभ्यां सदसतोर्भेदशङ्का]

"[1]तथाऽपि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन [2]स्वभावबलात्स्वविशेषणत्वेनोपादीयते । न त्वेवमत्यन्तासद्भवितुमर्हति, तस्य [3]स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतया ऽनङ्गीकारात्कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरू[4]प्येत" ।

* तथाऽपीति *। संयोगाद्यसंभवात् ज्ञानशक्त्यादेर्व्यावर्तकत्वं न संभवतीत्याशंक्याह *स्वभावेति*। स्वभावसम्बन्धो विषयविषयिभावस्तद्बलेनेति यावत्। असदपि तथा किं न स्यादित्यत आह * न त्विति *। व्यावृत्तस्वरूपत्वे विशेषणयोगे वासत्त्वव्याघातादित्यर्थः । नासंबद्धज्ञानमर्थव्यावहारजनकमतिप्रसंगात्, न च संबद्धम् संयोगाद्यनिरूपणात्, न च स्वभावसंबंधान्निःस्वभावत्वादित्यत्राह * कुत्रेति *। कुत इति पाठे केन स्वभावेनेत्यर्थः। असतोऽप्यसाधारणस्वभावो निषेधात्मकः सद्व्यावृत्तत्वन्नाम धर्मभेदश्च विद्यत इद्यति।

१ ननु यस्यात्यान्तिकमसत्त्वं तस्य विशेषणत्वे विशेष्यत्वं वा न स्वीकुर्मः । भविष्यत्पुत्रादेः कार्यस्य च नात्यन्तिकमसत्त्वम्, स्वकाले तयोः सत्त्वादित्याह तथापीति । (शां)

२ भविष्यदाद्यालम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गमहिम्ना जायत इति तादृशो विशेषस्तद्विशिष्ट एवेत्यर्थः । (शां)

३ विषयस्वरूपमपि त्वन्मते ऽत्यन्तासद्विशेषणम्, संवृतिरप्यत्यन्तासतीत्यर्थः । (शां)

४ स्वभावतोऽपि ज्ञानमत्यन्तासद्विषयसम्बन्धि कथम्भवेत् । तथा च त्वन्मते ऽत्यन्तासतोर्ज्ञानविषययोर्न सर्वथाविशेषणविशेष्यभावः । (शां)

असतो ऽपि स्वरूपे स्वरूपमेवेत्यादावुक्तमिति परिहरति

६५ शङ्कापरिहारः]

न। उक्तमत्रासतोऽपि तदेव स्वरूपम् तस्य नियतस्वरूपतैव, नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तारेण।

* नेति *। तदेवेति *। निषेधात्मकत्वं व्यावृत्तत्वधर्मत्वं चेत्यर्थः। असतो ऽसाधारणस्वभावे व्याघात उक्त इति तत्राह *अन्यथेति*। गगनकुसुमस्य साधारणस्वरूपापत्तेर्मूषकविषाणादेर्व्यावृत्तव्यवहारो न स्यात् सदसतोः सांकर्यं चस्यादित्यर्थः। यदुक्तमसतो निःस्वरूपत्वाद्विषयविषयिसंबंधानुपपत्तिस्तत्राह * भ्रांतीति *। भ्रांतिविषयेणासता रूप्यादिना ज्ञानस्य विषयविषयिभावसंबंधस्य सद्वादिना ऽप्यंगीकारादसतः संबंधो नास्तीति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः।

इति प्रमाणप्रमेयाद्यभावसिद्धिः [शून्यवादमाश्रित्य]।

———:o:———

अथ विज्ञानवादमाश्रित्य ज्ञानाभिन्नसकलपदार्थासत्त्वसाधनम्।

एवं तावत्सर्वशून्यतांगीकारे ऽपि कारणतादिव्यवहारः संगच्छते, किं पुनर्ज्ञानमात्रस्य सत्त्वे, इति कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्य विज्ञानं स्वयंप्रकाशं साधयति। निरूप्यमाणे तदद्वैतब्रह्म संपत्स्यत इत्याह

६६ विज्ञानस्य सत्त्वं स्वयम्प्रकाशता च]

अपरे पुनश्चेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययमनासादयन्तः सर्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमाना मन्यन्ते—विज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं स्वत एवं सिद्धस्वरूपम्। न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्यचिज्जानामि न वेति संशयः, न जानामीति वा विपर्ययो व्यतिरेकप्रमा वा। तेन जिज्ञासितस्यातत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति। अन्यथा हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविघ्नितजिज्ञासस्य स्यात्। अतः सर्वजनस्यात्मसंवेदनसिद्धं बोधस्य स्वरूपम्।

* अपरे पुनरित्यादिना *। चेतसो विज्ञानस्येति यावत्। मनःप्रत्ययस्तुष्टिः, तामनासादयन्तोऽलभमाना इत्यर्थः। ज्ञेयासत्त्वे तदुपरक्तरूपस्य क्षणिकविज्ञानस्यासत्त्वं स्वयमेव प्रतिपत्स्यत इत्यभिप्रेत्याह *सहसेति*। किं मन्यंत इति तदाह * विज्ञानमिति *। स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं स्वयंप्रकाशत्वमिति ब्रह्मवादिनः संगिरन्ते। तद्धन्न भवति योगाचारमते स्वयमेव प्रमात्वं प्रमेयत्वं चेति स्वप्रकाशशब्दार्थमाह * स्वतःसिद्धरूपमिति *। अप्रमितत्वस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावं दर्शयितुं व्यापकाभावमुपन्यस्यति * न खल्विति *।

पथि गच्छतस्तृणादावजिज्ञासिते विपर्ययाद्यभावो प्रमिते ऽपि दृष्टस्ततो व्यावर्तयति *जिज्ञासोरिति*। अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययो ज्ञायमाने ऽर्थे नजानामीति विरुद्धानेकप्रकारावलम्बी प्रत्ययः। संशयो जानामि वा न वेति। योग्यानुपलब्धिजन्यं नास्तीति ज्ञानं व्यतिरेकप्रमा न जानाम्येवेति। जिज्ञासितत्वे सत्यप्रमितस्य संशयविपर्ययाभावप्रमाणामन्यतमविषयत्वमावश्यकमित्यर्थः। जिज्ञासोर्विचारकस्यापि ज्ञाने संशयादिर्न जायते किमु लौकिकस्येत्यपि शब्दार्थः। ननु विज्ञाने सत्यभावप्रमाप्रसंग एव नास्ति, किमिदमुच्यते व्यतिरेकप्रमा वा न जायते इति। सत्यम्, सतो ऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविपर्ययान्यतरगोचरत्वं जिज्ञासितस्याप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषयत्वमिति विभागेन योजनीयत्वात् न कश्चिद्दोष इति। व्यापकाभावमभिधाय व्याप्याभावमाह * तेनेति *। अतत्त्वज्ञाने संशयविपर्ययौ, व्यतिरेकप्रमा, अभावप्रमा तासामभावसमुदायः स्वव्यापकमानयतीति सम्बन्धः। असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिवैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तिनियमात् व्यापकाभावस्य व्याप्याभावो व्यापकः। व्यापकस्वरूपमेव दर्शयति *जिज्ञासितस्येति*। आनयतीत्युक्तम्, आनयनमर्थाक्षेपः स चानुपपत्त्येति [1]तामाह *अन्यथेति*। जिज्ञासितस्य व्यतिरेको ऽभावस्तमुल्लिखतीति जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानं स्यादिति सम्बन्धः। व्यतिरेकोल्लेखीति संशयविपर्ययव्य-

---

१ अनुपपत्तिमित्यर्थः।

तिरेकज्ञानानि विवक्ष्यंते। जात्युपाधावेकवचनम्। हेतुगर्भे विशेषणमाह *जिज्ञासितेति*। जिज्ञासितप्रमितत्वस्य व्यतिरेकस्तस्य व्यापकमिति विग्रहः। यत्र जिज्ञासानन्तरं मनसोऽन्यत्र व्यासंगेनाकस्मान्निद्राभिभवेन वा प्रतिबन्धो जायते, तत्र जिज्ञासितप्रमितत्वाभावस्य व्यापकजिज्ञासिताभावोल्लेखिज्ञानमपि न भवतीति सूचयति *विघ्नितेति*। अविघ्निताऽप्रतिबद्धा जिज्ञासा यस्य ज्ञानस्य पुंसो वा तस्येति विग्रहः। अतोऽयमभावसमुदायोऽर्थात्प्रमितत्वमाक्षिपतीति भावः। निगमयति *अत इति*। आत्मसंवेदनसिद्धं स्वरूपप्रकाशसिद्धं स्वप्रकाशमिति यावत्। अनुमानपक्षे ज्ञानं स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकि, जिज्ञासितत्वे सति संशयाद्यविषयत्वात्, यत् यदा जिज्ञासितत्वे सति संशयाद्यविषयः तत्तदा प्रमितत्वाव्यतिरेकि, यथैतन्निर्णयविषयैतद्घट इति। अर्थापत्तिस्तु—व्यापकाभावसमुदायो व्यप्याभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्तमाक्षिपतीति द्रष्टव्या।

प्रत्ययस्य स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकित्वं स्वयंप्रकाशित्वमन्तरेणापि स्यादिति हेतोरन्यथासिद्धिमर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शंकते

६७ ज्ञानस्वप्रकाशतासाधके हेतावन्यथासिद्ध्यादिदोषपरिहारः]

"व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमान्न तत्र संशयादि"

---

१ अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वान्न तत्र संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमा इत्यर्थः (शां)

इति चेन्न। यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्[1]। विषयिसद्भावसंशये च तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात्।

* व्यवसायेति *। अर्थनिश्चयोत्पत्तिमनु तद्गोचरनिश्चयोत्पत्तिनियमात्तत एवाद्यज्ञानप्रकाशोपपत्तेरित्यर्थः। तदनुव्यवसायज्ञानं स्वयंप्रकाशमानमर्थज्ञानं साधयति, सत्तया[2] वा। न तावत्सत्तयेत्याह *नेति*। अस्त्यनुव्यवसाय इति नैयायिकाः। नास्तीति बौद्धाः। एवं विप्रतिपत्तौ विचारकस्य जिज्ञासायां सत्यां यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता न स्वीक्रियते तत्र संशयः स्यात्–अनुव्यवसायोऽस्ति न वेति। ननु "धर्मिणि सामान्यप्रतिपन्ने संशयो दृष्टः–स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। कोऽत्र धर्मी। न तावदनुव्यवसायः, धर्मित्वेनास्तित्व-

---

१ (१) अनुव्यवसायानन्तरम्, 'अहन्तृतीयज्ञानवान्न वा' 'अहं ज्ञानविषयतृतीयज्ञानवान्न वा' 'अहं ज्ञातघटज्ञानो न वा'-इत्यात्मधर्मिकसंशयमुपक्रम्य विषयपर्यन्तं संशयः स्यात्। न चैतादृशी संशयधारा ऽनुभूयते। तन्नूनं स्वयम्प्रकाशमेव ज्ञानमित्यर्थः। (२) यद्वा 'घटज्ञानजिज्ञासावानयञ्चैत्रो यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात् प्रमिततद्विरहः स्यात्'-एवन्तृतीयादिज्ञानपरम्परापूरणेन तत्तद्विरहप्रमामापाद्यार्थापत्त्या स्वप्रकाशता साधनीयेत्यर्थः॥ यद्यप्यनुव्यवसाये सति न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया विच्छेदात्, नोत्तरकालीना (जिज्ञासा) विषयाभावात्, तथा ऽप्यनुपसंजातविरोधितया पूर्वजिज्ञाया एव तथा सामर्थ्यमभिप्रेतम् (शां)।

२ ज्ञानं स्वप्रकाशतया ऽथ वा स्वसत्तया ऽर्थज्ञानं साधयतीति सन्देहः।

निश्चये भावाभावसन्देहानुपपत्तेः" इत्यत आह *आत्मधर्मिकमिति * । ममानुव्यवसायो ऽस्ति न वेति सामान्यप्रतिपन्न आत्मनि अनुव्यवसायभावाभावविशिष्टत्वकोटिद्वयविषयः संशय इत्यर्थः । नन्वनुव्यवसायसंशये ऽपि न व्यवसायनविषयः संशयः स्यादनुव्यवसायव्यवसायाभ्यामेव तयोः प्रमितत्वादित्याशंक्याह * विषयीति * । विषयिसिद्ध्यधीनत्वाद्विषयसिद्धेरित्यर्थः ।

यदि प्रकाशमानं साधकं, परतः स्वतो वा। परतः प्रकाशे ऽपि त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तिरस्त्युत नेति विकल्प्य प्रथमविकल्पस्याद्यविकल्पं दूषयति

६७ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे दोषाभावः, विपक्षे दोषसम्भवः]

एवं त्रिचतुरसंवेदनकक्षाज्ञानध्रौव्यनियमाभ्युपगमेऽपीति । स्वयंप्रकाशे तु मानमेयव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः। अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिध्येत्। यदि हि विज्ञानं परतः सिध्येत्तदा ऽनवस्था स्यात् ।

---

१ ननु स्वप्रकाशनये तदेव ज्ञानं कर्म स्यात् क्रिया च । न चैवं सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भत्वात् । कथं वा ऽत्यन्तमभिन्नतया विषयविषयिभावः । इत्यत आह स्वयम्प्रकाशे त्विति । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा क्वचिन्मया ऽङ्गीक्रियेत उपपन्नो वा स्यात् तदा विरोधो भवेत् । नत्वेवम् । स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगाचारनयनगरप्रवेशादेवानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ (२) यद्वा—ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तवापि विषयपर्यन्तः—इत्यत आह स्वयम्प्रकाशे त्विति । (शां)

एवमिति । यस्यां कक्षायां विश्रान्तिः तस्याः सन्देहे पूर्वपूर्वसन्देहादर्थपर्यन्तं सन्देहाक्रान्तिः साधकधूमसन्देहवदित्यर्थः । नियमाभ्युपगमे ऽप्येवं विषयपर्यन्तसंशयाक्रान्तिरिति सम्बन्धः । स्वप्रकाशे ऽपि यत्प्रमाणं त्वयोच्यते तस्य प्रमाणान्तरेण सद्भावानिश्चये संशयः स्यात् । तथा स्वप्रकाशप्रमाणस्यानुभवो विषयो न वा । आद्ये व्याघातः । अंत्ये कथं तस्य स्वप्रकाशत्वं साधयेत्–इत्यादि दोषास्तवापि प्रसज्येरन्नित्याशंकां निराकुर्वन् द्वितीयपक्षः परिशिष्यत इत्याह *स्वयमिति*। मानमेयभावाभावान्न कर्मकर्तृविरोधः। अविषयत्वेनापि प्रकाशमानत्वान्न संशयाक्रान्तिरित्यर्थः । इदं तु ब्रह्मवाद्यभिमतं स्वयंप्रकाशत्वमभिहितमत्रैवात्मनो ऽभिप्रायं प्रकटयितुमिति न विरोधः । स्वतःसिद्ध्यनभ्युपगमेन ज्ञानान्तरतः सिद्धिः प्रकाशस्य सजातीयप्रकाशाविषयत्वात् । अतः सकलव्यवहारलोपप्रसंग इत्याह *अन्यथेति*। परतः सिद्धिपक्षे त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तिर्नेति परिशिष्टकल्पेऽनवस्थादोषमाह * यदीति * ।

निलीनमेव ज्ञानं चक्षुरादिवदर्थव्यवहारकारणमतो वित्त्यन्तरावश्यंभावानभ्युपगमान्नानवस्थेत्याशंकां निरस्तामपि दूषणान्तराभिधित्सयोद्भाव्य पराकरोति

६८ परतः सिद्धिपक्षे प्रकारान्तरेणानवस्थोद्भावनम्]

न च वाच्यम्–"अवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते । स्वार्थो व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयत इति क्वानव-

स्था''—इति। यतस्तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्ताऽपि कुतः यया व्यवहारोपपत्तिः। को ब्रूते सती सा वित्तिः, असत्येव न कुतः।

न चेति। क्वानवस्थेति च न वाच्यमिति संबन्धः। वित्तेरप्रकाशत्वे कुतस्तदर्थव्यवहार इत्यत आह *स्वार्थ इति*। प्रसूयते प्रवर्त्यत इत्यर्थः। फलितमाह *क्वेति*। ज्ञप्तावुत्पत्तौ वा। न तावत् ज्ञप्तौ, ज्ञप्त्यन्तरानवश्यम्भावात्। नोत्पत्तौ, वेद्यत्वस्य व्यभिचारादित्यर्थः। कुतो न वाच्यमित्यत आह *यत इति*। यदस्ति तन्मेयमिति नियमात्परेषामित्यर्थः। मानाभावमात्रेण न ज्ञानस्य सत्ताभावः, तयोरन्यत्वादित्याशंक्याह *क इति*। देवदत्तनिष्ठज्ञानमसद्भवितुमर्हति प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वाच्छशशृङ्गवदिति भावः।

सामान्यविशेषाभ्यां प्रमाणत एवोपलब्धेरसिद्धो हेतुरिति शंकते

६६ ज्ञानस्य स्वरूपासत्त्वे हेतोरसिद्धिशङ्का, तन्निरासश्च]

"सामान्यतो[2] वित्तेस्तथात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्त्वसाधना-

---

१ ज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वे ऽपि को ऽनुभवः प्रमाणमितिभावः।

२ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव। घटादिप्रतिनियतविषयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात् तदा प्रतिनियतविषयकव्यवहारेण वा प्रतिनियतविषयस्मरणादिना वा, तदप्यनुमास्यत इत्याशङ्कते सामान्यत इति। जानामीति सामान्याकारेणापेक्षितस्य वित्तिविशेषासिद्धावपि घटज्ञानत्वादिना जिज्ञासायां वित्तिविशेषसिद्धिरिति वा ऽर्थः (शङ्कायाः)। (शां)

सत्त्वे ऽपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वा अन्यद्वा प्रमाणमस्त्येवेति" चेन्न । तस्यापि सत्त्वं कथमित्यनवस्था स्यात्, शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा, प्रसज्येत-इत्यर्थासिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात्। सेयम् 'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति' इति ।

*** सामान्यत इति *। वित्तेर्ज्ञानस्य तथात्वविधौ ज्ञानत्वसिद्धावहंज्ञानवानस्मीति प्रतीतौ सत्यामपेक्षितस्य सामान्यतः सत्त्वस्य सिद्ध्या तत्र विशेषरूपायां व्यवहारसत्तैव प्रमाणम्, अन्यद्वा स्मरणादिलिङ्गमस्त्येवेति सम्बन्धः। तामेव विशेषरूपां वित्तिं दर्शयति * यत्रेति *। यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिस्तदा व्यवहारप्रसूतिसमये विशेषरूपसत्त्वसाधनासत्त्वेऽपि**

---

१ मा भूद्विज्ञानपरम्परायास्तदानीमेव सिद्धिः, किमेतावता, त्रिचतुरज्ञानासिद्धयैव तद्विषयसिद्धेरित्यत आह शेषेति । यद्यपि सर्वासिद्धिप्रसञ्जनमनुपपन्नम्, यत्पक्षीकृत्यासिद्धिसपाद्या तत्सिद्धौ बाधः तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः, शेषासिद्धेश्चापादकत्वेनाभिमताया असिद्धिः, 'शेषस्य चरमज्ञानस्यासिद्धौ तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः' इति विशिष्टापादने त्वद्वचनादेव तयोः (ज्ञानयोः) तदैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिः,—तथा ऽप्यनवस्थायामेव हृदयम् । (शां)

२ यस्य मते उपलम्भो न प्रत्यक्षः (न स्वसंवेद्य इत्यर्थः) तस्य मते ' न अर्थदृष्टिः ' ज्ञानमात्रमेव न सिध्यतीति ॥ यद्यपि प्राकट्यानुमेयज्ञानं भट्टम्प्रति नैयायिकानामप्ययमुपालम्भः, तथा ऽपि स्वप्रकाशानभ्युपगमे ऽप्युक्तदोषबलेनोपालम्भः सम एवेति भावः । (शां)

कुतश्चिन्निमित्तात्तज्जिज्ञासायां सत्याम् । 'पश्चात्' तदुत्तरकालमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—ज्ञानसमवायवानहमस्मीति ज्ञानमात्रसिद्ध्या घटादिविषयो व्यवहारः सिध्यति, तदा घटज्ञानमिति विशेषरूपे यद्यपि प्रमाणं नास्ति तथा ऽपि सामान्यंविशेषमनादाय न पर्यवस्यतीति विशेषजिज्ञासायामसाधारणव्यवहारानुपपत्त्या विशेषविज्ञानं गमयति तज्जन्यासाधारणस्मरणं चेति ।

अपरे पुनरेवं योजयन्ति—प्रमाणानुपन्यासे सत्त्वासिद्धिर्मा भूत् । तथा ऽपि सामग्रीसम्पत्तौ वित्तिर्जायते इत्युभयसम्प्रतिपन्नम् । ततः सत्त्वासत्त्वसाधारणाया वित्तेः सकाशादर्थनिश्चयेऽपेक्षितस्य व्यवहारस्य सिद्ध्य । नाग्रे सत्त्वसिद्धिरिष्यते इति । विशेषः कुतस्तर्हि सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यत्रेति* । यत्र सत्तारूपायां वित्तौ प्रथमक्षणे प्रमाणाप्रवृत्तिर्नासीत्तत्र सत्त्वसाधनस्यासत्त्वे ऽपि यदि जिज्ञासा जायते तदा प्रमाणमुपन्यस्यते इत्यर्थः । इति सामान्यविशेषाकारयोर्यत्प्रमाणं त्वया ऽवाचि तस्य सत्त्वं परतः सिद्धं स्वतो वा ? न तावत् स्वतः, अनिष्टत्वात् । नापि परतः, अविच्छिन्नपरम्पराभ्युपगमे ऽनवस्थानादिति परिहरति * नेति * । क्वचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसिद्धिरित्याह * शेषेति * । सो ऽयमर्थो धर्मकीर्त्तिना ऽप्युक्त इत्याह * प्रत्यक्षेति * । स्वतो ऽपरोक्ष उपलंभो नेष्यते येन वादिना तस्य घटो मया विदित इति व्यवहारो न सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

प्रमाणसत्ता प्रमाणान्तरमूलेत्यनुमातुमन्वयव्याप्तिमाह

६७ उक्तानवस्थासर्वासिद्ध्योरुपपादनम्]

घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः। यदि प्रमाणमनुपन्यस्य साऽस्तीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव किन्न स्यात्। ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया। तथा च प्रमाणसत्ताऽपि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकारार्हा[1] सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्ता निवृत्तिनियतत्वात्[2]; अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेः, इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः स्यात्। यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परोऽङ्गीकार्येत तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्यतामिति घटेऽपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः।

* घटेति *। प्रमाणमनुपन्यस्य सन् घट इति व्यवह्रियते त्वया यथा तद्वन्ममापि स्यादिति तत्राह *प्रामाणिकेनेति*। एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति * यदीति *। ततश्च सत्त्वाभ्युपगमः प्रमाणमूलइति व्याप्तिरस्खलितेत्याह * ततश्चेति *। प्रमाणसत्त्वं प्रमाणा-

---

१ यद्यपि कदाचित् सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः तथाऽपि सार्वदिकसर्वप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत्। यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्ग्रहा तथाऽपि प्रमाणान्तरन्त्वयैवोपपादनीयमिति भावः (शां)।

२ यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः।

न्तराधीनम्, सत्त्वशब्दवाच्यत्वात्, घटसत्त्ववदिति प्रयोगमाह * तथा चेति * । न च प्रमेयसत्त्वमुपाधिः, सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वे प्रमेयेति विशेषणस्य पक्षेतरत्वापादकत्वेन वैयर्थ्यादिति भावः । प्रमाणसत्त्वस्य प्रमाणान्तरानिबन्धत्वानङ्गीकारे विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्याशंक्याह *सर्वेति* । यन्न केनापि प्रमाणेनोऽपलभ्यते तदसदिति गगनकुसुमादौ व्याप्तिरस्ति त्वत्पक्ष इति योजनीयम् । अन्यथा तत्र व्याप्तिप्रमित्यप्रमित्योर्व्याघातादप्रमेयस्यापि ब्रह्मणः सत्त्वस्वीकारात्प्रमाणनिवृत्तिसत्त्वनिवृत्त्योर्नास्ति व्याप्तिरित्याशंक्याह *अन्यथेति*। असंदिग्धाविपरीतानवगतप्रतीतेरेव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वादागमगम्ये ब्रह्मणि न व्यभिचार इत्यर्थः । एतावता कथमनवस्थेत्याशंक्योपसंहारव्याजेनाह *इति व्यक्तामिति* । प्रमाणसत्तामंतरेण कथारम्भस्वीकारवत्प्रमाणसत्तास्वीकारो ऽपि किन्न स्यादित्याशंक्याह * यदीति * । प्रमाणसत्तां विनैव परः प्रतिवादी प्रमाणसत्तामंगीकार्येतेति सम्बन्धः ।

ननु धारावाहिकप्रत्ययन्यायेन वित्तितद्वित्तिधारा विच्छिन्ना यद्यभ्युपगम्येत तर्हि स्यादनवस्था । तत्तज्जिज्ञासायां कदाचित्प्रमीयत इति स्वीकारात् नानवस्थेत्याशंकते

६८ज्ञानानान्धारावाहिकत्वास्वीकारेऽप्यनवस्था दुष्परिहरा, विषयशतावगाहिन्या वित्तेरसमत्प्रत्यक्षागोचरत्वात्]

अथ "नाव्यवधानलग्नवित्तितद्वित्तिधाराभ्युपगम्यते

---

१ येन विषयान्तरसञ्चारो न स्यादित्याशयः ।

किन्नाम कदाचित् कुतश्चित् काचिद् वित्तिः प्रमीयते, इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते''—इति चेन्न। स्यादप्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोऽधिका घटवित्तद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमन्थरा वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेत[1]।

* अथेति *। वित्तितद्वित्त्योर्धारा चासावव्यवधानेन लब्धा चेति विग्रहः। कथं तर्हि वित्तीनां सत्त्वसिद्धिरित्यत आह * कदा चिदिति *। जिज्ञासायां सत्यां व्यवहारदर्शनादेः का चिद्वित्तिः प्रमीयते। तस्यां प्रमीयमाणायां वित्तित्वसामान्यालिंगिततया सामान्यप्रत्यासत्त्या ऽनुमानतो वा सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धेत्यर्थः। न तावदत्रानुमानादिकं मानम्, लिंगाद्यदर्शनात्। प्रत्यक्षमपि किमस्मदादेर्योगिनो वा। न तावदाद्यः उपलंभविरोधादिति परिहरति * नेति *। घट इति घटं जानामीति घटतज्ज्ञानविषयात् ज्ञानद्वयादतोऽधिकमस्मदादेरुत्पद्यमानमनुभूयेत यदि तर्ह्येवमपि स्यादिति सम्बन्धः। तामेव विशिनष्टि * तादृग्विषयस्येति *। तादृशां विच्छिद्य जायमानविषयाणां शतम्,

१ यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्तित्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते इति 'घटञ्जानामि' 'घटज्ञानवानस्मि' इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्तिशतवेदनं सम्भाव्यते इति न विषयशतभारमन्थरत्वम्,—नहि तावतीषु वित्तिषु प्रकारवैचित्र्यमस्ति येन तदुल्लेखध्रौव्येणानुभवविरोधः स्यात्,—तथा ऽपि [कालान्तरीयस्य] घटज्ञानवानहमिति ज्ञानस्य कालान्तरीयचरमवित्तिरपि [...] न प्रमाणमिति हृदयम्। (शां)

तद्भारेण गौरवेण मंथरा मंदगामिनी तत्र । हेतुमाह * घट इति * । घटश्च तद्वित्तिश्च, तयोर्धारा माला, तया कीदृग्विशिष्टयेत्यत आह * विषयभावेन * । गर्भभावेन * अनुप्रविष्टयेति * । एतदुक्तं भवति । उत्तरोत्तरज्ञानं पूर्वपूर्वं सविषयमेव विषयीकरोति । तथा चामुक्तेरविच्छेदात्प्रवाहः स्यात्, अनादौ संसारे न तज्ज्ञानविषयगर्भमेकं ज्ञानं स्यादिति ।

योगाभ्यासप्रसादासादितातिशयत्वात् योगिनोऽस्मदाद्यगोचराऽपि सर्ववित्तिग्राहिका वित्तिः प्रत्यक्षगोचरेति द्वितीयकल्पं शंकते

६९ तादृग्विषयशतावगाहिनी च वित्तिर्योगिनामपि न प्रत्यक्षगोचरा]

यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदा यस्या अपि वित्तेस्तावद्विषयगर्भिता धीर्विषयः साऽप्यन्यया कयाचिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्चानिर्मोक्षापत्तिश्च । नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स्वप्रवाहो ग्राह्यः, तथा सति स्वप्रकाशतासिद्धेः । अत एवान्योन्यविषयताऽपि निरस्ता, सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।

---

१ यद्यपि ज्ञानग्रहे विषयग्रहध्रौव्यम्, न तु यावद्विषयग्रहनियमः तथा च स्वेतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वम्भवेत्,—तथाऽपि

मवेताविशेष[illegible]रग्रहवत्स्वग्रहोऽपि [illegible]

१ ज्ञानासिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य [illegible]नान्तरवेद्यत्वाक्षेपिका स्यादित्यर्थः । (शां)

* यदीति *। अस्मदादिभ्यः पृथग्जनेभ्यो विलक्षणं विशिष्टं जन्म यस्य तस्मिन्योगिनीत्यर्थः। विमतं नातींद्रियं गृह्णाति प्रत्यक्षत्वात् संप्रतिपन्नवदिति। अस्मदाद्यतीन्द्रियगोचरयोगिप्रत्यक्षमेव नास्तीत्यंगीकृत्यापि दूषयति * तदापीति *। सा ऽपि किं वित्त्यन्तरसाध्योत स्वतःसिद्धा। न तावदाद्यः, प्रमाणाभावादनिर्मोक्षापत्तेश्च। बुद्ध्यादीनामात्मविशेषगुणानामात्मनि समवायः संसारः, तदुच्छेदो मोक्ष इति स्वीकारादित्यर्थः। प्रथमचकारेण सुषुप्त्यभावं समुच्चिनोति, द्वितीयेन विषयांतरसंचाराभावम्। घटवित्तिधारायाः क्वचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसत्त्वप्रसंगादिति द्रष्टव्यम्। ननु सर्ववित्तिसंततिग्राहिणी योगिनो वित्तिः स्वात्मानं ग्राह्यकोटौ अंतर्भाव्य प्रवाहं गृह्णातीति द्वितीयमाशंक्य दूषयति * न हीति *। स्वात्मानमपि ग्राह्यकोटिनिविष्टं प्रकाशयति चेत्स्वयंप्रकाशत्वं प्रसज्यते, तदनिष्टमित्यर्थः। ननु योगिनः प्राथमिकं ज्ञानं स्वविषयचरमज्ञानं गृह्णाति, तेन च स्वयं ग्रहीष्यते। अतो न स्वयंप्रकाशत्वानवस्थादिदोष इत्यत आह * अत एवेति *। परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * सविषयेति *। प्रथमज्ञानं चरमज्ञानं सविषयं विषयीकुर्वद्विशेषणतया स्वात्मानमपि विषयीकुर्यात्, निर्विषयज्ञानविषयत्वायो[illegible]गादित्यंशतः स्वयंप्रकाशत्वापत्तिः। एवमुत्तरज्ञानः विषयशतभारमन्थरत्वम्,—[illegible] वित्तिषु प्रकारवैचित्र्यमस्ति [illegible] तदुल्लेखध्रौव्येणानुभवविरोधः स्यात्,—तथा ऽपि [illegible]लान्तरीयस्य घटज्ञानवानहमिति ज्ञानस्य कालान्तरीयचरमवित्तिरपि [illegible] न प्रमाणमिति हृदयम्। (शां)

७० पुरुषान्तरीयज्ञानगम्यत्वे ऽप्यनवस्था]

न च पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते, न तु तदभाव इति ते प्रमाऽस्ति । तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः ।

* न चेति *। सा चरमबुद्धिः प्रमांतरेण प्रमास्यते, तस्या अभावो न प्रमास्यते, इत्यत्र तव प्रमाणं नास्ति । तदभावादभाव एव परिशिष्यत इति तुशब्दार्थः । प्रमाणाभावो सिद्धस्तत्रापि प्रमाणान्तरकल्पनादित्याशंक्याह * तदर्थमिति * । कल्पितप्रमाणगोचरवित्तिधारापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञानस्य ज्ञानांतरस्वीकारे ऽनवस्थानाद्यथा ज्ञानसिद्धिस्तद्वत् घटसामग्र्याः सामग्र्यन्तरस्वीकारे ऽप्यनवस्थानाद् घटासिद्धिस्तवापि तुल्येत्याशंक्याह

७१ सामग्र्यनवस्था न दोषाय । ज्ञानपरम्परायान्तूक्तदोषेभ्यो ऽनिस्तारः]

न चैवं घटसामग्री तत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात्, वैषम्यात् । यदि घटसमाग्री तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहित एव प्रमीयते । यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात्तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवे-

---

१ ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाक्षेपिका स्यादित्यर्थः । (शां)

शादनवस्था, अवेदने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिः इति व्यसनं दुरुत्तरमेव। ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः कीर्त्तनीयां-ऽस्तेऽपि प्रसज्येरन्।

* न चेति *। प्रमाणसिद्धत्वात्सामग्र्यनवस्था न दोषाय, ज्ञानपरम्परा तु प्रमाणशून्यत्वादंधपरम्परैवेति वैधर्म्यमित्यर्थः। घटस्य कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तत्सामग्रीपरम्परानादित्वं सिद्धमिति दृष्टपरम्परात्वं दर्शयति * यदीति *। ज्ञानप्रवाहो ऽपि क्वचिद्विच्छिद्येत यदि तर्हि तदारभ्यार्थपर्यन्तमसिद्धेर्व्यवहारानुपपत्तिरित्यानुपपत्तिकमेकमेव ज्ञानं सर्वज्ञानविषयम्, अतो नानवस्थेति शंकते * यदीति *। ज्ञानं स्वसंवेद्यम् किं परवेद्यम्, उतावेद्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह *तदेति*। द्वितीयं दूषयति * अप्रवेशादिति *। अवेद्यत्वपक्षं दूषयति *अवेदन इति*। किं च ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण कः सम्बन्धः। न तावत्संयोगोऽद्रव्यत्वात्, नापि समवाय आत्मगुणयोरन्योन्यं तदयोगात्, नापि

---

१ चरमवित्तेरवेदने—इत्यर्थः। (शां)

२ 'नात्यापत्त्या'—इत्यादि पञ्चत्रिंशत्कारिकायामग्रे।

३ वैधर्म्यप्रदर्शनं शाङ्कर्यां सम्यक्तरम्। तद्यथा। घटसामग्रीविच्छेदे हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात्। तथा च स्यादेव न स्यादेव वा, न तु कदाचित्स्यादित्यापद्येत'। ज्ञानसिद्धिस्तुस्वस्मादपि भवन्ती न तत्परम्परायाक्षेप्तुमलम्—इत्यन्यथासिद्ध्यनन्यथासिद्धिकृतवैधर्म्यमित्यर्थः। यद्वा घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारे ऽनवस्थैव परम्, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न साऽपि दोषाय, ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे त्वनिर्मोक्षापत्तिरिति महद्वैधर्म्यमिति भावः।

तादात्म्यं भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्यायोगात्, नापि विषयविषयिभावस्तस्य द्रव्याद्यंतर्भावानन्तर्भावाभ्यामसंभवात्, न चासम्बद्धमेव ज्ञानं ज्ञानान्तरज्ञेयमतिप्रसंगात्—इत्यभिप्रत्याह * ये चेति * ।

ज्ञेयत्वे ऽनवस्थानादज्ञेयत्वे सिद्धे, स्वज्ञेयत्वे कर्तृकर्मविरोधान्नास्त्येव तज्ज्ञानमित्याशंक्याह

७२ ज्ञानासत्त्वपक्षानौचित्यम्]

न[1] च तैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञानमित्यास्थेयम्, स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात्[2], स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चानुभवस्य सर्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणत्वात्[3] । प्रकाशात्मतामात्रस्यैव[4] स्वतःसिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

---

१ इदानीं स्वाभिमतां स्वप्रकाशब्रह्मसिद्धिं कटाक्षयितुमाह न चेति। मानमेयखण्डनप्रकारेणोक्तदोषैर्नात्यापस्त्येत्याद्युक्तैः (३९ कारिकायां) दोषैश्च विज्ञानस्वरूपमपि न सिद्ध्येत् । तथा च सर्वशून्यतावाद एव पर्यवस्येत्, ननु 'ज्ञानन्तावत् स्वप्रकाशं स्वत एव सिद्धस्वरूपम्' इति प्रतिज्ञातोऽर्थो ऽपि निर्वाहितः स्यादिति भावः (पूर्वपक्षिणो ज्ञानाभाववादिनः)।(शां)

२ उक्तदोषाणाम्परतस्सिद्ध्यधीनत्वात् ।

३ आपातत इत्यादि षड्विंशकारिकायास्तृतीयचरणादौ ।

४ ननु सर्वशून्यतावादादपरेषां (वेदान्तिनां) पक्षे ज्ञानमात्राभ्युपगम एव विशेषः।स च न स्यात् यतो ज्ञानाङ्गीकारे तद्धर्माणां सत्तागुणत्वादीनां तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धीनामभ्युपगमादित्यत आह प्रकाशात्मेति । मानमेयभावाश्रयादोषाः स्वतः सिद्धत्वमात्रमपनेतुमशक्ताः, पराधीनसिद्धीनान्तु ज्ञानधर्माणान्निरासे शक्ता एवेति भावः। पराधीनसिद्धिकत्वमेवामीषां कथमित्यत उक्तम्—जडात्मनामिति । (शां)

न चेति। हेतुमाह *स्वत इति*। अदृष्टानुरोधेन दृष्टं नापलापमर्हति, किं तु दृष्टानुगुण्येनादृष्टमेव कल्पनीयम्, अन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं न स्यादित्यर्थः। कथं दृष्टस्य स्वीकार इत्यत आह *स्वेति*। स्वप्रकाशत्वादनुभवस्य नानवस्था, नापि क्रियाकर्मभावविरोधः, तदनङ्गीकारादिति सर्वदोषाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। किं च ते दोषा जडा अजडा वा। द्वितीये संविन्मात्रं जडत्वम्। स्वतः परतो वा सिद्ध्यसंभवान्न दोषसंसर्गो वित्तेरित्याह *प्रकाशेति*। तदंतर्भावस्तत्सम्बन्ध इति यावत्। एतेन गुणत्वसत्त्वादयो धर्मा ज्ञानस्य व्याख्याता द्रष्टव्याः।

षष्ठीगुणक्रियारूढिजातीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां सत्त्वे ऽद्वैतव्याघातः, असत्त्वे ज्ञानं स्वप्रकाशमिति व्यवहारानुपपत्तिरित्याशंक्याह

७३ स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्माणां स्वीकारविषये दोषाशङ्का। तन्निरासः]

अत एव धर्मोपग्रहप्रवर्त्तिष्णुवाग्व्यवहाराविषयत्वम्। कालानवच्छेदमादाय नित्यतोपचारः। देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः। प्रकारावच्छेदविरहानिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः। सौगतप्रभाकरवत् भावे अभावं प्रति—नैयायिकवच्चाभावे ऽभावानतिरेकस्वीकारादेवाद्वैता-

१ घटादौ प्रतिनियतघटत्वादिप्रकारसंसर्गाधीनो ऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरहाद्ब्रह्मणि सर्वात्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः। (शां)

व्याघातः। भ्रमविषयनिषेधवच्च[1] प्रतियोगिनः सर्वथैवासिद्धाऽपि न काचित् क्षतिः।

* अतइति *। धर्मस्योपग्रहः स्वीकारः, तेन प्रवर्तितुं शीलं यस्य वाग्व्यवहारस्य तं प्रत्यविषयत्वम्। वाच्यत्वानङ्गीकारे ज्ञानस्य शब्दप्रवृत्तिहेतवो नापेक्ष्यन्त इति भावः। नित्यत्वधर्मसम्बन्धवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धोऽपि स्यादित्याशंक्याह *कालेति*। कालावच्छेदो ह्यनित्यत्वम्, कादाचित्कत्वं तदभावोपलक्षितं स्वरूपं नित्यमुपचर्यते इत्यर्थः। देशपरिच्छेदो विभुत्वम्, यावद्विकारं तु विभागो लोकवदिति न्यायादपरिच्छेदे सर्वसम्बन्धस्य स्वीकर्तव्यतया ऽद्वैतभंग इत्याशंक्याह *देशेति*। देशावच्छेदाभावोपलक्षितस्वरूपं विभुत्वेनोपचर्यते न सर्वसम्बन्धादित्यर्थः। सजातीयविजातीयभेदप्रकाराभावोपलक्षितस्वरूपव्यतिरेकेण सर्वात्मत्वादयोऽपि धर्मा नाभ्युपेयंते इत्याह *प्रकारेति*। आदिपदेनैकं ब्रह्मेत्यादिसंग्रहः। एते धर्माः पारमार्थिका एवाभ्युपेयंतामिति चेन्न, जडत्वेऽजडत्वे वा घटमानत्वात्। नन्वेतेषामभावानां ब्रह्मातिरेके द्वैतव्याघातः, अव्यतिरेके न नित्यत्वाद्युपचारनिमित्तता—इत्यत आह *सौगतेति*। सौगतप्रभाकराविह भूतले घटो नेत्यादावपि धर्मिस्वरूपव्यतिरिक्तमभावन्नांगीकुर्वाते, दृश्ये प्रतियोगिनि धर्ममात्रमभाव इति स्वीकारात्। यथा चान्योन्याभावकुं-

1 यथा भ्रमनिषेधस्थले ऽप्रसिद्धस्यैव निषेधस्तथैवात्रापीत्यर्थः।

भयोरन्योन्याभावं व्यवहरन्नपि न कुंभाद्यतिरेकेणा-भावान्तरमिच्छति तन्मालापातात्तार्किकः,-तथाऽस्माभिरपि ब्रह्मातिरिक्ताभावानंगीकारान्नाद्वैतव्याघात इत्यर्थः । अभावम्प्रति सौगतप्राभाकरवद्भाव इति सम्बन्धः । तद्भावश्च । भावाद्भेदेनाभावास्वीकरणन्द्रष्टव्यम् । अप्राप्तप्रतिषेधासंभवात्प्रतिषेध्यद्वैतप्राप्तिर्वक्तव्या । क्वचित्प्रामाणिकस्य सतश्चान्यत्र प्राप्तिर्भवति । ततो नाद्वैतसिद्धिरित्याशंकयाह *भ्रमेति* । असतो ऽप्रामाणिकस्य च भ्रमप्राप्ततया प्रतिषेधः परपक्षवदित्यर्थः ।

इत्थं भावे प्रमाणमस्त्युत न ? न चेदद्वैतादिरूपासिद्धिः । अस्ति चेत्-न प्रत्यक्षादि, रूपाद्यभावात् । नापि शाब्दः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्-इत्याशंकयाह

७४ ब्रह्मणोवाग्व्यवहाराविषयत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यगम्यता]

तदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्षणन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाश्यंते । तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्प-

१ यथा उद्गततृणत्वादिकं काकादिपदैरवाच्यमपि "काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा" इत्यत्र लक्षणयैव तात्पर्यमूलकया बोध्यते एवमेवापदार्थोऽपि ब्रह्म शब्दैर्बोध्यत एवेत्यर्थः ।

२ उपनिषदाम् ब्रह्मणि तात्पर्याधीनमेव प्रामाण्यम् न तु ब्रह्म पदार्थः वाक्यार्थो वा, धर्मोपग्रहं बिना शक्तेर्योग्यतादेर्वा (शाब्दबोधकारणीभूतस्य) अनिरूपणात् । नित्य विज्ञानमानन्दम्ब्रह्मेति नित्यविज्ञानानन्द-पदैराविद्यके एवार्थे प्रत्येकंगृहीतशक्तिभिः सम्भूयोच्चारणबलात् तात्पर्यबलाच्चाविद्यादशायां ब्रह्म बोध्यत इति तत्र श्रुतीनाम्प्रामाण्यमित्यर्थः । (शां)

र्यतः श्रुतिस्तस्मिन्नविद्यादशाया पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते । वस्तुतस्त्वात्मासिद्धमेव चिद्रूपम् ।

* तदिति * । अन्यतः सिद्धस्य देवदत्तगेहस्य परतो व्यावृत्तिद्वारेण काकाधिकरणवाक्यं यथा प्रमाणं भवति तथा स्वतःसिद्धस्य ब्रह्मणो विद्यातत्कार्यव्याकीर्णस्य ततो व्यावृत्त्यर्थः किंचिदुपलक्षणधर्मप्रतिपादनेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा शब्दत्वेन गृहीतसम्बन्धाः शब्दा भागत्यागलक्षणया सोऽयं देवदत्त इति वच्चैतन्यं ब्रह्मोपलक्षयन्ति । तेन ब्रह्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मण इति । अत एव धर्मोपग्रहेत्यत्रावाच्यत्वमात्रमुक्तमिह लक्ष्यत्वमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । ब्रह्मणि प्रमाणप्रमेयविभागाभावान्नोपलक्षणन्यायेनापि श्रुतेः प्रमाण्यमित्याशंक्य प्रागविद्योत्पत्तेः सर्वमस्त्येव, उत्तरकालं तु तदभावो नानिष्ट इत्याह * तेनेति * । शब्दाविषयस्य ब्रह्मणः कथं श्रुतिप्रमाणकत्वमिति तत्राह * परेति * । पदार्थ एव वाच्यो न वाक्यार्थस्तस्य तात्पर्यगोचरत्वात्पदाभिहितानामेव पदार्थानां योग्यताद्यनुरोधेन वाक्यार्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमाच्च परब्रह्मणोऽपि वाक्यार्थत्वादवाच्यस्यापि श्रुतिप्रमाणकत्वमित्यर्थः । शब्दान्तरवाच्यस्यैव तीरादेर्लक्ष्यत्वदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि लक्ष्यत्वे वाच्यत्वादिकं वाच्यमन्यथा ऽलक्ष्यत्वमित्याशंक्याह * वस्तुत इति * । स्फुरितत्वे सति वाच्यत्वाद्यसत्त्वेनालक्ष्यत्वादर्शनात् केवलव्यतिरेकभावादवाच्यस्य माधुर्यविशेषस्यामेय-

सौषुप्तसुखस्य च लक्ष्यत्वदर्शनात् स्वतःसिद्धस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वसम्भव इति भावः।

ज्ञानं न स्वप्रकाशं शास्त्रगम्यत्वाद् धर्मवत्, विपक्षे ऽनुपपद्यमानक्रियाकर्मभावप्रसङ्गो बाधक इत्यभिप्रेत्य चोदयति

७५ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्मकर्तृविरोधशङ्का]

"ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदम्, क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । कार्या क्रिया हि कर्मणो भवति । कर्म च कारकं क्रियायाः । न च स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यम्, पूर्वापरभावविशेषस्य हेतु-हेतुमद्भावरूपत्वात् । न च तस्मादेव तदेव पूर्वमपरञ्च सम्भवति, तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात्। तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नो ऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात् ।"

* नन्विति * । प्रकाशक्रियाप्रकाश्यकर्मणोर्भेद-व्याप्ततया तदभावे ऽसम्भवादित्याह * क्रियेति * । क्रियाकर्मभावो जन्यजनकभाव इत्यर्थः । जडत्वं प्रका-श्यत्वे प्रयोजकमजडत्वं प्रकाशत्वेन भेदो ऽभेदो वेत्या-शंक्याह * कार्येति * । प्रकाशपुष्कलकारणादुत्पद्य-मानाऽऽत्मकर्मकैव जायतामित्याशंक्याह *क्रियेति*। कर्मणः कारकात्क्रियाभवति । 'हि' यस्मादित्यर्थः । क्रियास्वरूपपर्यालोचनया क्रियाकर्मणोरेकत्वं निरस्य

कर्मस्वरूपपर्यालोचनया च निराचष्टे *कर्मेति*। ध्वंसस्योपादानव्यतिरेकवत्प्रकाशक्रियायाः कार्यकारणभावः स्वत एव किं न स्यादित्यत आह *न चेति*। स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयाद्धेत्वंतरमाह * पूर्वेति *। नियतपूर्वत्वं कारणत्वं नियतोत्तरत्वं कार्यत्वमिति यावत्। ततो वा किमित्यत आह *न चेति*। एकस्याप्यनेककालसम्बन्धितया पूर्वापरभावो ऽस्ति, अत उक्तं *तस्मादेवेति*। द्रव्याद्याकारेणाभेदे ऽपि मृद्घटयोः पूर्वापरभावो ऽस्ति, तत उक्तं *तदेवेति*। एकस्य युगपत्पूर्वापरीभावासम्भवं दर्शयितुं तत्पूर्वशब्दार्थमाह *तदिति*। तेन कार्येणानवच्छिन्नः कालः कार्यात्पूर्वकालस्तस्मिन् कार्यसद्भावः स्वीक्रियते न वा। न चेदेकस्य कार्यकारणभावासम्भवः सिद्धः। स्वीक्रियते चेत्तत्राह *तदेति*। एकस्मिन्नुपाधौ कार्यतदभावयोरनुप्रवेशो विरोध इत्यर्थः। तदुक्तं कुसुमांजलौ-'उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति पश्चादनुपपत्तेः पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावो न चैकं पूर्वमपरं च तत्त्वस्य भेदाधिष्ठानत्वादिति'। क्रियाकर्मणोः कार्यकारणभावेनासिद्धेनैवैकस्य तदभावः कथं साध्यत इति परिहरति

---

१ प्रथमस्तवके पृ. ४३। उत्पत्तेरिति। स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि स्वम्भवेत् तदा नियतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात्। न चैवम्। असतो ऽपि हेतुत्वे पश्चादपि कार्यसत्त्वप्रसङ्गेन तदनुपलब्धिविरोध इत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदे विरोधान्तरमाह पौर्वापर्येति। पटार्थिनः पटमेव नो[illegible]दते, किन्तु तत्पूर्वकालवर्तिनस्तन्तूनिति लोकव्यवहारसिद्धकार्यकारणभावविरोध इत्यर्थः। 'तत्त्वस्य' पौर्वापर्यस्येत्यर्थः। (प्रकाशः)

७६ उक्तविरोधपरिहारः]

मैवम् । क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात्, सर्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात्, क्वचिज्जनकतामादाय च कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात्, कारणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्मव्यहारोपपत्तेः ।

मैवमिति । क्रियामात्रस्य न कर्मजन्यतानियमः अकर्मकधात्वर्थेषु व्यभिचारात् । नापि ज्ञानस्य तन्नियमः, अतीतार्थज्ञाने कर्मजन्यत्वासंभवादिति भावः । अतीतस्य संस्कारात्मनास्थितस्य स्वसंवेदनजनकत्वं सम्भवतीत्याशंक्याह *सर्वथेति* । अनागतत्वादेव संस्कारोऽपि नास्तीत्यर्थः । कथम् तर्हि जानातेः सकर्मत्वव्यपदेशः कर्मणि कारकत्वव्यपदेशश्चेत्याशंक्याह *क्वचिदिति* । सम्प्रयोगस्य विषयव्यापारत्वात् प्रत्यक्षे विषयस्य कारकत्वाभिप्रायेण कारकत्वादिव्यपदेशो न विरुध्यत इत्यर्थः । तच्च ज्ञानं वृत्तिरूपमिति न क्वचिदपि संवेदनञ्जन्यमिति रहस्यम् ।

क्वचित्क्रियायाः कर्मजन्यत्वमूरीकृत्य पर्यहार्षीत् सम्प्रति कर्मत्वमेव न निरूपणगोचर इत्याह

७७ कर्मलक्षणस्य विचारासहत्वेनोक्तदोषस्य परिहारः ।

किञ्च तत्कर्मत्वम् यत् स्वं प्रति विरुध्यते ? (१) "परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति" चेन्न, अपादान-

स्यातिव्याप्तेः । 'अपदानङ्कर्मापीति' चेन्न, 'वृक्षात्पर्णम्पतति' इतिवत् 'वृक्षं पर्णं पतति' इत्यपि स्यात् । "विवक्षातः कारकाणि[1] भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति" चेन्न, वस्तुतः[2] सतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् । "अपादानस्य कर्मत्वन्न विवक्ष्यत इति शाब्दिकसम्प्रदाय" इति चेत्, तर्हि निवृत्तसर्वकर्मव्यवाहारेऽपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रङ्कर्मेत्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात्[3] । कथञ्च[4] लोकोत्तरप्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेऽपि कर्मत्वमस्तीति ज्ञातम् । "अपादानेतरदादिष्टं[5] कर्मेति" चेन्न, तत्राऽपि 'नदी वर्द्धत' इत्यादौ तद्वृद्धेरप्राप्ततीरभागप्राप्तिफलायाः सकर्मत्वापत्तेः[6] । 'अपादानेतरत्' इत्यस्य स्थाने 'क्रिया-

---

१ कारकविभक्तयो भवन्तीति यावत् (चित्सुखी) ।

२ कर्मत्वं वस्तुतो विद्यते चेत् तर्हि विवक्षाकारणस्य भावात् विवक्षा द्वितीयाविभक्तिप्रयोगश्चेत्युभयमपि स्यात् (चित्सुखी) ।

३ तथा च परसमवेतपदोपादानप्रयासो व्यर्थ इति भावः (दीधिति) ।

४ वृद्धव्यवहारं विना कर्मत्वाधिगतिरपि न सम्भवति किमु तत्र लक्षणोपन्यासः (चित्सुखी) ।

५ अपादानव्यतिरिक्तत्वे सति परसमवेतक्रियाफलशालि कर्मेति लक्षणं विवक्षितमिति शङ्केत (चित्सुखी) ।

६ तदा समवेतवृद्धिक्रियाजन्यसंयोगविभागफलशालिनस्तीरस्य कर्मत्वम्प्राप्नोति । (चित्सुखी) ।

नाशक'—इतिकरणेऽप्यस्य तदवस्थत्वात् । विनाशलक्षणायां वृद्धौ तदयोगाच्च । 'वृक्षं त्यजति' इत्यादावकर्मकत्वप्रसङ्गाच्च ।

'आत्मा[1]नञ्जानामि' इत्यत्र च पर[2]त्वाभावादकर्मकत्वापत्तेः । "तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वम्, कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमा[3]दिति" चेन्न । यतोऽस्तु तावदेवं य[4]थाकथञ्चित्, तथाऽप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानञ्जानतो ज्ञानन्नात्मकर्मकं स्या[5]त् । 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ कर्मकर्त्तरि का गतिः स्या[6]त् । सर्वज्ञमीश्वरम्मन्यमानेन[7] च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति

---

१ मूललक्षणेऽत्यादानातिव्याप्तिं समर्थ्याव्याप्तिमाह *आत्मानमिति* (शां)

२ आत्मनः कर्मभिन्नत्वाभावादित्यर्थः (शां) ।

३ कर्तृत्वाद्युपाधिरहितस्य च ज्ञातृत्वाभ्युपगमादिति शेषः ।

४ अनेनास्वरसः सूचितः । कर्माभिन्नत्वमुपाधीनाम्, न तूपहितस्यात्मनोऽपीति तथैवाव्याप्तिरित्यस्वरसबीजम् (शां) । उपाधीनाम्भेदेऽपि विशेष्यस्याभेद इत्यस्वरसः (दीधिति) ।

५ यस्य ज्ञानिन आत्मा उपाधिरहितो यश्च ब्रह्मैवाहमिति सर्वञ्जानाति, तस्य शुद्ध एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च । अतोऽत्र कथम् 'आत्मानञ्जानामि' इति प्रयोगस्योपपत्तिः ।

६ यतोऽत्रक्रिया परसमवेता नास्ति ।

७ नैयायिकेनेत्यर्थ

फलनाशकत्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धेः । तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदीवृद्ध्यादिवत्कर्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया।

(२) "करणव्यापारविषयः कर्म" इति चेन्न । 'हस्तेन रामेणशरेण'इत्यादावतिप्रसङ्गात्, लक्षणं विनाऽपि क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः।

शेषञ्चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ।

---

१ 'फलनाश्यत्वे'—तिकलकत्तामुद्रितपुस्तके पाठः । स एव च तात्पर्यपर्यालोचनया सम्यक्तरःप्रतिभाति । शङ्करमिश्रेण रघुनाथेन विद्यासागरीकारेण च फलनाशकत्वेति पाठं स्वीकृत्यापि'फलनाश्यत्वे'त्येव तात्पर्यत्वेन वर्णितम् । सकलटीकासम्मतत्वात् 'फलनाशकत्वे'त्येव पाठो मूले स्थापितः।। 'फलनाशकत्वस्य' इत्यस्यार्थ उक्तः(१) 'फलस्य यत् (क्रिया-) नाशकत्वन्तस्य' इति विद्यासागर्या, (२) फलन्नाशकं यस्येति बहुब्रीहिः, ततश्च 'फलनाश्यत्वस्य' इत्यर्थ इति दीधितिशाङ्कर्योभ्याम् ।।

२ ईश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्म । न च सा ज्ञानक्रिया फलनाश्या, नित्यत्वादिति तत्राव्याप्तिः (शां)।

३ कथन्तर्हि कर्मलक्षणमनभिधाय स्वप्रकाशवादिना ज्ञानस्य स्वकर्मकत्वं वक्तुं शक्यमित्याद्याक्षेपापेक्षायामाह *शेषमिति* ।

४ ईश्वराभिसन्धिर्मदीय एव ग्रन्थः। तत्र स्वप्रकाशवादे ज्ञानकर्मत्वमेव प्रकृतोपयोगि निष्कृष्य वक्ष्याम इत्यर्थः। तच्च ज्ञानस्य विषयत्वमेव ज्ञानकर्मत्वम् ज्ञानाधीनव्यवहारविषयत्वम् । इदञ्च स्वप्रकाशवादिमते ज्ञानस्य स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वादुपपद्यत इति भावः । (दीधिति) ।

* किमिति *। तत् कर्मत्वम् च किमित्यर्थः। मीमांसकानां कर्मलक्षणं शंकते * परेति *। फलभागित्वम् कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफलसुखादिभाजि प्रसक्तिः तन्निवारणायोक्तम् *क्रियेति*। गमनफलम् ग्रामदेवदत्तप्राप्तिः, सोभयनिष्ठत्वाद्गमनकर्त्र्यपि विद्यते, तन्निवारणायोक्तम् *परेति*। अतो ऽस्य लक्षणस्य भेदगर्भत्वाद्भेदाभावे न स्यादित्यर्थः। अकर्मण्यप्येतल्लक्षणमस्तीति परिहरति * नेति *। वृक्षात्पर्णे पतति पर्णसमवायिपतनक्रियाजन्यविभागफलशालिनो वृक्षस्यापि कर्मत्वम् स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। विमतं कर्म भवितुमर्हति उक्तफलभागित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति कर्मत्वानुमानात् न तत्रातिव्याप्तिरिति शंकते *अपादनमिति *। विमतम् द्वितीयान्तशब्दवाच्यम् कर्मत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वान्मैवमिति परिहरति * नेति *। न च घटः क्रियत इत्यादौ व्यभिचारः, तस्यापि घटं करोतीति तस्यामेव क्रियायाम् प्रयोगान्तरे तद्वाच्यत्वादिति। द्वितीयान्तशब्दवाच्यत्वे कर्मविवक्षाविषयत्वम् प्रयोजकम् न कर्मत्वमतो[3]ऽप्रयोजक इति शंकते * विवक्षेति *। यदस्ति तदुच्यत एवेति नियमो नास्ति विवक्षामूलत्वात पौरुषेयप्रयोगस्य, अयुगपद्विवक्षितत्वाच्च का-

---

१ परपदङ्कर्मभिन्नपरम्।

२ तदप्युक्तकर्मलक्षणाक्रान्तमेवेत्यर्थः।

३ कर्मत्वमस्य प्रयोजको नेत्यर्थः। 'अत' इत्यत्र षष्ठीस्थाने सार्वविभाक्तिकस्तसिल्।

रकाणामिति भावः । विमतं कर्मत्वविवक्षागोचरः वस्तुतस्तद्रूपत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति साधनव्याप्त्या दूषयति * नेति * । ताद्रूप्यङ्कर्मत्वन्तस्य वस्तुतः सत एव चेद्विवक्षागोचरत्वम् तदत्रापि स्यात् । तदित्यव्ययेन विवक्षोच्यते विवक्षामूलभावाद्विवक्षाप्रयोगौ स्यातामिति भावः । साधनव्यापकस्त्वानुमानं व्याकरणस्मृतिविरुद्धकालात्ययापदिष्टमिति शंकते * अपादानस्येति * । प्रमाणतर्कावनुपन्यस्य सम्प्रदायमात्रात्प्रत्यवतिष्ठतः काचिदपि लक्षणव्यवस्था न स्यादिति परिहरति * तर्हीति * । निवृत्तः सर्वेषां कर्मव्यवहारो यस्मिन्नपादाने तत्रापि कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्यपि लक्षणं समर्थितं स्यात् । अतिव्याप्त्यभिधाने ऽस्त्येव कर्मत्वम्, किं तु विवक्षा न कर्त्तव्येति वैयाकरणसम्प्रदाय इत्यभिधातुं शक्यत्वादित्यर्थः । पूर्वमपादाने ऽपि कर्मत्वमभ्युपगम्य द्वितीयादिप्रसङ्ग उक्तः, इदानीन्तदपि न, प्रमाणाभावादित्याह * कथमिति * । लोकादुत्तरा उद्गता प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरप्रज्ञः । उक्तातिव्याप्तिव्यावृत्तये ऽपादानान्यत्वेन लक्षणं विशिष्म इति शंकते * अपादानेति * । ईदृशं परसमवेतक्रियाफलशालीति यावत् । अतिव्याप्त्यन्तरेण दूषयति *तत्रापीति* । नदीसमवेता वृद्धिक्रिया, तस्या अप्राप्ततीरभागेन संयोगविभागौ फले भवतः,तद्भाजोऽपि तीरस्य कथितलक्षणत्वात्कर्मत्वं प्राप्नोति । न च तदुक्तम् । द्वितीयाप्रयोगादिप्रसंगाद्वृद्धिधातोरकर्मत्वविरोध इति यावत् । आदिपदेनाग्निर्ज्वलतीत्यादिसंग्रहः । क्रियानाशकत्वे

सति परसमवेतक्रियाजन्यं यत्तद्भागि कर्मेति लभ्यते, न चैवमतिव्याप्तिः, पर्णसमवेतपतनक्रियाजन्यवृक्षनिष्ठविभागस्य पतनानाशकत्वात्, द्रव्यांतरसंयोगस्यैव क्रियानाशकत्वात्। नाप्यव्याप्तिः, गंतृसमवेतगमनाविनाशकप्राप्तिफलशालित्वात् ग्रामादेः कर्मण इत्याशंक्याह *अपादानेतरदिति*। वृद्धिक्रियाफलस्य संयोगादेः वृद्धिक्रियानाशकत्वात्तद्भाजः तीरादेः कर्मत्वप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः।'वृक्षं वर्द्धते वर्द्धकि'रित्यत्र नाशलक्षणवृद्धेर्नाशान्तराभावादुक्तलक्षणात् वृक्षस्याकर्मत्वप्रसङ्ग इत्यव्याप्तिमाह * विनाशेति *। वृद्धिः परिस्पन्दक्रियैव न भवति, किं तु महता जलावयविना ऽल्पस्य जलावयविनो विनाशः। तेन न तीरादावतिव्याप्तिरित्याशंक्य नाशलक्षणत्वे वृद्धेः संयोगादिफलत्वायोगाक्रियात्वमेष्टव्यम्। अतश्चातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्युच्यत इति केचित्। नाशक्रियाया अपि क्षणिकतया नाशोऽस्ति तत्फलस्य ध्वंसस्यैव नित्यत्वात्। न चानवस्था, दृष्टत्वादेव। अतो नाव्याप्तिरित्याशंक्याह *वृक्षमिति*। त्यजिक्रियाजन्यविभागफलस्य तत्क्रियानाशकत्वाभावात्तद्भाजो वृक्षस्य कर्मत्वं न स्यादतो वृक्षं त्यजतीति प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। विभागः क्रियानाशकः क्रियाफलत्वात्संयोगवदिति चेन्न। पर्णवृक्षविभागे व्यभिचारात् तस्यापि पक्षत्वे तत्रैव बाधादिति।

ननु न कर्ममात्रस्येदं लक्षणमुच्यते किं तु ज्ञानकर्मण इत्याशंक्याह *आत्मानमिति*। निरूपा-

धिस्वरूपस्यैकत्वे ऽपि सोपाधिकस्य भेदात् ज्ञातुर्ज्ञेयादन्यत्वमेकस्मिन्नपि देह इति शंकते * तत्रेति * । शरीरेंद्रियविशिष्टस्य ज्ञातृत्वं कर्तृत्वाद्युपहितस्य ज्ञेयत्वमित्यर्थः। न विशिष्टं विशेषणादिभ्यस्तत्त्वांतरम्, कृशानुयुक्तो गिरिस्तद्ध्वजयुक्तत्वादित्यादौ हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यप्रसंगात्। अंगीकृत्याप्यव्याप्तिमाह *नेति*। सर्वोपाधिप्रहाणेन ब्रह्मैवाहमिति यद्विज्ञानं तदभिज्ञातुः परत्वाभावादात्मकर्मकं न स्यात्, अतश्च न ज्ञानकर्मलक्षणम्, सामान्यलक्षणांतरादर्शनाच्च कर्ममात्रलक्षणमेवेदमिति भावः। कर्मैव सद्यत्र कर्तृत्वेन विवक्ष्यते तत्र व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वविवक्षाभावाद्विवक्षावशेन च वैयाकरणेन कारकत्वांगीकारात्कर्मत्वं न स्यादित्याह * पच्यत इति * ।

एवं तत्त्वविन्मतमनुसृत्य लक्षणम् प्रत्यक्षेपि[1]। संप्रत्यौलुक्यमतावलंबनेनापि प्रतिक्षिपति*सर्वज्ञमिति*। नित्यज्ञानाधार ईश्वर इति तेन लक्षणांगीकारात्सर्वज्ञं मन्यमानेन नित्यज्ञाने भगवति फलस्य क्रियानाशकत्वानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धेरितिसंबंधः। नित्यत्वादेवेश्वरज्ञानस्य स्वजन्यव्यवहारादिलक्षणफलनाश्यत्वं नास्तीति विश्वस्य तत्कर्मत्वं न स्यात्। अस्ति च तत्, तस्य सर्वज्ञत्वात् । तेन त्वदुक्तलक्षणमीश्वरवादिनं प्रत्यव्यापकमित्यर्थः। यस्माद्दुष्टमिदं लक्षणं * तस्मादित्युपसंहरति * । यथा वस्तुतो नदीत्ववृद्धित्वयोरसतोरपि पाणिनिना "यूस्त्र्याख्यौ न-

१ प्रतिपूर्वकात्क्षिप्धातोः कर्मणि लुङ् । ग्रन्थकारेणेति शेषः ।

दी”, “वृद्धिरादैच्”, “अदेङ्गुणः” इत्यादिसंज्ञा शब्दसिद्ध्यर्था कृता न सार्वत्रिकी तथा कर्मसंज्ञाऽपीत्यर्थः।

तर्हि करणव्यापारविषयः कर्मेति लक्षणमस्तु तत्रोक्तबाधाभावादित्याशंक्याह *करणेति*। न च करणव्यापारविषयत्वं कर्मलक्षणम्, ‘हस्तेन रामेण शरेण विद्ध’ इत्यत्र हस्ताख्यकरणव्यापारविषयतया शरस्यापि कर्मत्वप्रसंगादिति।

कर्मव्यवहारानुपपत्त्या कर्मपदार्थस्तल्लक्षणं चेष्टव्यमित्याशंक्यान्यथोपपत्तिमाह *क्रियेति*। क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यम् कर्मेति संकेतमात्राद्व्यवहारोपपत्तेरलं लक्षणगवेषणयेति पूर्वेण सम्बन्धः। द्वितीयाप्रयोगादिव्यवहारोपपत्तयेऽनुगतं किमपि रूपं वक्तव्यञ्चेत्, लक्षणमेव किं नोच्यत इत्यत आह *शेषं चेति*। क्रिया नात्मनः परिस्पन्दः, तस्य मूर्त्यनुविधायित्वात्। परिणामश्चेत्तर्हि तत्फलस्य घटादिवत्परिणाम्याश्रिततया पटादेरपरोक्षत्वं न स्यादिति कर्मलक्षणमव्यापकमित्यादीश्वराभिसंधिसंज्ञके प्रकरणे दर्शयिष्याम इत्यर्थः।

एकस्य क्रियाकर्मभावासम्भवं निरस्य विषयविषयिभावासम्भवं निराचिकीर्षुः परमुखेन चोदयति

७८ अभेदे विषयविषयिभावासङ्गतत्वशङ्का]

“नर्नु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम्। विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता। सम्बन्धश्च भेदमन्तरे-

---

१. १।४।३; २. १।१।१; ३. १।१।२ ४ नन्विति शङ्का भाट्टानाम् (दीधिति)।

णासम्भवदवस्थितिः, सम्बन्धस्वमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यात्रधारणात् ।"

नन्विति अतिशयजनकत्वं विषयित्वम्, तत्त्वञ्च विषयत्वम्, अतो न भेदोऽभेदो वोपयुज्यतइ त्यत आह * विषयीति * । संबन्धोऽपि संबंधिस्वरूपाश्रयो न भेदाश्रयः, तेन तदुपयोग इत्यत आह *संबंधश्चेति* । कस्य केन संबंध इति तृतीयाषष्ठीनिर्दिष्टतया तयोरिति द्विवचननिर्दिष्टतया च भिन्नयोरेव संबंधत्वाद् व्यापकभेदाभावे व्याप्यसंबंधाभावो निश्चीयत इत्यर्थः । संबंधो भेदाधीनः प्रतीतभेदस्यैव प्रतीयमानत्वाद्, विशेषणविशेष्यभाववदिति प्रयोगमप्युक्तेऽर्थे दर्शयति*संबंधेति* । संबंधिनोः स्वरूपं संबंधिस्वरूपम्, तस्य भेदस्तस्य प्रमितिः प्रमा, तस्य व्यतिरेके ऽभावे संबंधमितेर्वैपरीत्यावधारणात् अभावनिश्चयादिति यावत् । यद्वा भेदसंबंधयोर्व्याप्यव्यापकभावमभिधाय तत्प्रमयोरपि दर्शयति, तदधीनत्वान्मेयासिद्धेरिति ।

संबंधमात्रस्य भेदाधीनत्वोक्तौ भागे सिद्धसाधनता, विषयविषयिभावसंबंधपक्षीकरणे तस्य संबंधिस्वरूपतया भेदव्याप्तत्वे साध्ये बाध इत्यभिप्रेत्य परिहरति

---

१. यत्र सम्बन्धिनोः स्वरूपभेदप्रमा तत्रैव सम्बन्धप्रमा, प्रकृते च सम्बन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या सम्बन्धप्रमा निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रमेयस्य निवृत्तिरिति नाभेदे विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ यद्वा भिन्नसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणम, अतः कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ (शां)

७९. तन्निरासे—उक्तसम्बन्धस्य सङ्गतत्वम्]

मैवम् । विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः । तथाभूतत्वेऽपि चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपगम्यम्, अनवस्थाभयात्[1] । तथा सति[2] च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनो भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायित्वात्, तथा विनाऽपि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवसास्यति । तदवगमोऽपि तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति । को विरोधः ॥

मैवमिति। विषयविषयिभावो नसम्बन्धिभेदव्याप्तः संबंध्यभिन्नत्वात्तत्स्वरूपवदिति सत्प्रतिपक्षता चेत्याह*विषयेति*। "ननु विषयप्रतियोगिकभेदेन विषयिस्वरूपस्य विषयिप्रतियोगिकभेदेन विषयस्वरूपस्याव्याप्तत्वात्साध्यशून्यत्वं निदर्शनमिति"। मैवम् । मामहं विजानामीत्यत्रात्मनि व्यभिचारात् । किं च यद्विषयस्वरूपं तद्विषयिस्वरूपभेदेन व्याप्तमिति यद्व्याप्तिग्राहकं संवेदनं तेन स्वेन स्वयं गृह्यते न वा । न चेत्, सर्वोप-

१. त्वयाऽपि विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नो नाभ्युपगम्यते । अन्यथा तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमभ्युपेयम् । एवञ्च पर्यवसानं स्यादित्यर्थः । (शां)

२. भिन्नसम्बन्धिमितेः सम्बन्धमितिम्प्रति न कारणत्वम्, न वा व्यापकत्वम्, व्यभिचारात्—इत्याह तथा सतीति ॥ (शां)

संहारवत्त्वाव्याप्तेरसिद्धिः। गृह्यते चेत्, तत्रैव व्यभिचार इत्यलम्। विषयविषयिभावःसंबंधिनोर्भिन्नः, संबन्धत्वात्संयोगवदिति तार्किकमतानुत्थानेऽपि दोषमाह *तथा भूतेति*। अयं भावः। विषयविषयिभावस्य संबंधिस्वरूपाद्भेदे तेन संबंधोऽस्ति, उत न। न चेत् 'तत्संबंध' इति न स्यात्। अस्ति चेत्, तस्यापि भेदे संबंधांतरमित्यनवस्थानात् स्वाश्रयात्मकत्वं संबंधिस्वरूपत्वमेष्टव्यम्। ततो वरं प्रथमसंबंधस्य तत्स्वीकरणम्, अन्यथा वैरूप्यप्रसंगादिति। अन्तिमसंबंधस्य संबंधिस्वरूपत्वे तव किमायातमित्याशंक्याह *तथा सतीति*।

केचित्पुनरिदं ग्रंथत्रयमेवं व्याचक्षते। संबंधस्य संबंधिस्वरूपाव्यतिरेकात् संबंधिस्वरूपवदेव न संबंधिभेदव्याप्तत्वमतः संबंधप्रमितेरपि न तद्भेदप्रमितिव्याप्तत्वमिति परिहरति *मैवमिति*। यद्वा संबंधिमितेः संबंधिभेदप्रमितिसहचारो यथा क्वचिद्दृष्टस्तथा संबंधप्रमितिः संबंधिस्वरूपात् संबंधस्याभेदप्रमितिसहचारो ऽपि दृष्ट एवेति त्वन्मते तदभावात्। घटतज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभावः संबंधिभ्यां भिन्नः किन्न स्यादिति प्रतिवन्दिन्यायेन परिहरति *मैवमिति*। तर्हि विषयविषयिभावः संबंधिभ्यां भिन्न एवेत्याशंक्याह *तथाभूतत्वेऽपीति*। ततः किं स्यादित्यत आह *तथा सतीति* साऽन्तिमसंबंधमितिः संबंधिस्वरूपाद्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगंतव्यम् यथा तथा प्रथमसंबंधमितिरपि स्यादिति भावः॥

कस्य केन सम्बन्ध इति भिन्नाधिकरणतया प्रतीयमानत्वं सम्बन्धधर्म इति यदुक्तं तत्राह *स्वभावेति* संबंधान्तरपूर्वकत्वस्य संयोगादिसंबन्धधर्मत्वे ऽपि समवाये तथात्वं त्यक्तम् अनवस्थाभयात्। तथा स्वभावसम्बन्धस्याप्यनवस्थाभयाद्भिन्नाधिकरणत्वं त्याज्यमिति भावः। प्रथमो विषयविषयिभावः संबंधिभेदमन्तरेण पर्यवसितुमर्हति विपक्षबाधकोपपन्नत्वे सति सम्बन्धत्वादन्तिमसंबंधवदित्याह *तथेति*। तत्प्रतीतिः सम्बन्धिभेदप्रतीतिमन्तरेण पर्यवस्यति उक्तविशेषणसंबन्धिप्रतीतित्वादन्तिमसंबन्धिप्रतीतिवदित्याह *तदिति*।

ननु घटतज्ज्ञानयोर्भिन्नयोर्विषयविषयिभावः संवेदने त्वेकस्मिन्नेवेति मात्रया [कलया] ऽपि वैलक्षण्ये विरुद्धयोरुभयोः पारमार्थिकत्वायोगादेकतरस्य बाध्यता स्यात्, सा च संवेदनस्यैव युक्ता घटतज्ज्ञानविषयविषयिभावस्य सर्वलोकसिद्धस्याबाध्यत्वादित्याशङ्क्याह

८० लौकिकविषयसम्बन्धस्य स्वप्रकाशविषयसम्बन्धाद्भेदेऽदोषः]

नचैवं [1]घटतज्ज्ञानयोर्यादृग्विषयविषयिभावस्ततो मात्रयापि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतैकत्र[2] स्यात्। अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वम्,

---

१. भेदे सति योऽयं विषयविषयिभावः स एव लोकसिद्धोऽपि बाध्यते, बाधस्याभिधास्यमानत्वात्। यथा सर्वलोकसिद्धः शरीरादावात्मव्यवहारः, यथा वा तमसि नीलव्यवहार इत्यर्थः। (शां)

२. लोकसिद्धे घटादौ स्वप्रकाशत्वे वा॥

परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरननुगमेपि[1] न दोषः।

न चेति। एकतरस्य बाध्यताङ्गीकारादिति हेतुमाह *अस्तीति*। घटश्च तज्ज्ञानं च घटतज्ज्ञानमिति समासः। कुतो बाध्यत्वमित्यत आह *अविद्ययेति*। घटतज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभावो बाध्यो ऽविद्याविलासविषयविषयिभावरूपत्वात् रजततज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभाववदित्यर्थः। विषयविषयिभावस्वरूपत्वलिङ्गेन बाध्यत्वमत्रापि किन्नोन्नीयत इत्यत आह *परमार्थेति*। जडस्यैव स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवेन कल्पितत्वात् तद्विषयविषयिभावस्यैव बाध्यत्वं सकलकल्पनाधिष्ठानतया स्वप्रकाशविज्ञानस्य परमार्थत्वात्तदभिन्नो विषयविषयिभावोऽपि परमार्थ इत्यर्थः। तर्हि वैरूप्यमेकत्र भेदगर्भत्वं बाध्यत्वं च न तथाऽन्यत्रेत्यत आह *इतीति*। ऐकरूप्यासम्भवेन वैरूप्यं न गौरवाय। यथा गुणादीनां पारतंत्र्ये समवेतत्वे प्रयोजकं समवायस्य तु स्वभाव इति वैरूप्यं न दोषः परेषां तद्वदित्यर्थः।

एवं तावत्क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशत्वमित्यपि सिद्धांतांगीकारेण परकीयं

---

१. लोकसिद्धविषयविषयिभावस्य भेदघटितत्वम्, स्वप्रकाशविषयविषयिभावस्य चाभेदघटितत्वम्—इत्यननुगमो (वैरूप्यम) न दोषः। भेदघटितस्य बाध्यत्वेनैकरूपतामात्रपरिशेषादननुगमस्यैवापास्तत्वात्॥ यद्वा स्वरूपसम्बन्धः क्वचित्पारमार्थिकः क्वचिदपारमार्थिक इत्यननुगमेऽपि न दोषः, इष्टत्वादित्यर्थः॥ (शां)

चोद्यंचूर्णितमम्, इदानीं सिद्धान्तावलंबनेनास्य चोद्यस्य नावसरोऽपीत्याह

८१. उक्तसम्बन्धादेः स्वप्रकाशार्थेऽनभ्युपगमः]

अथवा स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव[1]। यथा तु भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था, सत्ता तु स्वयमेव सद्रूपा, न चैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः, तथा ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम्[2]।

* अथवेति *। स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति स्वप्रकाशत्वमुक्तरूपं विहायान्यः स्वप्रकाशशब्दार्थो न लक्ष्यत इत्याशंक्याह*यथेति*। द्रव्यादौ सत्तासमवायात्सदिति व्यवहारः, सामान्यविशेषयोस्तु सत्तयैकार्थसमवायात्समवायस्य सत्तैकाश्रयत्वात्, सत्तायां तु सद्व्यवहारः स्वयमेव सत्तारूपत्वात्—इति व्यवस्था यद्वत्तथेत्यर्थः। सत्तायां सत्तासंसर्गोऽस्त्युत न। न चेत्, नरशृंगवत्सद्व्यवहारो न स्यात्, अस्ति चेत्,

१. "ननु सिद्धत्वेन कर्मत्वम्, असिद्धत्वेन च क्रियात्वम्। तदुभयञ्चैकदा विरुद्धम्। एवं 'विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिद्वयादभिन्नः' इति कथञ्चिदनवस्थाभियेनाङ्गीकृतम् (यद्यपि तदपि तत्त्वतो विरुद्धमेव)। 'य एव सम्बन्धः स एव सम्बन्धी स एव चापरः सम्बन्धी' इति तु सर्वथा दुर्घटम् केनानुरोधेनाभ्युपेयम्? कथं वा स्वपरिभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम्?" (इति पूर्वपक्षिणो हृदयम्)॥ यदि लोकसिद्धो विषयविषयिभावो नाद्वैतं सहते तदा सोऽपि त्यज्यतामिति सिद्धान्ताभिप्रायः॥ (शां)

२. यथा सत्तायां तत्समवाये वा स्वरूपतः सद्रूपत्वमास्थेयम्, तथा परसिद्धिर्ज्ञानात्, ज्ञानसिद्धिस्तु स्वत एवेत्यर्थः। (शां)

स्ववृत्त्यापात इत्यत आह * नेति *। प्रदीपो घटादिकं स्वसंसर्गितया प्रकाशयन्नपि स्वात्मनि तमोनिवृत्तिं प्रकाशरूपत्वेनैव करोति यथा तद्वदित्यर्थः। दृष्टांतोक्तमर्थं दार्ष्टांतिके प्रदर्शयिष्यन्नाह * तथेति *। ज्ञानं सजातीयपरनिरपेक्षत्वे सति व्यवहारगोचरः(?) परत्र व्यवहारहेतुत्वात्सत्तावदित्यर्थः।

ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वे तत्प्रयुक्तं व्यवहारगोचरत्वं न स्यादित्याशंक्य समासाविषयस्य गुणपदार्थस्य समाससिद्धपदप्रयुक्तव्यवहारगोचरत्ववदुपपत्तिरित्याह

८२. 'ज्ञानं स्वतः सिद्धम्' इत्यस्य समर्थनम्]

अथ वा[2] यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनं समर्थ्यताम्। सोऽयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः, तत्र[3]

---

१. 'स्ववृत्तेः' स्वतस्सिद्धतायाः भवदनभिप्रेतायाः 'आपातः' पतनम्॥

२. "ननु 'ज्ञानं स्वत एव सिद्धम्' इत्यनुपपन्नम्। 'स्वत' इति पञ्चम्या सिद्धिम्प्रति स्वस्य हेतुत्वमभिधीयते। सिद्धिश्च द्वयी-ज्ञप्तिः उत्पत्तिर्वा-न स्वस्मादुद्भवितुमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य वा सम्बन्धस्य भेदघटितत्वात्॥ सत्ता तु सत्तया नोत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा, किन्तु विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वादिना सदन्तरगुणेन 'सत्ता सती' इति गौणो व्यपदेश इति महद्वैषम्यम्"—इति पूर्वपक्षिण आशयम्मनसि कृत्वा समाधत्ते अथवेति॥ (शां)

३. ब्रह्मस्वप्रकाशतावादे विषयस्यानभ्युपगमात्-'ज्ञानं स्वविषये व्यवहारम्प्रवर्तयति' इति तत्रानभिप्रेतम्॥

विषयाभावात्। एतावन्मात्रेण तु स्यात्, यथा स्वाऽविषये-ऽपि कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायामिति।

अथ वेति। अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः, स च द्विधा, तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञान इति। समासावयवपदार्थो गुणतया विशेषणतया ज्ञायते यस्मिन् स समासस्तद्गुणसंविज्ञानः। तद्यथा गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। अतिदेशोऽयं गाङितीङादेशो गृह्यते न गाङ्ताविति धातुङ्कारस्यानन्यार्थत्वात् कुटादयोऽपि कुटकौटिल्ये पुट भेदने इत्यारभ्य यावत् कुटशब्द इति। तेभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे अञ्णितः प्रत्यया ङितो भवंति ङिद्वद्भवंतीत्यर्थः। कुटादीत्यत्र कुटस्य समासावयवपदार्थस्याप्रधानतया समासाविषयत्वेऽपि तं कुटं विशेषणमादायैवान्यपदार्थप्रधानस्य कुटादिभ्य इति समाससिद्धपदप्रतिपाद्यता यथेत्यर्थः दार्ष्टान्तिकं दर्शयति *तथेति*। अयं भावः। कुंभमहमनुभवामीत्यत्रानुभवोऽनुभवितारं कुंभं चाश्रयतया विषयतया च व्यवहारयन् स्वीत्मनाऽगोचरमपि स्वात्मानमादायैव स्वतःस्फुरणेन स्वात्मनि सुषुप्तिव्यावृत्तिमापाद्य विदितः कुंभ

---

१. अविषये व्यवहारप्रवर्तनङ्कुरूणामिव वेदान्तिनामपि तुल्यम् इति तन्मात्रे तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपदं दृष्टान्तः। (शां)

२. 'कुटः' घटः। 'घटः कुटनिपौ' इति कोशात्। (शां) यद्वा गाङ्कुटादिसूत्रे कुटपदं दृष्टान्तः॥

३. पाणिनि. १।२।१

इति विशिष्टव्यवहारमापादयतीति । ननु स्वाविषयं स्वात्मानमादाय विशिष्टव्यवहारप्रवर्त्तनसमर्थता स्वप्रकाशता चेत्, मुक्त्यादौ स्वप्रकाशता न स्यादित्याशङ्क्याह * सोयमिति *। त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनां प्राभाकराणां पक्षो नौपनिषदानाम्, अतो नाव्याप्तिरित्यर्थः। ब्रह्मवादिनामपि स्वप्रकाशतापक्षो ऽयमेव किं न स्यादित्यत आह * तत्रेति *। सुषुप्तौ विषयासंस्पर्शे ऽपि सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्या ऽनुभवसंभवावगमात् स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयतया न विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनसमर्थता स्वप्रकाशतेत्यर्थः। स्वव्यवहारहेतुः प्रकाशः स्वप्रकाश इति ब्रह्मवादिनां गुरूणां च साम्यात् कथं स्वप्रकाशत्वे वैषम्यमित्यत आह * एतावदिति *। कुटादावित्यादिशब्देन सनाद्यन्ता धातव इत्यादिसंग्रहः। तर्हि ज्ञाने व्यवहारसद्भावाभ्युपगमाद् द्वैतव्याघात इत्याशंक्याह * अविद्येति * ।

विज्ञानप्रयुक्तव्यवहारगोचरस्य ज्ञानादन्यत्वं घटादौ दृष्टं तद्विरुद्धमिदं स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं न स्वीकारमर्हति प्रमाणाभावादित्याशंक्योपसंहारव्याजेन प्रागुक्तामर्थापत्तिं प्रमाणयति

(८६) स्वप्रकाशत्वेऽन्यथानुपपत्तिः प्रमाणम् ।

तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसास्यति तत् सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयिष्यति । तद्यथा—'अन्यो ज्ञाता अन्यश्च ज्ञेय' इत्यन्यत्र दृष्टम् 'अहम्' इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या

त्याज्यम्, तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यम् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते । तदिदमाहुः । "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि । इति(तं० वा० ३७४)।

तदिति । जिज्ञासितविज्ञानस्याभावसमुदायानुपपत्तिर्विज्ञानसिद्ध्यनुपपत्तिर्वेत्यर्थः। अनुपपत्तेरपि दर्शनमूलत्वान्न दृष्टिविरोधो ऽनुपपत्त्या ऽपाकर्त्तुं शक्य इति चेन्मैवम् । व्यवहारानुपपत्त्या ऽन्यत्र दृष्टस्यैव क्वचिद्धवद्भिरपि त्याज्यत्वादित्याह *तदिति*। अहमित्यात्मव्यवहारो ऽनुपपद्यमानो ज्ञातृज्ञेयाभेदं कल्पयति यथा तथा जानामीतिव्यवहारो ऽनुपपद्यमानो ज्ञानतत्प्रकाशयोरभेदं गमयतीत्याह *तथेति* । अनुभूतेरननुभाव्यत्वे शशविषाणवदननुभूतित्वप्रसंगः सर्वत्र व्यवहारहेतोः प्रकाशस्य व्यवहार्यपदार्थादन्यत्वदर्शनात् ज्ञानव्यवहारहेतोः प्रकाशस्य ततो ऽन्यत्वं स्यात् । स्वयंप्रकाशसाधकप्रमाणविषयत्वे वेद्यत्वमविषयत्वे तदसिद्धिरित्यादि तर्कविरोधान्नार्थापत्तिरुदेतुमलमित्याशंक्याह *सर्वत इति*।अर्थापत्तेस्तावत्त्रयो दोषा अन्यथोपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिरसंभवश्चेति। न चैषामन्यतमो ऽपि दृश्यते तर्ककलापस्य पुनर्ज्ञानस्य वेद्यत्वे मानाभावाद्विपर्ययापर्यवसायित्वात् संभावनाबुद्धिमात्रजनकत्वान्निश्चायकत्वाच्च प्रमाणस्य तेनैव तर्ककलापो बाध्यत इत्यर्थः । अन्यत्रादृष्टानामप्यनुपपत्तिकानां कल्पना

गौरवदोषं न वक्ष्यतीत्यन्यैरप्यभाषीत्याह । * तदिति * । प्रमाणवंत्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि । अदृष्टशतभागो ऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः इति । दोषनिरासस्यापि प्रमाणाधीनत्वात्प्रमाणवत्त्वे न गौरवं दोषः । प्रमाणानामनन्यापेक्षत्वान्न तत्सिद्धोऽर्थोऽन्येनापाकर्तव्य इत्यर्थः । " दर्शनविरोधादेवासत्त्वं वित्तेर्यथा नेष्यते तथा प्रकाशप्रकाश्ययोरन्यत्रान्यत्वदर्शनविरोधान्न स्वप्रकाशत्वमेष्टव्यम्—"इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नुक्तमर्थं संक्षेपतो दर्शयति श्लोकद्वयेन

(८७) दृष्टताग्रहस्त्याज्यः ।

तस्मात्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ।
वाच्याऽन्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।
नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति ।

* तस्मादिति * । 'दृष्टवैमत्यं' विषयविषयिणोरन्यत्वदर्शनविरोधम् अन्यथानुपपत्तिः 'पिनष्टि' चूर्णयति । दर्शनविरोध एवानुपपत्तिं किं न बाधत इत्यत आह * सैवेति * । नीलसंवेदनस्य नीलात्मत्वाभावे संयोगाद्यसंभवान्नीलावभासो नोपपद्यते इति विज्ञानवादिनोक्तार्थापत्तिभेददर्शनेन विरुध्यते यथा तद्वदियमपि किं न स्यादित्यत आह * वाच्येति * । संयोगाद्यसत्त्वे ऽप्यध्याससंबंधादपि तदवभासोपपत्तिरित्यन्यथोपपत्त्यनुगृहीतभेददर्शनं बाधकम्, न तथेहान्य-

थोपपत्तिरुपलभ्यत इत्यर्थः । मा भूदन्यथोपपत्तिः, तावता किमित्य आह * त्याज्य इति * । अर्थापत्तेर्दौर्बल्यहेतुरन्यथोपपत्तिर्न शक्यते चेदभिधातुं तदा सावकाशनिरवकाशयोः सावकाशस्य दौर्बल्याद् दृष्टताया आग्रह एव त्याज्य इत्यर्थः । एकतरस्य बाधकल्पनाऽगतिकगतिः, अतो न युक्ता कथंचिदुभयोरप्युपपत्तौ । अस्ति चोपपत्तिरर्थापत्तिदर्शनमूलतया स्वतःसिद्धत्वपरतःसिद्धत्वयोरित्याशङ्क्याह * नहीति * । युगपत् क्रमेण चैकस्य जडत्वाजडत्वे विरोधादयुक्ते इत्यर्थः ।

लक्षणमात्रस्य त्वया खण्ड्यमानतयाऽत्रापि विचारस्य सद्वचनलक्षणयोगित्वाभावादनेन विज्ञानस्य स्वप्रकाशतासिद्धिरित्याशङ्क्याह

(८८) विपक्षिणापि स्वप्रकाशता स्वीकारार्हा-

तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा । अस्माभिस्तु स्वसंवेदनबलादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमाश्रीयत इति ।

* तदिति * । त्वत्पक्षे विचारतल्लक्षणयोः सत्त्वादस्यापि विचारस्य सद्वचनलक्षणयोगित्वात् त्वद्रीत्याऽनेन विचारेण त्वया स्वप्रकाशता सुगमेत्यर्थः । न चास्माकं साधकाभावात्स्वप्रकाशताऽसिद्धिर्विचाराद्यन्तरेणैवागमोपदेशाभ्यासासादितस्वानुभवसिद्धत्वाभ्युपगमात्स्वप्रकाशत्वस्येत्याह * अस्माभिरिति * । एवं तावद्विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुपपाद्याधुना बौद्ध-

सिद्धान्तसमो ऽयं वेदान्तसिद्धान्तः सर्वशून्यताभ्यु-पगमादिति यत्परेषामुपालम्भनं तदपाकरोति

(८९) बौद्धब्रह्मवादिनोर्भेदः।

एवञ्च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति। तदुक्तम्भगवता ऽलङ्कावतारे।

"बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते।
अतो निरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः" ॥

इति—विज्ञानव्यतिरिक्तम्पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणम्ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते। तथा हि नेदं सद् भवितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात्, नाप्यसदेव, तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः ॥

एवञ्चेति। किंचित् साम्यात्सुगतसिद्धान्तप्रवेशापादने, भेदाभेदाभ्युपगमात् क्षपणकसिद्धान्तप्रवेशः कौमारिलस्य, परतः प्रामाण्याभ्युपगमात् तार्किकस्य सुगतमतप्रवेशः, प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सर्वैरङ्गीकारात्सर्वमतसांकर्यं च स्यादित्यर्थः। न च सर्वसाम्याद्बौद्धसिद्धान्तप्रसञ्जनम्, ज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारानङ्गीकारात्मकविशेषादित्याह *यदिति*। 'आदिमः' प्रथमो बौद्धः सर्वमेव ज्ञानं ज्ञेयं चानिर्वचनीयं वर्णयति। शिष्यबुद्धिरञ्जनार्थमेव सुगतेन स्वप्रकाशत्वमुक्तम्, न स्वरहस्याभिप्रायेणेत्यर्थः। प्रपञ्चभावाभावसाधकविज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं तेनापि नाङ्गीकृतमित्याशङ्क्य

तदीयवचनेनोपपादयति * तदुक्तमिति * । अलङ्कारावतारो नाम सुगतभाषित आगमविशेषः । "आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानकालेऽपि नास्त्येव । यथा शुक्तिरजतम् । यद्यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणाप्युपलभ्यते । यथाऽश्वव्यतिरेकेण महिषः । संवेदनं च संवेद्यव्यतिरेकेण नोपलभ्यते, अतो न स्वतन्त्रमस्ति" इत्यादियौक्तिकबुद्ध्या विविच्यमानानां ज्ञानानां ज्ञेयानां च स्वरूपं नावगम्यते । ज्ञेयेन ज्ञानस्य निरूपणात्, ज्ञानेन च ज्ञेयस्य निरूपणात्, नैकमपि परमार्थम् । अतस्ते ज्ञानज्ञेयात्मकाः पदार्था निरभिलप्याः निर्वचनानर्हा निःस्वभावाः सर्वप्रकारसत्त्वहीनाश्च दैशिकैर्देशिता उपदिष्टा इत्यर्थः । "सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता त्वयाऽपि ज्ञानानिर्वचनीयत्वमिष्टमेव, सर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टत्वात्तस्यापि"—इत्याशङ्क्याह * ज्ञानेति * । सर्वशब्दोऽत्र ज्ञानातिरिक्ताभिधायी । सर्वे ब्राह्मणाः भोजयितव्या इति वत्प्रकृतप्रपञ्चापेक्षत्वादित्यर्थः । उच्यते ऽनिर्वचनीयं चेति विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याह * सदिति * । युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्रकारेण निर्वचनायोग्यत्वमनिर्वचनीयत्वम्, न मूकीभाव इत्यर्थः । विमतं सद् अविसंवादिव्यवहारगोचरत्वाद् अर्थक्रियाकारित्वाद् असद्विलक्षणत्वाद्वा ऽऽत्मवदित्याशङ्क्याह * तथा हीति * । लक्षणाधीना लक्ष्यसिद्धिः लक्षणानि चानुपपन्नानीत्यादिदूषणगणग्रस्तत्वादित्यर्थः । अयं भावः अविसंवादित्वमात्रस्य व्यवहारकाले विसंवादित्वस्य च रजतादौ व्यभिचारात्सर्वथा विसंवा-

दित्वस्य प्राकृतानवसेयत्वाद्धेयत्वसिद्धिः। अर्थक्रियाकारित्वस्य स्वप्नकामिनीसन्दर्शनादौ व्यभिचारादात्मनि सपक्षे प्रवेशितया ऽनध्यवसितत्वात् असद्विलक्षणत्वस्य च सत्त्वव्यतिरेकेण सद्वादिमते ऽभावात्साध्याविशिष्टत्वम्। सर्वत्र चाबाध्यत्वोपाधिः प्रपंचस्य नेह नानेति प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वान्न सत्त्वमिति। ननु सद्विलक्षणत्वेनापि नानिर्वचनीयता, अस्तीति नास्तीति वा लोके सदसतोरेव प्रसिद्धेः, सत्त्वाभावे ऽसत्त्वस्यैव प्राप्तेरित्याशङ्क्याह *नापीति*। जगतो ऽत्यन्तासत्त्वे नृशृङ्गवदपरोक्षप्रतिभासपुरोवर्तिव्यवहारजन्मनाशादिव्यवहाराः सर्व एवोत्सीदेयुः। सतश्च श्रौतबाधापरोक्षप्रतिभासोपपत्तये सदसद्वैलक्षण्यमनिर्वाच्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः।

ख्यातिबाधानुपपत्त्या ऽनिर्वचनीयत्वमेष्टव्यमित्युक्तमुपश्रित्य वक्तुरसामर्थ्यकृतं तदिति मन्वानः कश्चिदाक्षिपति तदनुवदति,

(९०) अनिर्वचनीयत्वे शङ्का, तन्निरासश्च-

यदपि "निर्वक्तुमसामर्थ्ये गुरव उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्त"—इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति च वदेयुः।

यदपीति। तदेतदस्मत्सिद्धान्ताबोधविलसितं चोद्यमिति परिहरति *तदिति*। कैश्चिन्निरूप्यमाणत्वे सति केषांचिदनिर्वचनीयत्वं तदसामर्थ्यकृतं स्यात्, इह

तु केनापि निपुणमतिना युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्रकारेण निर्वक्तुमयोग्यत्वम्, अग्नेरिव शैत्यरूपेणेति भावः मेयस्य युक्त्या निश्चित्य सत्त्वादिरूपेण निर्वचनानर्हत्वं स्वभावो न भवति, सदसद्वादिनोः प्रमाणत एव तद्रूपनिर्वचनाभिमानादित्यत आह ।

(९१) निर्वचनश्चैव शक्यते कर्तुम् ।

यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तु, न तु शक्ष्यति, वक्तव्यदोषात् । न च—"ते दोषाः स्वोक्तिमपि घ्नन्तो जातयः कथं न स्युः"—इति वाच्यम् । यतो निर्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरपि च तैर्व्यवह्रियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात्, तज्जातित्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात् ।

यस्त्विति । भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवादद्वैतागमेन प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वेत्यादि वक्तव्यदोषादित्यर्थः । वक्तव्यदोषाणां भेदलक्षणखण्डनानां स्वव्यापिनां जात्युत्तरतया ऽऽभासत्वान्न तैर्निरुक्तनिरोध इत्यत आह *न चेति* । किमिदं स्वव्याघातकत्वं परेषां सदसत्त्वे खण्डयतां स्वेषामपि तत्खण्डकत्वम्, उत स्वेषामपि तत्खण्डकतया व्यवहाराङ्गत्वखण्डनम् । न तावदाद्य इत्याह * यत इति * । नापि द्वितीयः प्रमाणाद्याकारस्यैव व्यवहाराङ्गत्वम्, न सदसत्त्वयोः, केवलव्यतिरेकाभावादित्याह * अनिर्वचनीयैरिति * । एतेन बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां तत्रैव निर्भर इत्युदयनवचनं निराकृतम् । स्वव्याघातकत्व-

मिति स्वशब्देन कथकमात्रस्वीकारे त्वद्वचनस्यापि तत्प्रसङ्गः, अन्यतरस्वीकारेऽन्यतराव्याप्तिरित्यादि विकल्पदूषणेषु जातित्वस्य निर्वक्तुमसामर्थ्यान्न जातितेत्याह * तदिति * ।

न्यायालङ्कारग्रन्थेऽनिर्वचनीयदूषणं यदभाणि तदनुवदति

(९२) अनिर्वचनीयतायान्दूषणारम्भः

"ननु 'सदसत्पक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयता'—इति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः? किं वा सदसत्त्वपक्षबाहिर्भावाभ्युपगमः? आद्ये भवितव्यन्तावत्सदसत्त्वयोरन्यतरेण, इत्येकपक्षदोषस्याभासत्वम्। तच्च सत्त्वपक्षदोषस्यैवाभ्युपेयम्, आवश्यकत्वात्। यदि तावत् सत्त्वपक्षः, तदा सत्त्वपक्षदोषः कथं सङ्गच्छेत? अथासत्त्वपक्षस्तदा सर्वासत्त्वे तद्दोषः कथं सद्भावमनुभवितुम्प्रभवेत्। द्वितीयस्तु व्याघातादेवासम्भवी। परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति"रिति ।

नन्विति। समान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संशयप्रयोजकत्वादिहापि सदसत्त्वयोर्विरोधे द्वयोरपारमार्थिकत्वायोगादवश्यभाविन्येकतरस्य पारमार्थिकत्वे कस्येदमिति विशेषाग्रहणे संशय इति प्रथमकल्पार्थः।

---

१ यथाशब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरनिर्दोषदर्शनादुभयकोटिकः संशयस्तथा प्रपञ्चेसत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयः कोट्यंतराभ्युपगमो वा इति विकल्प्य सत्त्वपक्षमौढ्यं शंकते इति शांकरी।

सदसत्त्वयोर्विरोधादन्यतरनिषेधेऽन्यतरप्राप्तेर्जनिनाशानुपपत्त्या द्वयोः प्रतिषेधाच्च तृतीयपक्षस्वीकार इति द्वितीयकल्पार्थः। कस्मिन् सति किमायातमित्यत आह * आद्य इति *। कोटिद्वयावलम्बिनः संशयस्यान्यतरकोटौ यथार्थत्वात्तत्कोटिदोषाणां पुरुषभ्रांतिप्रभेदत्वमेष्टव्यमित्यर्थः। सत्त्वपक्षेऽर्थसद्भावे प्रमाणं वाच्यं तत्सत्त्वे च प्रमाणान्तरमित्यनवस्था। तदभावादसत्त्वपक्षे तद्दोषाणामाभासत्वमित्याशंक्याह * तच्चेति * सत्त्वनिरूपणीयस्यासत्त्वस्य सत्त्वसिद्ध्यधीनसिद्धित्वात्सत्त्वस्यैवावश्यकत्वात्तद्दोषाणामेवाभासत्वमित्यर्थः। किंचैकतरस्य पारमार्थिकत्वे स किं सत्त्वपक्ष उतासत्त्वपक्ष इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह * यदिति * । सत्त्वपक्षदोषाणा आभासत्वमंतरेण सत्त्वपक्षत्वासिद्धेस्तद्दोषाभासत्वमभ्युपेयमिति भावः। असत्त्वस्यैव तत्त्वपक्षत्वमिष्यत इति द्वितीयमनुवदति * अथेति *। पराकरोति * तदेति *। असत्त्वपक्षदोषस्य सत्त्वे सर्वासत्त्वसिद्धिः, असत्त्वे त्वसत्त्वादेवाभासत्वमित्यर्थः। सदसत्त्वपक्षवहिर्भावाभ्युपगम इति द्वितीयं दूषयति * द्वितीयस्त्विति * । परस्परविरुद्धयोः सदसत्त्वयोर्विधिसमुच्चये यथा विरोधस्तथा निषेधसमुच्चयेऽपि विरोधस्याद्वैतभाक्तिमतापि त्वया निवारयितुमशक्यत्वादित्यर्थः। कुसुमांजलौ (पृ. ४२४) उदयनोक्तव्याघातमेवोपपादयति * परस्परेति *। "नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इत्युत्तरार्द्धमिति । यथा नित्यत्वानित्यत्वयोरन्यतरनिषेधे ऽन्यतरस्यैव प्राप्तिर्न तु नित्य-

त्वानित्यत्वव्यतिरिक्तरूपांतरापत्तिस्तथा सदसत्त्वयोरपि भावाभावयोः साक्षाद्विरोधस्तदनुषंगादन्यत्रेति स्थितेः सदसत्त्वनिषेधावेकोपाधौ न सम्भवतः भावाभावानिषेधत्वान्नित्यत्वानित्यत्वनिषेधवदित्यर्थः।

किमनया दूषणपरंपयाऽनिर्वचनीयत्वस्य सत्त्वमपलप्यते, किं वा स्वरूपमेव। न तावत् स्वरूपम्, अप्रमितप्रतियोगित्वेनाशक्यप्रतिषेधत्वात्, प्रथमे त्विष्टापत्तिरित्याह

(९३) तत्खण्डनप्रकारः।

तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम्। यो हि सर्वमनिर्वचनीयसदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्वचनीयतासत्त्वव्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत। सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव। परस्यैव तु व्यवस्थयैवं पर्यवस्यति—निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वम्, विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसायितायास्तेनाभ्युपेतत्वात्। ततः परकीयरीत्येदमुच्यते—'अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति'। वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे।

तदिति। अनाकलितः अज्ञात इत्यर्थः। अनिर्वचनीयवादिनस्तत्सत्त्वखंडनं कथमिष्टापादनमित्याशंक्याह*यो हीति*। अनिर्वचनीये निर्वचनानर्हे सदसत्त्वे

---

१ सर्वमनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दस्य कृत्स्नप्रपञ्चपरत्वादित्यर्थः।

यस्य तदनिर्वचनीयसदसत्त्वं सर्वं सर्वदा सत्यमिति वदता सत्यत्वधर्मस्यापि सत्यत्वं यथा स्वीकृतं तथा सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता अनिर्वचनीयत्वस्यापि तथात्वस्वीकारात्तत्सत्त्वखंडनं नानिष्टमित्यर्थः। सर्वमनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दो यथा ब्रह्मातिरिक्तविषये संकुचितवृत्तिस्तथा निर्वचनीयत्वधर्मादितरत्रैव वृत्तिसंकोचसम्भवान्नानिर्वचनीयत्वस्य तथात्वमित्यत आह *सापीति*। सर्वशब्दः स्वमहिम्ना ब्रह्मापि स्वाभिधेये निवेशयति तत्सत्यमिति श्रुतिविरोधात् ततः संकुचति। न तथेह संकोचकारणमस्तीत्यर्थः। यथा सत्त्वस्य निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वे प्रपञ्चस्य तदसिद्धिस्तद्वदनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यत आह *परस्येति*। तव मम वा ऽनिर्वचनीयत्वसिद्धिर्न तावन्ममानिर्वचनीयत्वस्यापि तत्त्वांशस्यानिष्टत्वादुभवतु त्वद्रीत्यैवानिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यर्थः। नास्मद्रीत्या निर्वचनीयत्वसिद्धिर्यत्सत्तदभ्युपगंतव्यमिति स्थितेरित्यत आह *विधीति*। निर्वचनीयत्वप्रतिक्षेपे ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यति न वा। न चेत्परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति व्यवहारव्यवस्था न सिध्यति। पर्यवस्यति चेत् त्वद्रीत्या तव तत्त्वांशसिद्धिरित्यर्थः। भावनिषेधे ऽभावपर्यवसायितायास्तेनाभ्युपगन्तव्यत्वान्निर्वचनप्रतिक्षेपे तदभावो ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्ययमेवार्थो ऽनिर्वचनीयः प्रपञ्च इति वाचो युक्तेरित्याह *तत इति*। परकीयरीत्या परानभिधाने पि न स्वमते निर्वचनीयत्वसिद्धिः, साधकप्रमाणानुपन्यासादित्याशङ्क्याह *वस्तुतस्त्विति*।

चैत्यपदार्थस्य चित्संगात्स्वतो वा सिद्ध्यसम्भवात्तत्सत्त्वासत्त्वयोरौदासीन्यालम्बने सत्यनिर्वचनीयत्वं परिशेषसिद्धमित्यर्थः। न चैवं लोकप्रसिद्धभावाभावविभागप्रसिद्धिविरोधः, वस्तुत इति विशेषणात्।

ननु त्वन्मते साधनीयस्य कस्य चिदभावान्निरर्थेयं विचारप्रवृत्तिरापद्यत इत्यत आह

(९४) सदसत्त्वविचारे वेदान्तिनाम्प्रवृत्तिसङ्गतिः।

ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न साध्वीयम्भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात्। अत एवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविषयाः पर्यनुयोगा निरवकाशाः, त्वद्व्यवस्थयैव त्वद्व्यवस्थाया व्याहत्युपन्यासात्। न चोपन्यास एव निर्बन्धकारणम्, विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमोदासीनैर्विचार्यमित्यभ्युपेत्यैव परं विचारप्रवर्त्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात्।

ये त्विति। सत्त्वासत्त्वौदासीन्यमात्रेण निर्वचनार्हतासिद्धिर्यद्यपि तथाऽपि प्रपञ्चसत्याभिनिविष्टानां परेषां भ्रान्तिनिवृत्तिप्रयोजना विचारप्रवृत्तिरित्यर्थः। असिद्ध्यादयो दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतादीनि भूषणानि स्वीकृत्यावतारितविचारे तत्त्वनिर्णयफले भवदभिमतासिद्ध्यादय एव दोषा उद्भाव्यन्ते नापूर्वं साधारणं दूषणं चोपादीयत इत्याह *भवत्कल्पितेति*। यैर्दोषैः परपक्षो निषिध्यते तेषां प्रमितत्वे श्रुतिप्रमाणकात्म-

वत्सत्त्वम्, अप्रमितत्वे तेषामसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अत इति * । परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * त्वदिति * । त्वया दूषणत्वेनाभिमतान् त्वद्वचनप्रतीतानाश्रित्य व्यवहरामीति तेषां प्रमितत्वेन सत्त्वं नेष्यत इत्यर्थः । दूषणादीनां त्वयोपन्यस्यमानत्वादुपन्यासात्मकविचारसत्त्वाभ्युपगमस्तवापि मद्दृष्टान्तेनोन्नीयत इत्यत आह *न चेति* । कुत इत्यत आह *विचारेति* । प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्येव विचारसत्ताभ्युपगमस्यापि विचारप्रवृत्तिसाहित्यानियमस्य प्रागेव निराकृतत्वात्प्रसिद्ध्युपारूढेन रूपेणोपन्यासस्सत्त्वांशेन तु खण्डनमिति सत्त्वाद्युदासीनैः कथारम्भः कर्त्तुं शक्य इत्यर्थः । विचारस्य सत्त्वानभ्युपगमे न विचारनिष्पत्तिः प्रागसतः सत्तासमवायरूपत्वान्निष्पत्तेरिति शंकते

(९५) विचारसत्त्वाभ्युपमगमस्यानावश्यकता ।

यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्यमित्युच्यते तदा प्रमाणमव्यापार्य न तदीयसत्त्वाभ्युपगमोऽपि शक्यते, अतिप्रसङ्गात्—इति विचारस्यापि विचार्यग्रहणेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाशक्यः स्यात् ।

यदीति। प्रमाणमुपन्यस्य तत्सत्तास्वीकारो ऽनुपन्यस्य वा। न द्वितीयः, शशशृङ्गादेरपि सत्ताभ्युपगमप्रसंगादित्याह *तदेति*। प्रमाणमव्यापार्य अप्रवर्त्यानुपन्यस्येति यावत्। प्रथमे विकल्पे तदुपन्यासः कथायामुतान्यत्र। नान्यत्र अनवस्थानात्। कथायां चेत्तत्राह,

विचारस्येति । विचार्यविचारस्यापि सत्तास्वीकारे तस्यापि विचारस्य विचारान्तरेण सत्तास्वीकार इत्यनवस्थानादन्योन्याश्रयाद्वा प्रथममेव मतिकर्दमे विचारारंभणमशक्यं स्यादित्यर्थः ।

ननु कुत्रेयमनवस्था । न तावदुत्पत्तौ विचाराणां स्वकारणेभ्यो निष्पत्तेः । नापि ज्ञप्तौ, अविद्यमानादिविचारपरंपरयोत्तरोत्तरविचारस्य सत्त्वज्ञप्तेरित्याशंक्याह

(९६) उक्तानवस्थायामाक्षेपस्तत्परिहारश्च ।

न च 'पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगवेषणीयमिति''—वाच्यम् । विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्यरूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचार्यमपि पूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य । अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थविचारारम्भस्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथाशुष्कचर्वणम् ।

* न चेति * निर्विषयविचारस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यतया सविषयस्यैव सिद्धौ विचार्यविशेषगोचरविचारस्य सिद्धिरुत तत्सामान्यगोचरस्य । यद्याद्यस्तत्राह * विचारस्येति * । स्वस्य विचारस्य विषयः स्वविषयः विचार्यरूपविषयश्चेति विग्रहः । विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे तद्विषयविचार्यस्यापि पूर्वसिद्धेस्तत्रापि विचार्यनिर्णयप्रयोजनाभावान्न विचारारम्भ इत्यर्थः ।

विचार्यसामान्यगोचरविचारस्य प्राक्सिद्धिरिति द्वितीयं शंकते *अथेति*। विचार्यविशेषस्य विचारसामान्यगोचरत्वायोगाद्विचारविशेषगोचरत्वे तद्विशेषविचारस्यापि प्रागसिद्धतायां विचार्यतत्सत्तास्वीकारे तदवस्थाऽनवस्थेति परिहरति *तर्हीति*।

भवद्व्यवस्थामाश्रित्य तस्या एवाभासत्वप्रदर्शनव्यतिरेकेणास्माकं निर्वाह्यं नास्तीत्युक्तमिदानीं अभ्युपगम्य तस्य त्वया खण्डनेऽपि न नः कदा चिदनिष्टापत्तिरित्याह।

(९७) खण्डनयुक्तीनां नैयायिकैर्बाधनर्हता।

यदा च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे तदा स्वाभ्युपगमरीतिबाधाविधायितैव ते स्यात्। अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे त्वस्माकमेव जेतृता। खण्डनयुक्तयो बाधिकाः निर्वाह्यपक्षश्च बाध्य इत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्वाहात्। तस्मात्त्वत्या निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यानिर्वाहे तव जयो नान्यथेति।

यदा चेति। नैयायिकप्रयुक्तस्य साधकबाधकहेतोस्तन्नीत्यैवासिद्ध्यादिदूषणेऽभिहिते दूषणमेव न भवतीति चेत् ब्रूतेऽसौ तदा तस्य स्वपक्षबाधकारित्वाज्जात्युत्तरं स्यादित्यर्थः। अनिर्वचनवादी स्वोक्तदूषणं न समर्थयते चेत्प-

राजीयते । समर्थयते चेत्खण्डनयुक्त्यैव परोऽपि खण्डयतीत्याशङ्क्याह * अस्माभिरिति * । विरुद्धमवोचोस्मान्निर्वाह्यखण्डने चास्माकं जय इति तत्राह * खण्डनेति * । निर्वाह्यस्यास्माभिरिव त्वयापि सत्ता-स्वीकारात्स्वरूपमात्रस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वेना-शक्यप्रतिषेधत्वादिति भावः । त्वन्निर्वाह्यखण्डने ऽखण्डने च तवैव जेतृत्वे सद्वादी कथायां न प्रवर्तेत इति सदसद्वादिनोः कथैव न स्यादित्याशंकामुन्मूलयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * ।

उत्तरविचारमूलमारचयन्महाप्रमेयमुपसंहरति

९८ उपसंहारः

तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमार्थसदद्वयमिति स्थितम् ।

* तदेवमिति * । यस्मात्साधनदूषणादि सर्वं परिकल्पितं दूषयत्येवानिर्वचनवादी ब्रह्मभूतश्च स्वयंकृतकृत्यतां मन्यते साध्यं न किं चित्पश्यति तस्मात्सुगतवैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः ।

अथ अद्वैतप्रमाणम् ।

यद्यप्यनिर्वचनीयस्यावस्तुत्वान्न प्रामाणिकत्वं तथाप्यद्वितीयस्य वस्तुत्वात्तत्र प्रमाणं वाच्यमिति चोदयति

९९ अद्वैतविषयकप्रश्नव्यघातः ।

“ नन्वद्वैते किम्प्रमाणम् ” । प्रश्न एव तावदयमद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । प्रमाणं यन्नामा-

द्वैते पृच्छयते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः सङ्गच्छते । न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते, किन्नाम विषयविशेषनियतम् । तच्च तदैवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत् । प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् । अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवापत्तेः ।

* नन्विति * । प्रमाणाङ्गीकारे प्रमाणप्रमेयविभागादद्वैतव्याघातः, अनङ्गीकारे साधकाभावात्तदसिद्धिरिति भावः । किमः प्रश्नाक्षेपयोः साधारणत्वादाक्षिप्तमपि पृष्टं मत्वा प्रश्नन्तावत् खण्डयति * प्रश्न इति * । अविद्यासिद्धभेदात् व्यवहारमुपपादयताऽऽक्षेपपरिहार उपरिष्टात्करिष्यते । तथा ह्यद्वैतमप्रतीत्य प्रमाणं पृच्छस्युत प्रतीत्य । नाद्य इत्याह *प्रमाणमिति * । अद्वैताप्रतीतौ प्रश्नानुपपत्तिं तत्स्वरूपपर्यालोचनया प्रतिपादयति * नहीति * । प्रमाणमात्रस्य घटादौ सिद्धतया प्रश्नानर्हत्वादिति भावः । सामान्यतः प्रतीतं विशेषतोऽप्रतीतं वस्तु प्रश्नार्हमिति त्वदंगीकारादद्वैतप्रमाणमेवंरूपतया त्वया पृच्छ्यत इति प्रश्नमेव द्रढयति *किन्नामेति* । प्रमाणप्रतीत्या तत्प्रश्नोपपत्तौ किम् प्रश्नाविषयाद्वैतप्रतीत्येत्यत आह *तच्चेति * । तदेव कुतस्तत्राह * प्रश्नस्येति * । विमतं प्रश्नवाक्यं स्वविषयविशिष्टतयैव प्रतीयते प्रमाणत्वात् घट-

प्रमाणवत् । न च भविष्यदनुमानादौ व्यभिचारस्तस्या-सिद्धिलक्षणविषयविशिष्टतयैव प्रतीतेः, अन्यथाऽय-थार्थत्वेन भ्रान्तित्वप्रसंगादित्यर्थः। प्रमाणं सविषयं प्र-तीयत इत्येतावता प्रश्नस्य तत्प्रतीतिपूर्वकत्वं कुत इत्य-त आह * व्यवहारस्येति * । स्वस्य व्यवहारस्य जनक ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य विषयस्तेन नियतत्वान्निय-मेन तद्गोचरत्वात् । एतदुक्तं भवति । विमतः प्रश्नः स्वज-नकज्ञानविषयनियतो व्यवहारत्वात् गामानयेत्यादि-व्यवहारवत् । न च भ्रान्तव्यवहारे व्यभिचारस्तत्राप्यु-क्तसाध्यात् । अन्यथा मध्यमवृद्धव्यवहाराद्बालस्य सङ्ग-त्यधिगतिर्न स्यात् । स्वजनकज्ञानं वाऽद्वैतविशिष्टप्रमा-णगोचरम् । अतश्च विशेषेणाद्वैताप्रतीतौ विशिष्टप्रमा-णगोचरमेव ज्ञानं न स्यादिति । ननु माभूत्स्वजनकज्ञान-विषयानियतत्वम्, व्यवहारत्वं च भविष्यति । तथा च विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्यत आह * अन्यथे-ति * । अस्य वाग्व्यवहारस्यायमर्थ इत्यस्य नियमस्य व्यवस्थापकमन्यन्न सम्भवति विपक्षादेरपि ज्ञानपूर्वक-त्वादतश्च विषयपरिप्लवस्याव्यवस्थाया आपत्ति-र्बाधिकेत्यर्थः ।

अस्तु तर्ह्यद्वैते प्रतीते तत्प्रमाणप्रश्न इति द्वि-तीयमनुवदति

१०० अद्वैतस्य पूर्वपक्षिणा प्रतीतत्वासम्भवः ।

यदि चाद्वैतं पक्षविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्र-तीतिस्ते प्रमा वा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तत्रापि सम्प्रतिपन्न-

मिति वृथा तस्य प्रश्नः । न च वाच्यम्—"सामान्येनाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे प्रश्नः" यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषविचारः काकदन्तविचारवत् स्यात् । यतः सामान्यसिद्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवतीति किमन्यत्प्रश्नेन । परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः । यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमिणोषि तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव । यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसावितिप्रश्नार्थः परिशिष्यते तदा सर्वा व्यक्ति र्विशेषतो न निर्देष्टुं शक्यत इति तदनिर्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते ।

यदीति। प्रतीतिशब्दस्य प्रमाप्रमयोः साधारणत्वाद्विकल्पयति *तदेति*। यदि प्रमा तदापि प्रमाणमात्रप्रश्नः किंवाप्रमाणविशेषस्य, उत निर्दुष्टप्रमाणस्य किंवा व्यक्तिविशेषस्येति चतुर्द्धा विकल्प्याद्यं प्रत्याह *आद्य इति*। अनीश्वरप्रमायाः सकरणकत्वात्तत्करणस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणमात्रमद्वैते सम्प्रतिपन्नमावयोरिति न तत्प्रश्नार्हमित्यर्थः । सामान्यतः प्रमासिद्ध्या तत्करणप्रमाणस्य सामान्येनैव सिद्धेर्विशेषतः प्रश्न इति द्वितीयोऽस्त्वित्यत आ-

ह * न चेति * । प्रमाणविशेषप्रश्नस्य प्रयोजनं किमद्वैतसिद्धिरुत प्रमाणविशेषसिद्धिरेव । नाद्यः, तत्सिद्धेः प्रमाणमात्रसिद्धावेव सम्भवादित्याह * यत इति * । अद्वैतस्य सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वात् प्रमाणमात्रसिद्धावेव परिपूर्णतस्तत्सिद्धेस्तत्सिद्धिर्न मानविशेषप्रश्नप्रयोजनमित्यर्थः । नापि प्रमाणविशेषसिद्धिः प्रयोजनम्, स्वरूपेणापुरुषार्थत्वादन्यतः सिद्धेश्चेत्याह * सामान्येति * । सामान्यस्य विशेषपारतंत्र्याद्विशेषाभावे निःस्वभावत्वप्रसङ्गादनुपपत्त्या विशेषमपि साधयतीत्यर्थः । यस्य प्रमाणस्याद्वैतविषयत्वे दोषाभावस्तन्निर्दिष्टं प्रमाणं पृच्छ्यत इति यदि तृतीयस्तदापि प्रत्यक्षादिप्रकाराणामन्यतमप्रकारे क्वापि दोषाभावं पश्यस्युत सर्वत्रैव दोषम् । यद्याद्यस्तत्राह * परिगणितेषिति * । द्वितीयमाशंकते * यदीति * । प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षापेक्षत्वादतीन्द्रिये ब्रह्मणि न प्राभाण्यम्,अनुमानस्य व्याप्तिदृष्टांतापेक्षस्य तदभावे ऽप्रामाण्याच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षस्य षष्ठीगुणादिवर्जिते प्रवृत्तेरुपमानस्य सादृश्यविषयस्य निर्द्धमेकेऽसम्भवादर्थापत्तेरपि व्यतिरेकव्याप्तिमूलतया भेदाभावे ऽसम्भवादभावस्य च भावरूपप्रमेयेऽनाशङ्कनीयत्वादिति भावः । परिचितचरेषु परिदृष्टपूर्वेष्विति यावत् । विशेषासम्भवेन दृष्टं सामान्यं त्यक्तव्यमुत दृष्टानुसारेणादृष्टविशेषः कल्पनीयः । नाद्यः, दृष्टानुसारेणादृष्टस्य कल्पनीयत्वादन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं क्वापि

न स्यात्।यदि द्वितीयस्तत्राह *तदेति *। लक्षणयाऽखण्डबोधकं तत्त्वावेदनप्रमाणमन्यदाक्षिपति सामान्यमेवेत्यर्थः। एकैकप्रमाणव्यक्तीनामानंत्यादन्यतमव्यक्तिविषयः प्रश्न इति चतुर्थपक्षमाशङ्कते *यदीति *। परिहरति *तदेति *। जगत्कारणे परमाणौ किं प्रमाणमिति प्रश्नस्यानुमानमित्येवोत्तरं नत्वियमनुमानव्यक्तिरिति प्रतिपुरुषमनुमानव्यक्तीनामानंत्येन तद्विशेषस्यासर्वज्ञेन निर्देष्टुमशक्यत्वात्,तथा ममापीत्यर्थः।

अद्वैतप्रतीतेः प्रमात्वपक्षे तद्द्वारा तत्करणप्रमाणसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिः, भ्रान्तित्वे पुनरुक्तदोषाभावात् प्रश्न इति द्वितीयमनुवदति

१०१ अद्वैतप्रतीतेरप्रमात्वासम्भवः।

यदि च द्वितीयः,तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमाम्मन्यमानस्य तव 'अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति' कथं न प्रश्नो व्याहन्येत। अथ 'अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छयते'—इति ब्रूषे, नैतदप्युपपद्यते।तवाद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममानियमात्। यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तात्वकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात्। वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्वते यदि कश्चिद्बाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोति तावता बाष्पविषयं धूमज्ञानं तत्करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति।

* यदीति * । प्रथमपक्षे प्रमाणस्य सिद्धतया प्रश्नस्य वैयर्थ्यमेव, इह पुनः प्रश्नस्वरूपमेव व्याहतमित्याह * तदेति * । अप्रमाविषयस्य प्रामाणिकत्वाभावो निश्चितो न वा । न चेन्मदीया प्रतीतिरप्रमेति व्याहतम् । निश्चितं चेत्किमत्र प्रमाणमिति प्रश्न एव व्याहन्येत भावाभावयोरेकत्रासम्भवादिति भावः । अप्रमाविषये प्रमाणं किमिति न पृच्छ्यते किं तु प्रतीतिगोचरे ऽद्वैते सा प्रमारूपा अप्रमारूपा वा—अतो न व्याघात इति शङ्कते * अथेति * । तवाप्रमारूपा प्रतीतिर्योत्पन्ना तस्याः करणं वक्तव्यं किं वा मदीयप्रमारूपप्रतीतेः, न मदीयप्रतीतेस्तदभिधाने ऽपि तव प्रयोजनाभावात् श्रोतुः प्रयोजनपर्यवसायित्वाद्वाक्यस्येति परिहरति * नैतदिति * । त्वत्प्रतीतेरपि करणमात्रं वक्तव्यं प्रमाणरूपं वा । नाद्यः कार्यसिद्धेनैव कारणमात्रसिद्धत्वात् । नापि प्रमाणरूपमप्रमाकरणं प्रमाणमिति व्याघातात्परज्ञानकरणस्य प्रामाण्यापादने परस्य प्रयोजनाभावाच्चेत्याह * तवेति * । मत्प्रतीतिकरणस्य प्रामाण्योपपादने त्वदङ्गीकृताद्वैतसिद्धिरेव तव प्रयोजनं मत्प्रतीतिप्रमात्वमन्तरेण तद्गोचरीकृतस्य वास्तवत्वानुपपत्तेरित्यत आह * यदीति * । ज्ञानप्रामाण्यमन्तरेण ज्ञेयवास्तवत्वासिद्धिनियमो नास्ति स्मृतिगोचरे व्यभिचारादित्यर्थः । विमता प्रतीतिः प्रमा स्मृतीतरत्वे सति यथार्थप्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नवद्विपक्षे तदेकार्थतया त्वत्प्रतीतेरप्रमात्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * वस्तुत इति * । दैवगत्या पर्वतस्य वह्नि-

सम्बन्धे सति कश्चिदाभासानाभासविवेकहीनो वाष्पं धूमं दृष्ट्वा वह्निमानयं गिरिरित्यनुमिमीते यदि तदा प्रमाणाद्वाष्पधूमविज्ञानात् स्मृतीतरा यथार्थप्रतीतिरुदीयते । न च सा ऽप्रमा । ततश्च तया व्यभिचारः। ननु सा प्रमा ऽसंदिग्धाविपरीतानवगतप्रतीतित्वात्संप्रतिपन्नवदिति तस्या अपि पक्षनिक्षेपात् कुतो व्यभिचार इत्यत्र केचित्समादधति । वाष्पधूमस्य वह्निव्यभिचारित्वेनालिङ्गत्वात् तज्ज्ञानस्य वह्निसम्भवस्थलेपि प्रमित्यजनकत्वाद्विषयविद्यमानतामात्रेण ज्ञानस्य प्रमात्वे घटो नित्यः प्रमेयत्वादित्यस्यापि हेतोर्घटानित्यत्वप्रमितिसाधनत्वप्रसङ्गान्न प्रमात्वमिति । अन्ये त्वत्रापरितुष्यन्तः परिहारान्तरमाहुः । परिगणितप्रमाणलक्षणानामन्यतमलक्षणयोगिकरणजन्यत्वं प्रयोजकं प्रमात्वे । तानि च सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षं सम्यगविनाभावेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानमित्यादीनि । न चेह तेषामन्यतमलक्षणयोगो ऽस्ति वाष्पधूमस्य वह्निव्यभिचारित्वात् । तर्ह्युक्तरूपत्वमस्य विज्ञानस्य कथमिति चेत् स्मृतेरप्रमात्वे ऽप्यसंदिग्धाविपरीतप्रतीतित्ववदनवगतासंदिग्धाविपरीतप्रतीतत्वमिति ब्रूमः । गतं तर्हि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति लक्षणेनेति चेन्न । संशयविपर्ययविकल्पस्मृतिदैवागतप्रत्ययानामविद्यापरिणामानां सम्यगनुभवपदाभ्यां व्यावर्त्तितत्वाभ्युपगमात् । ब्रह्मवादिनः कुत एतत्प्रसङ्गाभावादिति अद्वैतगोचरा मत्प्रतीतिरप्रमेत्यंगीकृत्य पुनः सा प्रमा

स्यादिति शङ्कानुत्थानमिति चेत्सत्यम्। "मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं किन्न पश्यसीति"—न्यायेन समनन्तरदोषपरिजिहीर्षया पुनरुत्थानमिति प्रमिते अप्रमिते चाद्वैते प्रमाणप्रश्नो न भवति किन्तु प्रतीतौ। प्रतीतिश्च प्रमाप्रमासाधारणी। साधारणोक्तस्य विशेषविकल्पनिरासे ऽनुमानादिसर्वव्यवहारलोप इत्याशंक्य प्रश्नमङ्गीकरोति।

(१०२) अद्वैते प्रमाणम्।

अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथातथा। श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः। श्रूयते खलु—'एकमेवाद्वितीयम्ब्रह्म (छान्दोग्य ६।२।१) 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' (बृहदारण्यक ६।२।१) इत्यादि। श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते। सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरिभवनात्। धियां स्वतःप्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात्।

* अस्त्विति *। यथातथेत्ययमर्थः। अपरस्परविरोधे ऽन्यतरविधिपर्यवसायित्वात्प्रमाप्रमयोश्च विरोधादन्यतरपर्यवसायित्वस्यावश्यवक्तव्यत्वान्नित्यत्वानित्यत्ववदनुगतसाधारणरूपस्यानुपपत्तेरिति। ननु प्रश्नांगीकारे तत्प्रमाणं वाच्यम्। न च तत्सम्भवति सर्वेषामेव प्रमाणानां द्वैतविषयतया ऽद्वैते ऽसम्भवादित्यत आह * श्रुतिरिति *। प्रत्यक्षादेर्द्वैतविषयत्वे ऽप्युपनिषद्वा-

क्यस्याद्वैते प्रामाण्यमेष्टव्यम्, अन्यथा षड्विधलिङ्गाव-गमतात्पर्यविरोधादित्यर्थः। ननु अद्वैतपरं वाक्यमेव नोपलभ्यते इत्यत आह * श्रूयत इति *। श्रुतिरप्रमाण-माप्तवाक्येतरवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति शाक्यः, प्रमाणं भवदपि कार्य एवार्थे प्रमाणं प्रवृत्तिनिवृ-त्तिप्रयोजनत्वाद्वेदस्येति प्राभाकरः, तत्कथं श्रुतिर-द्वैते सिद्धवदुपन्यस्यत इत्यत आह। * श्रुतीति *। अयमर्थः। न तावदनवबोधकत्वमप्रामाण्यं समधिगतसङ्गतिकस्य वाक्यश्रवणे तदर्थप्रतीति-दर्शनात्। नापि संशयत्वम्, एवं चानेवं चेति वाक्यार्थे वाकारानिर्देशात्सामानाधिकरण्यात्। नापि मिथ्या-त्वं बाधानुपलंभात्। न चैतदेवानुमानं बाधकम् इतरेत-राश्रयात्। विमतिगोचरः प्रमाणम्, अनवगताविपरी-तनिश्चितिकरणत्वात्, चक्षुर्वत्, अन्यथा बुद्धागमोऽप्र-माणमुभयसंप्रतिपन्नाप्तेतरप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवा-क्यवदित्यपि स्यात्। न च कार्यपरः कृत्स्नो वेदः प्रमाण-त्वाच्चक्षुर्वत्, अन्यथा योग्येतरान्विते शब्दसामर्थ्यो-पपत्तौ कार्येति विशेषणे गौरवप्रसङ्गादिति। ननूदा-हृतवाक्यं विधिशेषं भवितुमर्हति सिद्धार्थवेदवा-क्यत्वात्सोरोदीदित्यादिवाक्यवदिति विधिशेषत्वे स्थिते ज्ञानविधिपरत्वमाहुरेकदेशिनस्तान् प्रत्याह * सिद्धेति *। विधिशेषत्वे स्वार्थे प्रयोजनशून्यवाक्य-प्रमाणत्वप्रयोजकमद्वैतप्रतिपत्तौ पुनरशेषानर्थनिवृत्ति-र्न तथात्वं तथाप्यङ्गीकृत्याह * यदिति *। अतत्प्रकरण-त्वादकर्मशेषत्वे स्थिते ज्ञानविधिशेषत्वमिष्टम्, त-

त्रापि तासु पदसमन्वयबलेन प्रतीतमर्थमङ्गीकृत्यैव तच्छेषत्वमेष्टव्यं मानान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतो ऽन्यपरस्य स्वार्थे ऽपि प्रामाण्यात् । एवं च तासु पदसमन्वयबलेन प्रतीतमर्थमादायैवान्यपरिभावनादुपासनातात्पर्याभासमद्वैते प्रामाण्यमिति सम्बन्धः । नन्वप्रामाण्यवत्प्रामाण्यस्यापि परतस्त्वात्कथं प्रतीतिमात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह * धियामिति * । प्रामाण्यस्वतस्त्वं तावदेष्टव्यं अनवस्थानादिभ्यः, परतस्त्वे मानाभावाच्च । यदप्युदयनो जगाद (कुसुमाञ्जलौ० पृ० २०८)–'प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् । यदि च तावन्मात्राधीना भवेदप्रमा ऽपि प्रमैव भवेत् । अस्ति च तत्र ज्ञानहेतुः, अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यादिति'–तदसत्, प्रमामात्रपक्षीकरणे ईश्वरप्रमाभागे बाधात्, तदर्थं विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यात्, साधनविकलत्वाच्च दृष्टान्तस्य । न हि वेदान्तपक्षे ज्ञानविशेषत्वमप्रमाया अविद्यापरिणामत्वादन्तःकरणपरिणामविशेषस्य ज्ञानत्वात् । एतेन विपक्षबाधको ऽपि निरस्तो ऽप्रमाया ज्ञानहेत्वन्तःकरणजन्यत्वाभावादिति भावः ।

अद्वैतश्रुतीनाम्प्रत्यक्षाद्यबाध्यता ।

नैयायिकादिचोद्यमुद्भावयति ।

(१०३) श्रुतौ प्रत्यक्षादिबाधोपन्यासः ।

"ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्यक्षादिबाधात् । ततश्चान्यत्रैव क्वचित्तात्पर्यं कल्प्यम्" ।

नन्विति। अद्वैतश्रुतिः प्रतीयमानार्थे न प्रमाणमन्यपरत्वे सति प्रमाणान्तरविरुद्धार्थत्वादादित्यो यूप इति वाक्यवदित्यर्थः। ऐकात्म्यवाक्यं किंचिदर्थपरं वेदवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवत्। न चैतदैकात्म्यादन्यत्र सम्भवतीति परिशेषादद्वैतपरत्वमित्यत आह *तत्रश्चेति*। ऐकात्म्यपरो ह्यागमः परमात्मन एवैकतामाह एक एवायं परमात्मा नानेके परमात्मानस्सन्तीति। ततश्चान्नं ब्रह्मेति वाक्यवदुपासनाशेषत्वात्परिशेषासिद्धेरेकात्मपरत्वासिद्धिरित्यर्थः।

'तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम्–पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्याप्तवाक्यवदिति'–न्यायेन प्रत्यक्षादेरेव बाध्यत्वान्न बाधकत्वमित्यभिप्रेत्य परिहरति।

(१०४) बाधपरिहारः।

मैवम्। यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्यते। न तु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति। तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्वज्ञ्यं तदा तव श्रद्दध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति। यदा च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीत-

त्रिषयज्ञानबाधनात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्—माभूदग्नीषोमीयपश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्नैरर्थ्यम् ।

* मैवमिति *। किं चेदमप्रामाण्यं किं मिथ्यात्वमुताबोधकत्वमुत संशयत्वम्। यद्याद्यस्तदाऽपि किमेकविषयप्रत्यक्षेण बाधः किं वा भिन्नविषयेण। न तावदेकविषयेण, प्रत्यक्षादेर्नियतविषयतया सर्वाद्वैतश्रुत्यैकविषयत्वाभावादित्याह * यदद्वैतेति *। प्रत्यक्षादि सर्वविषयेण स्वावान्तरजातीयेन केन चिदविनाभूतं प्रमाणत्वादागमवाक्यवदित्याशंक्याह * नत्विति *। अयमर्थः। तत्सर्वगोचरं प्रत्यक्षादि किमस्मदादिविलक्षणजन्मनः किं वाऽस्मादादेः। न तावदाद्यः, विमतं न सर्वग्राहि प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति। द्वितीयोऽपि नानवद्यः, सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्याह * तादृशेनेति *। अस्तु तर्हि भिन्नविषयप्रत्यक्षादिना श्रुतेर्बाध इति द्वितीयस्तत्राह * यदेति *। श्रौतप्रत्यक्षादिज्ञाने बाध्यबाधके न भवतो भिन्नविषयत्वाद्घटपटज्ञानवत्। भिन्नविषयत्वं च प्रत्यक्षादेर्नियतविषयत्वात्सर्वाद्वैतविषयत्वात् श्रुतेरित्यर्थः। भिन्नविषययोरिवाभिन्नविषययोरपि तदसम्भवाद्बाध्यबाधकभाव एव न स्यादित्यत आह *स्वेति*। एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धरूपग्राहिणोर्विज्ञानयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः। स्वविषयादन्यत्रापि विपरीतज्ञानस्य प्रमया बाधने दोषमाह * अन्यथेति *। अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति * माभूदिति *। विरुद्धार्थग्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावे

ऽपि चेद्धिंसाविषयत्वेन तदभावविषयत्वेन च विरोधात् पश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाविधेर्नैरर्थ्यं निर्विषयत्वमप्रामाण्यं स्यात्, तन्माभूदित्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयं परिहृत्येतरसर्वाभेदबोधिकाया अद्वैतश्रुतेर्यद्यपि न प्रत्यक्षं बाधकं सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यपरिहारार्थमिष्यते तथाऽपि निरंकुशं सर्वाद्वैतं तव न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह ।

(१०९) प्रत्यक्षभेदबुद्धेर्बाधकत्वासम्भवः ।

यदा चैवं तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्यायाश्चाद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति तत् प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत । घटेन पटेन तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यम्, तत्राबाध्यमानत्वात् । नहि तस्या धियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोऽपि विषयः । घटपटौ भिन्नावित्येवमाकारा हि सा जायते, न त्वहं घटात् पटाच्च भिन्नो मत्तो वा तौ भिन्नाविति ।

यदा चेति। घटपटौ भिन्नाविति बाधकाभिमतया प्रत्यक्षबुद्ध्या घटपटयोरेव भेदमुल्लिखन्त्या स्वात्मना सह बाध्याभिमतश्रौतबुद्धेर्भेदाग्रहणात्तयोरभेदबोधने निर्बाधा श्रुतिरैक्यं बोधयति। ततश्च प्रत्यक्षबुद्धेः श्रौतबुद्धिबाधकत्वं न सम्भवति, स्वात्मनि स्थिते नष्टे वा स्वबाधकत्वाभावादिति भावः। अद्वैतबुद्धेः प्रत्यक्षज्ञानेना-

बाधितविषयान्तरमाह * घटेनेति *। बाध्यबाधकाभिमतश्रौतप्रत्यक्षधियोरभेदं बोधयति यथा तथा प्रत्यक्षधियः स्वविषयेण सहाभेदबोधने प्रमाणान्तरविरोधाभावात् श्रुतिरैक्यं बोधयति । घटपटौ भिन्नाविति बुद्धेः स्वविषयैश्च घटपटतद्भेदैः सह भेदस्य केन चित्प्रमाणेनासिद्धत्वात् तेषां ज्ञानत्वं बोधयति न तु धियो घटादिरूपत्वम् तथा सति साधकाभावेऽसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। भेदबुद्धेः स्वविषयादात्मनो भेदाग्रहणमुपपादयति * नहीति *। स्वविशिष्टभेदग्रहणेंऽशतः स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः। बुद्धिप्रयुक्तभानत्वे बुद्धित्वतत्संसर्गित्वयोरन्यतरत् प्रयोजकम्, अतो बुद्धिस्तस्या घटादिभ्यो भेदश्चानया भासत इति तत्राह * घटपटाविति *। यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारवानेवार्थस्तद्विषय इति नियमात् बुद्धिधर्मिकबुद्धिप्रतियोगिकभेदाकारत्वाभावान्नानया तत्सर्वं भासत इत्यर्थः ।

बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वं विद्यत इति प्राभाकराद्यभिमतमाशंक्याह ।

(१०६) भेदबुद्धेः स्वप्रकाशत्वेऽपि न बाधकता ।

स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी, न तु यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि । अन्यथा तत्तादपि स्वप्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैत एव पर्यवस्यति ।

* स्वप्रकाशेति * । स्वप्रकाशता स्वरूपमात्रे साक्षिणी व्यवहारप्रवर्तिका ऽपि यस्माद्वस्तुनः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततः प्रकाशस्य भेदे ऽपि

व्यवहारप्रवर्तिका न भवति । विमतो भेदः प्रतियोगिधर्मिव्यतिरिक्तज्ञानगोचरो भेदत्वात् घटपटयोः परस्परभेदवदित्यर्थः। विपर्यये बाधमभिधत्ते *अन्यथेति*। संविद्विषयत्वमन्तरेण सिद्धत्वं संविद एवेति नियमात्प्रतियोग्यादिघटितभेदस्य संविद्विषयत्वमन्तरेण सिद्धौ संवित्त्वमेवेति संविदद्वैतं स्यात् । न च संविदाश्रयात्मनि व्यभिचारः, तत्राप्युक्तहेतुनैव साध्यसंप्रतिपत्तेः सुकरत्वादिति भावः। घटपटौ भिन्नाविति बुद्धेस्तद्विषयेभ्यो भेदस्य तत्स्वरूपत्वात्संविदः स्वसंवेदनतया विषयाणां च तत्कर्मतया प्रकाशे प्रकाशत एवासावित्याशंक्याह ।

(१०७) ज्ञानेन स्वरूपलक्षणो भेदो न प्रकाशयितुं शक्यते ।

न च—"तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यात्"—इति वाच्यम् । पुरोवर्त्ति रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः, तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात् । "आत्मवदात्मधर्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सा"—इति चेन्न, ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति ।

न चेति । किं स्वरूपमात्रं भेदः किं वा साधारणधर्मविशिष्टमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ।

* पुरोवर्तीति *। स्वरूपमात्रस्य भेदत्वे रजतेदमोर्भेदस्य तत्स्वरूपतया तत्प्रकाशे प्रकाशप्रसङ्गादविवेकरूपा भ्रान्तिर्न भवेदित्यर्थः। प्रतियोग्यपेक्षसाधारणधर्मविशिष्टं स्वरूपंभेद इति द्वितीयमाशंकते। * धर्मेति *। शुक्तित्वतद्देशत्वादिधर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपं भेदो भवति, भ्रान्तिकाले तदग्रहात् नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। बुद्धेरप्यसाधारणधर्मविशिष्टस्वरूपस्य भेदत्वात् तस्य च स्वरूपमात्रातिरेकान्न तत्प्रकाशे ऽपि भेदप्रकाश इत्याह * योऽपीति *। प्रदीपत्वधर्मस्य प्रदीपेनेव बुद्धिसमवेतो धर्मविशेषो बुद्ध्यैव गृह्यतां प्रकाशत्वाविशेषादित्यत आह * तस्मिन्निति *। इन्द्रियतत्सन्निकर्षापेक्षया बुद्धिस्तद्धर्मं गोचरयति किं वा सन्निकर्षानपेक्षया। आद्ये सन्निकर्षस्य बुद्धिजन्मार्थत्वात् बुद्धेः प्रागेवासौ वक्तव्यः, न च तत्सम्भवति, बुद्ध्यभावे तत्समवेतधर्मसन्निकर्षासम्भवात्, अन्यथाऽन्योन्याश्रयादित्यर्थः। स्वरूपप्रकाशने यथा बुद्धेः सन्निकर्षानपेक्षिता तथा भेदव्यवहारोपयोगिस्वधर्मप्रकाशनेऽन्यानपेक्षत्वमिति द्वितीयं शंकते * आत्मवदिति *। बुद्धितद्धर्मव्यतिरिक्तत्वमेव बुद्ध्या सन्निकर्षापेक्षया ग्रहणे प्रयोजकमित्यर्थः। मनसा संयुक्तात्मनि समवेते ज्ञाने ग्रहणत्वादिसमवाय इति संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षत्वात् ग्रहणत्वादीनां ग्रहणादव्यापकमिदं प्रयोजकमिति परिहरति *नेति*। ग्रहणत्वादेरपि स्वप्रकाशत्वेनैव व्युत्पत्तौ शुक्तिरजताद्यवभासानां ग्रहणत्वस्मरणत्वयोर्विप्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थः।

यस्मात् घटपटौ भिन्नाविति बुद्धिः स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वविषयात् स्वस्याभेदं न बोधयति तस्मादित्युपसंहरति

१०८. भेदबुद्धिःस्वविषयात् स्वभेदन्न बोधयति ।

तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभावमासदयंत्यां श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिद्वन्द्वितयाऽसङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तिसहायसम्पदजेया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं शक्येति न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति ।

तदेवमिति श्रुतिः क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा न सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति सम्बन्धः । प्रत्यक्षबुद्ध्यैव प्रतिघातात्कथमित्यत आह *बाधिकायामिति*। घटपटयोर्भेदे घटपटौ भिन्नाविति बुद्धौ बाधकाभिमतायां प्रमात्वाभावमासादयंत्यां सत्यां घटपटयोरभेदबोधने निर्बाधा सती तयोर्घटपटयोरभेदं बोधयति, तेनैव न्यायेन सर्वाद्वैतबोधने न क्वचित्प्रतिहन्तुं शक्येति । ननु घटपटयोर्भेदबुद्धेः प्रमात्वाभाव एव कुतस्तत्राह *सा बुद्धिरिति*। घटपटौ भिन्नाविति सा बुद्धिर्घटतद्भेदरूपतया श्रुत्या व्यवस्थाप्यमाना तयोः स्वात्मनैक्यात्तद्भेदग्रहणे स्वात्मन

एव स्वस्मादेव भेदे प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तत्कथं प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति। अत्र 'इति'शब्दः सर्वो'यस्मात्'-अर्थे, पूर्वपूर्वो हेतुः उत्तरोत्तरो हेतुमान्। अनुग्राहकतर्कोपेता बलीयसी श्रुतिरेव प्रत्यक्षबुद्धिं बाधत इत्यभिप्रेत्याह * तत्रेति *। बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बाधकबुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबोधने अप्रतिद्वन्द्वित्वे न संकुचितं च तत् स्वतःप्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य बलं सामर्थ्यं तेन लब्धमप्रतिद्वन्द्वित्वादसंकुचत्स्वतःप्रामाण्यबललब्धम्, तच्च तत्तदर्थस्यैक्यं चेति तथोक्तम्, तस्यान्यथानुपपत्तिः,सैव सहायस्तस्य संपत्तया अजेयाकचिदपि प्रतिहन्तुं न शक्येति सर्वाद्वैतप्रमापिकेत्यर्थः।

भेदः परमार्थोऽपरोक्षत्वादात्मवत्,अन्यथा तदापरोक्ष्यानुपपत्तिर्बाधिकेत्याशङ्क्याह

१०९ भेदबुद्धेरन्यथाप्युपपत्तिः ।

भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च त्रैपरीत्यमशक्यम्। तथाऽद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः, भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिबोधवदन्यथाऽप्युपपत्तेः ।

* भेदप्रमेति *। अपरोक्षप्रमानुपपत्तिर्बाधिका किंवा ऽपरोक्षधीमात्रा उपपत्तिः, यद्याद्यस्तत्राह * तत्रेति *। अद्वैतश्रुतिदर्शनेन प्रत्यक्षादेर्भेदे प्रमात्वस्य संदिह्यमानत्वादनुदयः, अर्थापत्तेरित्यर्थः। द्वितीयमपवदति * भेदेति *। वस्तुत एकत्वेऽप्यविद्यया भेदप्रतीतिरुपपद्यते द्विचन्द्रप्रतीतिवदिति भावः।

यदुक्तमैकात्म्यपरो ह्यागमः परमात्मन एवैक-

तामाह प्रत्यक्षादीनि तु घटादिभेदं गृह्णन्तीति तदयुक्तमभ्यासविरोधादित्याह

११० श्रुत्या ऐकान्तिकमद्वैतम्बोध्यते ।

एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेद-मितिरूपा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्य-शक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

एकमिति। एकमित्युक्त्वा पुनरेवकारमद्वितीय-मिति ब्रुवाणा सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वा-भावोपलक्षितं स्वरूपं बोधयति, अभ्यासस्यार्थभूय-स्त्वलिङ्गत्वात् । तेनेश्वराभेदविषयत्वेन व्यवस्थितत्वा-त्प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमित्येतदशक्यसमर्थनमित्यर्थः ।

बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बाधकबुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबो-धनद्वारा सर्वाद्वैतबोधनं श्रुतेः किं क्रमेण किं वा युग-पत् । न तावद्युगपत्,अंशतः प्रत्यक्षविरोधात् । नापि क्रमेण, बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावादिति शङ्कते

१११ सर्वाद्वैतबुद्धिः युगपदेवजायते ।

"बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावात् कथमित्थम्" इति चेन्न। श्रुतितो द्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियोऽस्म-द्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नाना-विषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठन्तीत्यु-च्यमानत्वात् ।

बुद्धेरिति। जन्मैव बुद्धेर्व्यापारोऽर्थावग्रहरूपाया इति न्यायेन जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्,तस्याश्चै-

कत्वात्पर्यायेण सर्वाद्वैतबोधनमनुपपन्नमित्यर्थः । परिहरति *न, श्रुतित इति *। ज्योतिष्टोमवाक्यं भावनामंशत्रयवतीमेकव्यापारेण बोधयति । तत्र च धात्वर्थादीनां करणत्वादिविषयविज्ञानानि विचारपरम्परया क्रमेण जायन्ते यथा तथा ऽद्वैतश्रुतिरपि तत्तदर्थजातस्य ज्ञानजातस्य चाद्वैतं युगपद्बोधयति । तत्र तत्र परिपन्थिप्रत्यक्षादिविरोधोत्थाने तन्निरासफलविज्ञानानि विचारपरम्परया क्रमेण जायन्ते । अस्माकमतो न विरोधगन्धो ऽपीति भावः । द्रागिति शीघ्रमित्यर्थः ।

घटपटौ भिन्नावितिबुद्धेः स्वविषयैः सह भेदो यद्यपि स्वात्मनैव न गृह्यते तथा ऽपि बुद्ध्यन्तरेण तद्ग्रहान्नाद्वैतसिद्धिरिति चोदयति

११२ अद्वैतश्रुतिप्रामाण्ये शङ्का ।

"ननु यदि नाम प्रत्यक्षवित्त्या तया घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं तस्याः स्वविषयेण सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे, बुद्ध्यन्तरेण तया सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधादेव" ।

*नन्विति *। बुद्ध्यन्तरस्य स्वविषयप्रतियोगिकभेदः प्रमाणान्तरेण न गृह्यते किं वा गृह्यत इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह

११३ तन्निरासः ।

मैवम् । तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य य-

यैवापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदो विषयी-क्रियते तस्याः स्वविषयेण सहाभेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदं पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति। एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्परा विच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव बुद्धौ पदमारोप्याद्वैतश्रुतिः सर्वं तत्तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्थापयंती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बाधितुं शक्या। तस्मात्

सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा।
निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते।

मैवमिति। यया ऽपरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटात्पटाद्भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयप्रतियोगिकभेदः प्रमाणेन न गृह्यते यदि तर्हि तस्याविषयमपि घटपटभेदबुद्धेर्घटादितो भेदमापाततः परित्यज्य द्वितीयाया बुद्धेर्घटपटतद्भेदतद्बुद्धिभिः सहाभेदे प्रमाणविरोधाभावात् तत्र पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषां घटपटतद्भेदतद्बुद्धीनां विषयाणाम् एकबुद्ध्यभेदबोधनद्वाराऽभेदे विश्राम्यतीत्यन्वयः। तत्र हेतुः *तस्याः स्वविषयेणेति*। द्वितीयाया बुद्धेः स्वविषयेण सहाद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा लब्धप्रतिष्ठेत्यर्थः। ननु बुद्ध्यन्तरस्यापि स्वविषयप्रतियोगिकभेदो बुद्ध्यतरेण गृह्यत इति द्वितीयविकल्प-

माशङ्काह * एवमिति * । अयमर्थः । बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदः क्व चिदस्ति न वा । न चेत्, अनवस्था विषयान्तरसञ्चाराभावः सुषुप्तिमुक्त्योरभावश्च । यदि क्व चिद्विच्छेदस्तदाऽन्तिमबुद्धेः स्वविषयभेदस्य स्वात्मना बुद्ध्यन्तरेण वाऽग्रहणात् तस्यास्तद्विषयेण सहाद्वैतं बोधयन्ती तद्द्वारा सर्वाद्वैतं बोधयतीति । ननु भूरिकक्षाधाविनो बाधविज्ञानस्य पूर्वमसञ्जातविरोधितयोत्पन्नत्वान्नाद्वयागमैर्बाधो युक्त इत्याशङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति । * तस्मादिति * । बाधबुद्धिपरम्परा ऽनवस्थाभयात्कस्यां चित्कक्षायां निवृत्तौ सत्यामद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहस्थानीयैर्विजीयत इति सम्बन्धः । निवृत्तौ हेतुमाह * सुदूरेति * । सुदूरधावनश्रान्ता भूरिकक्षानुसरणालसेति यावत् । इदमत्राकूतम् । 'अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रं ततः परं तथा ऽरिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरःसराः। पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् आसारोपनयश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो व्यवस्थित' इति विजिगीषो राज्ञो द्वादशराजमण्डलम् । तत्र खलु यथा लोके कश्चिद्विजिगीषुर्दूरे प्रस्थितः परवाहिनीर्विजित्य निवृत्तौ पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते तथा बुद्धिपरम्पराऽद्वैतपरम्पराजयाय दूरं प्रस्थिता ऽनवस्थाना कचिन्निवृत्तौ पार्ष्णिग्राहैरद्वयाम्नायाख्यैर्विजीयत इति ।

नन्वेकस्य पुरुषस्य बुद्धिधारा यत्र विश्राम्यति तत्र सर्वज्ञः कोऽपि योगी भेदं ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्याह

११४ भेदबुद्धिधाराविश्रान्तावद्वैतसिद्धिर्दुर्वारा ।

न च यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् । तथाऽपि पुरुषान्तरेण भिन्नतया सा प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम् । नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव। न च सम्भाव्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात् । तथाप्यनवस्थानादिति ।

* न चेति * । पुरुषान्तरबुद्धिपरम्पराविच्छेदे तद्विषयाद्वैतद्वारा सर्वाद्वैतम्,अविच्छेदे ऽनवस्था स्यादित्युक्तदोषैर्ग्रस्तमप्यरुच्याङ्गीकृत्याह * तथाऽपीति * । साऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रमीयत इत्यत्र तव प्रत्यक्षं न सम्भवति, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा तत्कार्यादर्शनात्। अतः प्रमाणं त्वया वक्तुमशक्यमित्यर्थः। यथाह 'इह जन्मनि केषांचिन्न तावदुपलभ्यते योग्यवस्थागतानां तु न विद्मः किं भविष्यतीति'। साऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रतीयत इत्येतदपि पुरुषान्तरेणैव प्रतीयत इत्याशङ्क्याह * न हीति * । तत्रापि पर्यनुयोगसाम्यादित्यर्थः । पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं भविष्यतीति त्वया सम्भावयितुमपि न शक्यं भेदप्रमाणसद्भावसम्भावनाया अद्वैतश्रुत्या निवर्त्तितत्वादित्याह * न चेति *। अभ्युपेत्यापि भङ्गं भणति * तथाऽपीति * ।

नन्वस्त्येवानुमानं योगिबुद्धौ प्रमाणम्—विमता बुद्धिः स्वविषयेभ्यः स्वभेदग्राहकबुद्ध्यन्तरवती बुद्धित्वात्प्रथमबुद्धिवदिति मन्वानः शङ्कते ।

११६ अन्तिमबुद्धेरपि न बाधः ।

अथ ब्रूषे—"यदा कियद्दूरं बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुतिस्तदा तन्न्यायाद्‍ यापि बुद्धिः शेषं गत्वा नानुव्यवसीयते तत्रापि तद्बाधोऽवगम्यते, यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति" । मैवम् । किञ्चियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ कावप्यवलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्युत्पादयसीत्थमद्वैतश्रुतेः, किं वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्महेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्याऽन्तिमबुद्धिविषयया ।

अथेति। अद्वैतश्रुतिर्बुद्धिपरम्परया कियद्दूरं बाधिता भवति यदा तदा या बुद्धिः शेषं गत्वा—शेषमवशिष्टां कक्षां गत्वा—नानुव्यवसीयते ज्ञानान्तरवेद्या न भवति या तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्बाधो गम्यत इत्यर्थः । तन्न्यायादित्येतद्विवृणोति *यत्रेति* । यत्र कतिपयबुद्धिपरंपरायां साऽद्वैतश्रुतिर्बाध्यते तत्समानन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपि भेदबुद्धित्वाविशेषादित्यर्थः । विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति । *मैवमिति* । या बुद्धिः सा स्वविषयेभ्यो भेदग्राहकप्रमाणाविनाभूतेति बुद्धित्वं व्याप्यं भेदे ग्राहक-

प्रमाणं व्यापकं चावलंब्य प्रवृत्तव्याप्तिविज्ञानेनान्तिमबुद्धेः स्वविषयेण सहाद्वैतबुद्धेर्बाधं व्युत्पादयसि, किं वा व्याप्तहेतुजन्यानुमानेनेति विकल्पार्थः। कियतीषूपांत्यादिप्रथमकक्षापर्यन्तास्वित्यर्थः।

आद्यं दूषयति।

११६ अनुमानेनापि बुद्धिबाधः साधयितुं न शक्यते।

नाद्यः। व्याप्तिबुद्धिर्यदि विषयविशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया। अथानुमितिमभ्युपैषि तदा सा नात्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्त्तत इति तत्रैव दत्तपदा सर्वाद्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बत इत्युक्तमावर्त्तते।

नाद्य इति। व्याप्तिविज्ञानमन्तिमबुद्धेःस्वविषयेभ्यो भेदं साधयति न वा। न चेत्, अद्वैतश्रुतिबाधकत्वं न सम्भवति विरुद्धार्थत्वाभावात्। यदि साधयति तदा सामान्योपाधौ प्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानमेव पक्षनिष्ठं साध्यविशेषमपि साधयतीति सकलानुमानविलयः स्यादित्यर्थः। अस्तु तर्हि गृहीतव्याप्तिलिङ्गजन्यानुमानेनाद्वैतश्रुतिबाध इति द्वितीयं शङ्कते *अथेति*। तत्रैतदभिधानीयम्—स्वव्यतिरिक्तज्ञानानि धर्मीकृत्य तद्विषयभेदं साधयति किं वा स्वात्मानमपि पक्षे निक्षिप्य स्वविषयभेदमपि साधयतीति। तत्र प्रथमं प्रत्याह *तदेति*। अनुमानज्ञानस्य स्वविषयभेदः स्वात्मना मानान्तरेण वा न गृहीत इति तत्र लब्धावका-

शाऽद्वैतश्रुतिस्तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीत्यर्थः। शब्दं शब्दत्वसामान्योपाधौ स्वात्मानमपि पक्षीकृत्य स्वविषयभेदं साधयतीति द्वितीयं शङ्कते।

११७ बुद्धेः स्वस्माद् भेदो दुरूहः।

अथ सर्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति मन्यसे—मैवम्। एवमपि विषयिणो विषयस्याभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति। विषयिविषययोर्मिथो भेदेऽपि साध्ये अस्तु इत्यनुयोगः।

अथेति। बुद्धेः स्वविषयाद्भेदमात्रं सिसाधयिषसि किं वा बुद्धितद्विषययोः परस्परभेदमिति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे *मैवमिति*। बुद्धिधर्मिकविषयप्रतियोगिकभेदस्यैवानुमानगोचरत्वाद्विषयाणां बुद्ध्या सहाद्वैतबोधने निराबाधा श्रुतिस्तदभेदं बोधयन्ती तदनुमानमपि बाधते, विषयस्य बुद्ध्यभेदे बुद्धेस्ततो भेदासम्भवादित्यर्थः। विषयाविषयिणोः परस्परं भेदः साध्य इति द्वितीयं शङ्कते *विषयीति*। परिहरति *अस्त्विति*। अयं भावः। यस्या बुद्धेर्यो विषयस्तयोरेव परस्परप्रतियोगिकभेदः साध्यः, किं वा बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं बुद्धिजाताद्वा भिन्नमिति। यद्याद्यस्तथा ऽपि न विषयित्वं हेतुः, विषयभागे ऽभावात्। नापि विषयत्वम्, बुद्धिभागे ऽसिद्धेः। नापि विषयविषयित्वं स्वरूपासिद्धेः,

बुद्धितद्विषययोरेकतरस्यापि विषयविषयित्वाभावादिति। भंग्यन्तरमाह

११८ परबुद्धिम्प्रति श्रुतिर्निराबाधा।

परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषयात् परामभेदबोधाय धावन्ती सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति। न च शक्यमनुमातुं—सर्वस्या बुद्धेर्विषयात् सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति। माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति। नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यात्। अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छतः क्वचिदपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति।

परेति। अनुमानं विषयिविज्ञानस्य स्वविषयस्य च परस्परभेदं गोचरयति, न त्वन्यबुद्धेः, अन्यबुद्धिविषयात्। ततश्च परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रत्यद्वैतबोधनाय धावन्ती श्रुतिः सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति सम्बन्धः। तदेव स्पष्टयति *एकस्या इति*। एकस्या बुद्धेर्विषयात् घटादपरां पटबुद्धिमपरस्याः पटबुद्धेर्विषयात्पटात् घटबुद्धिं प्रत्यभेदबोधनाय धावन्तीत्यर्थः। बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं च बुद्धिजाताद्भिन्नमिति साध्यार्थ इति पक्षान्तरमाशङ्क्याह *न चेति*। तत्र किं स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्भिन्नमिति साध्यते विषयमात्राद्वेति विकल्प्य द्वितीयं दूषयति *मा भूदिति*। बुद्धिरपि बुद्ध्यन्तरगोचरा भवति ततश्च

स्वात्मनो ऽपि स्वभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रथमं पराकरोति *न चेति* । न तावत्परार्थानुमानम्, परस्याद्वैतिनो भेदमात्रानङ्गीकारात् स्वव्यतिरिक्तेतिविशेषणाप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य साध्यविकलत्वाच्च दृष्टान्तस्य । नापि स्वार्थम्, स्वपक्षे भेदस्य प्रत्यक्षतया ऽनुमानवैयर्थ्यात् कथायां तदप्रयोगाच्चेत्यर्थः ।

गृहीतसङ्गतिकस्य सर्वं भिन्नमिति वाक्यम्प्रतीतिमुत्पादयति न वा । न चेत्, अद्वयवाक्यमपि नतरामर्थं प्रमापयेत् । प्रतीतिजनकं चेत्सा प्रतीतिरप्रमा प्रमा वा । आद्ये ज्ञानमात्रहेतुजन्यत्वं यत्प्रमास्वतस्त्वं तद्धीयेत । प्रमा चेत्तत्करणमेतद्वाक्यं प्रमाणमिति सप्रतिशब्दाऽद्वयश्रुतिरप्रमाणं सत्प्रतिपक्षानुमानवदित्याशङ्क्याह

११९ सर्वम्भिन्नमिति वाक्येनापि न भेदः सिध्यति ।

एतेन "सर्वं भिन्नमिति वाक्येन—विना बाधं स्वतःप्रमाणेन—सप्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुतिः" इत्यप्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम् । यस्मात् कस्मादपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदापगमेन सिद्धसाधनात् । सर्वस्मादिति स्वस्मादप्यापत्तेः । स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम् ।

एतेनेति । परामृष्टमेव हेतुं स्फुटीकुर्वन्नाह *यस्मादिति* । सर्वं भिन्नमिति वाक्यस्य को ऽर्थः । यत्किञ्चिद्यतः कुतश्चिद्भिन्नमिति, किं वा वस्तुमात्रं वस्तुमात्राद्भिन्नमिति, आहोस्वित्स्वव्यतिरिक्तात्सर्वस्माद्भिन्नमिति । नाद्यः पारमार्थिकभेदविषयत्वे बोधकत्वात्तत्र सङ्ग-

तिग्रहाभावात्, भेदमात्रे व्यावहारिके वा साध्ये ऽधिष्ठानस्य ब्रह्मणो ऽध्यस्तप्रपञ्चान्मिथ्याभूतभेदोपगमेनेष्टापादनत्वादित्यर्थः। द्वितीयो व्याहत इत्याह *सर्व इति*। स्वस्यापि वस्तुत्वेन सर्वशब्दाभिधेयत्वात्स्वात्मनः स्वस्य भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। व्यर्थविशेषणत्वान्न तृतीय इत्याह *स्वेति*। अव्यवच्छेदकमव्यावर्तकम्, स्वातिरिक्तपदार्थमात्रानङ्गीकारादित्यर्थः।

पृथिव्यबादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगान्तरे ऽप्युक्तदोषानुसन्धानार्थमुक्तमर्थं श्लोकेनाह

५२० भेदसाधनासम्भवोपसंहारः।

तदेवं

हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे सर्वं पक्षतयाऽऽस्थिते।
किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः।

अत एव च

आद्यधीवेद्यभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता।
स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम्।

तदेवमिति। तस्मादेवमुक्तेन न्यायेनाद्वैतश्रुतेर्न विरोध इत्यर्थः। सर्वं सर्वस्माद्भिन्नमिति साध्ये सर्वमेव पक्षनिक्षिप्तं, किं वा किंचिद्दृष्टान्तसिद्धये पृथक् क्रियते। प्रथमं प्रत्याह *हेत्वादीति*। सर्वं पक्षयता धर्मीकुर्वता हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे आस्थिते स्वीकृते स्यातां, पक्षातिरिक्तसाध्यहेतुदृष्टान्तानामभावात्, तथामानसिद्धमेवानुमानाङ्गमित्यंगीकारात् सर्वस्य प्रमाणतो

ऽवगन्तृतया सर्वज्ञत्वमस्य स्यादित्यर्थः। यदि द्वितीयस्तत्राह *किं चिदिति*। यस्य पक्षानिक्षेपान्नानुमानेन भेदः साध्यते तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैतश्रुतेः पर्यवसानात्सैव द्वाः द्वारं दत्ता स्यादद्वैतबोधनाय श्रुतेरित्यर्थः।

भेदप्रमान्यथानुपपत्या वा वैपरीत्यमाशङ्क्यमित्याद्युक्तमर्थापत्तिविरोधाभावमुपसंगृह्णाति *अत इति*। सर्वज्ञत्वप्रसङ्गद्वारप्रदानयोरन्यतरप्रसङ्गादेवेत्यर्थः। घटात्पटो भिन्न इति घटपटभेदप्रत्यक्षमाद्यधीः, तया वेद्यो भेदः आद्यधीवेद्यभेदः, तदीया तत्संबन्धिनी अन्यथानुपपन्नताऽप्यनुमानवदद्वयश्रुतिं न बाधते। तत्र हेतुं कथयति *अन्ते स्वज्ञानापेक्षणात्*। अयमर्थः प्रतीयमानैवानुपपन्नताऽभेदं साधयति इति वाच्यम्, अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिरिति स्वीकारात्, तथा च स्वगोचरज्ञानात्स्वात्मनो भेदं विना घटपटभेदानुपपत्त्यभावात्स्वज्ञानादात्मनो भेदं न साधयेत्। ततश्च तज्ज्ञानात्तस्या अभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति।

---

(८) अथ अद्वैतश्रुतेः प्रमानुत्पादकत्वरूपाप्रामाण्याभावः।

एवं तावदद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधान्मिथ्यात्वमप्रामाण्यमिति प्रथमः पक्षः पराकृतः। इदानीं प्रमानुत्पादकत्वमप्रामाण्यमिति द्वितीयं दूषयति

२२१ अद्वैतज्ञाने प्रतिबन्धाभावः।

नच संस्काराारूढदृढान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेका-

न्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः । यतः—

'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।
अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम्' ।

(श्लोकवार्तिक चोदनासूत्र ॥ ६ ॥

असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यबाधिते ।
अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकम् ॥

न चेति। अयमर्थः। अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेको ऽसत्त्वम्—"अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रामः क्रमभिषेक्ष्यतीति" सत्त्वासत्त्वपरतया ऽन्वयव्यतिरेकशब्दयो रामायणे प्रयोगदर्शनात्—तयोः सत्त्वासत्त्वयोरन्वयः संबन्धः, तदभावो व्यतिरेकः—तदेवं सत्त्वासत्त्वसंबन्धाभावः प्रतिपादितः—तस्यान्वयो विशेषणत्वम्, तस्य या प्रतिपत्तिः संस्कारारूढतया दृढतरा बलवत्तरेति यावत्, तया ऽद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को न भवतीति योजना। तथा हि क्वचित्सत्त्वसंबन्धाभावो विशेषणं नास्ति, घट इति । क्वचिच्चासत्त्वसंबन्धाभावः—'न नास्ति घटः किं त्वस्त्येवेति'। तेन भेदनियतसत्त्वाभावविशेषणत्वासत्त्वाभावविशेषणत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिपत्त्या चिरतरवासनानिरूढतया प्रबलतया प्रतिबन्धादद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिरेव न सम्भवतीति तात्पर्यार्थः। अत्र च विशिष्टान्वयप्रतिपत्त्या ऽद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति वक्तव्ये तन्त्रेण प्रतिपत्तिशब्दः सकृदेवोच्चारित इति केचित् ।

अन्यन्मतम् । पूर्वानुभवजन्यः कार्यकल्प्यः कश्चिद-तिशयःसंस्कारः, तमारूढः संस्कारारूढः, स एवं दृढः, स एवान्वयः संबन्धः, तस्य व्यतिरेकान्वयः अभावः, तस्य व्यतिरेको ऽभाव इति यावत् । तस्मादन्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिर्वाक्यार्थज्ञानजन्मेति यावत् । तस्य प्रतिबन्धो ऽभाव इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । संबन्धग्रहणसंस्काराच्छब्ददर्शनाच्च वाक्यार्थप्रतीत्युत्पत्तेरभावः शङ्कितुं न शक्य इति ।

यद्वा अन्वयो वृद्धव्यवहारः, अन्वीयते शब्दोऽर्थमनेनेति व्युत्पत्तेः, तस्य व्यतिरेको ऽभावः सर्वव्यवहारातीतत्वादद्वैतस्य, तस्माद्वृद्धव्यवहाराभावादन्वयस्य शब्दार्थसङ्गतिग्रहणस्य व्यतिरेकादभावात्, अन्वयप्रतिपत्तेरद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को न भवति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बोधक इति न्यायाद्वृद्धव्यवहारस्यैवाभावादद्वैतवाक्यादद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेतीति न शङ्कनीयमित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन व्यवहारस्य विषयं दर्शयति *संस्कारेति* । संस्कारो नामानादिप्रवृत्तवृद्धव्यवहारानुभवनाशजनिता वासना,तमारूढस्तत एव दृढः । दार्ढ्यं च तुच्छविलक्षणतया निश्चितत्वम्, ततः परमार्थसत्त्वाभावे ऽपि तुच्छविलक्षणत्वाद्व्यवहारस्य सङ्गतिग्रहणादिसम्बन्धसामंजस्यमिति । यद्वा अन्वयःकारणम्, अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्या, व्यतिरेको भेदो व्यावृत्तं कार्यम् । तदनेन कारणकार्ये उक्ते । तयोरन्वयः सम्बन्धः समवायादिरूपस्तेन व्यतिरेको भेदस्तस्मादन्वयप्रतीत्युत्पत्तिस्तत्प्रतिबन्धः

शक्यशङ्को न भवति। एतदुक्तं भवति। संस्कारारूढतया बलवत्तरो यः कार्यकारणसम्बन्धबलाल्लभ्यो भेदस्तस्मादद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेति विरोधादिति न शङ्कनीयमिति। यद्वा संस्कारारूढो भूयोदर्शनजसंस्कारविषयो दृढान्वयो दृढसत्त्वः अबाधितसंविदुपस्थितः एवम्भूतो यो व्यतिरेको भेदस्तस्य—यो घटः स पटादेर्भिन्नः यो न पटादेर्भिन्नो न स घट इति—अन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यामन्वयप्रतिपत्तिर्व्याप्तिप्रतीतिस्तयेत्यर्थः। भेदादेः पारमार्थिकत्वाभावे ऽपि प्रतिभासमात्रशरीरस्य भावादद्वैतश्रुतेः परमार्थगोचरत्वान्नास्ति विरोध इति सर्वत्र परिहारः।

नन्वद्वैतादिपदं गृहीतसङ्गतिकं स्वार्थं प्रत्यापयति, किं वा गृहीतसङ्गतिकम्। नाद्यः प्रमाणान्तरागोचरे ऽद्वैते सङ्गत्यधिगत्ययोगात्। नापि द्वितीयो ऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह *यत इति*। शब्दो वाक्यम् अत्यन्तासत्यपि नृशृङ्गादौ विज्ञानं जनयति, अन्यथा नृशृङ्गाद्भिन्नो घट इति व्यवहाराभावप्रसङ्गात्। न च तत्र सङ्गतिग्रहणं शशविषाणस्य सकलप्रमाणविकलत्वात्। अतो ऽगृहीतसङ्गतिकाद्वैतादिपदात्तदर्थप्रतीतिर्न स्यादिति न शक्यं वक्तुमिति प्रौढवादः। वस्तुतस्तु पदार्थत्वं नेष्यते ब्रह्मणः, किं तु वाक्यार्थत्वम्। वाक्यं वाचा गृहीतसङ्गतिकमेव बोधयति। न च पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वात् ब्रह्मादिपदार्थाप्रतीतौ वाक्यार्थाप्रतीतिरिति वाच्यम्,—योग्यतानुसारेण प्रसिद्धपदान्तरसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धपदार्थप्रतीत्या वाक्यार्थप्रतीतेः। तदुक्तम् (श्लोकवार्तिके)—

'पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति, ।
निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते'—

इति हिशब्दार्थः । नन्वद्वैतज्ञानमप्रमा सामान्यविशेषनिर्मुक्तविषयत्वात् नृशृङ्गादिज्ञानवदित्याशङ्क्याह * अबाधादिति * । अत्राद्वैते शब्दः प्रमां करोतीति पूर्वेण सम्बन्धः । हेतुमाह *अबाधादिति* । अबाध्यानवगतादन्यगोचरत्वमप्रमात्वे प्रयोजकम्, न सामान्यादिनिर्मुक्तविषयत्वम्, विशेषज्ञाने व्यभिचारादित्यर्थः । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानान्तरसंवादलभ्यम्, न चात्र संवादकं प्रमाणमस्ति तदगोचरत्वादित्याशङ्क्याह *स्वत इति* । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुपेयम् अन्यथाऽनवस्थानादित्यर्थः ।

व्यवह्रियमाणपदार्थासंसर्गाग्रहादेवोभयसंप्रतिपन्नात्संसृष्टव्यवहारोपपत्तौ नाऽयथार्थप्रतीतिः कल्पनीया गौरवादनाश्वासादिभ्यः अतो न शब्दोऽसत्यर्थे ज्ञानं करोतीति प्राभाकरस्तत्राह *असंसर्गेति* । विमतो व्यवहारो व्यवह्रियमाणपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकः संसृष्टव्यवहारत्वाद्गामभ्याजेत्यादिव्यवहारवत्, विपक्षे संसर्गाग्रहादेव सर्वत्र व्यवहारोपपत्तौ संसृष्टप्रत्ययमात्रं लयमियादनाश्वासोऽर्थे ज्ञायमाने तेनैव परास्तः । स्वदर्शने च तस्य तुल्यत्वा-

१ असंसर्गाग्रहस्य मन्ता मीमांसकः, सच—अत्यन्तमसन्नसंसर्गः सत्यस्थले (अबाधितविषये), तस्य अग्रहो यत्र, तत्र तु-संसर्गप्रमामेव मन्यते । तथा च तन्मते ऽपि अद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमैव जननीया विषयाबाधादित्यर्थः, । सदसंसर्गाग्रहस्तत्र नास्त्येव, विषयबाधस्य निरस्तत्वादिति भावः । (शां) ।

द्दोषभावाभावाभ्यां व्यवस्थाया इतरत्रापि तुल्यत्वात्। साधारणाकारस्यालम्बनत्वे नानालम्बनताऽपि निरस्ता प्रतीतिविरोधस्य स्वपक्षदोषत्वादित्यरुचिमपिशब्देन द्योतयति। अङ्गीकृत्याप्याह—असंसर्गाग्रहस्य व्यवहारहेतुत्वं मत्वा ख्यातिबाधबाधिते विषयेऽत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकं शंसति अभिधत्ते इत्यन्वयः। अत्यन्तासंश्चासावसंसर्गश्चेति तथोक्तस्तस्याग्रहं संसर्गलग्नकं संसर्गग्रहाविनाभूतमिति यावत्। गामानयेत्यादौ व्यवह्रियमाणपदार्थानां संसृष्टानामसंसर्गस्यासतो ग्रहं संसर्गज्ञानपूर्वकमेव वदतीत्यर्थः। तदयं प्रयोगः—एकमेवेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहस्तत्संसर्गज्ञानाविनाभूतोऽबाधितासंसर्गाग्रहत्वात् गामानयेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहवदिति। नन्वद्वैतागमवाक्यं सदसद्वा तदुभयविलक्षणं वा। नाद्यः, अद्वैतभङ्गात्। न द्वितीयः, यस्य हि परमार्थेन नास्तिता तस्य कथमस्तित्वमसतश्च कथं साधनत्वं तदुक्तम्—'यो ऽधुना परमार्थेन नास्तीत्येवं प्रतीयते। कथं पूर्वमसावासीदसंश्चेत्साधनं कथम्, साधनं चेदवश्यं च परमार्थास्तितां वदेदिति'। न चानिर्वचनीयेन परमार्थसिद्धिः सम्भवति शुक्तिरजतज्ञानादिगोचरस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्। आहच—'सिद्धिर्नापरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते, न दृष्टा शशशृङ्गादेः सम्यग्ज्ञानादिहेतुतेति'।

कल्पितागमस्य प्रामाण्यमनुचितमित्यनौचितीलक्षणतर्कविरोधात्कथमबाधितत्वमित्याशङ्क्याह

१ उक्तकल्पत्रयेषु तृतीयं सदसद्विलक्षणा त्वपक्ष दूषयति नचेति।

१२२ अनौचितीतर्केणापि अद्वैतश्रुतिर्न बाध्या ।

अनौचित्याऽपि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः ।
अनारोपितमूलत्वाद्बलाहंयुरताहशा ।
प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।
तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।

अनौचित्येति । अद्वयश्रुतिः अनौचित्या तर्केणापि दुर्बाधैवेत्यन्वयः । अनौचितीशब्दस्य नियतस्त्रीत्वात्पुल्लिङ्गतर्कशब्देनसामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । कुतो दुर्बाधत्वमित्यत आह *अनारोपितमूलत्वादिति* । यथार्थवस्तुविषयत्वादहंयुर्बलवत्त्वाभिमानिनी—अहंयुः स्यादहङ्कारीत्यभिधानदर्शनात् । ताहशारोपितमूलेन तर्कस्त्वारोपितमूलोऽपि भवति । यदीदं रजतमसदेव स्यादपरोक्षं न स्यादित्यारोपितसत्त्वमूलत्वाभ्युपगमात्तस्येति । कल्पितप्रतिबिम्बादेः सत्यबिम्बादिगमकत्वमपाकर्त्तुमशक्यमिति श्लोकार्थः । तर्हि वाक्यप्रामाण्यस्य तर्कानपनोद्यत्वाद्यागादि स्वर्गसाधनमिति निश्चयोपपत्तौ नापूर्वसाधनविचारारम्भः स्यात्तथेक्षत्याद्यधिकरणारम्भश्च न स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवृत्तेनेति * । बाध्यत्वाभिमतेन वाक्येन स्वार्थबोधनाय प्रवृत्तेनापि येनानौचित्यमूलमापादकापाद्यनिष्ठा व्याप्तिर्न लूयते न खंड्यते । इह तु पुनरद्वैतश्रुत्यापाद्यपादकभेदखण्डनेन व्याप्तेरपि खण्डितत्वात्तत्साम्राज्यं नास्तीत्यर्थः ।

बाध्यबाधकबुद्ध्योर्भेदस्य बाधकबुद्धेः स्वविषयभे-

दस्य च केनचित्प्रमाणेनाग्रहणात्तदभेदबोधनद्वाराऽद्वैतश्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनश्चोद्यमुद्भावयति ।

१२३ अद्वैतश्रुतेः पुनर्बाधाशङ्का ।

"ननु यद्यदेवोदाह्रियते त्वया—नेत इतोऽस्य भेदो गृहीत इति ततोऽस्याद्वैताम्नायैरभेदबोधने तद्द्वारा सर्वाभेदे पर्यवसातव्यमिति—ततस्ततस्तस्य भेदस्तदैव गृह्यते मया । तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायाञ्च कस्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थाने" इति[1] ।

नन्विति । इतइतो घटपटादेर्घटपटौ भिन्नाविति बुद्धेस्तथान्तिमबुद्धेः स्वविषयतश्च भेदो न गृहीत इति कृत्वा ऽस्य घटपटौ भिन्नाविति बुद्ध्यादेस्ततो घटादितो ऽभेदबोधनद्वाराऽद्वैताम्नायैः सर्वाभेदे पर्यवसातव्यमिति यद्यत्प्रथमबुद्ध्याद्युदाह्रियते ततस्ततो घटादेरन्तिमबुद्धिविषयाच्च तस्यान्तिमबुद्ध्यादेर्भेदस्तदैव गृह्यते मया ऽपुनरुक्तशब्दवाच्यत्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बं चन्द्रमसो बिम्बचन्द्रमसा सह द्वौ चन्द्रमसाविति भेददर्शने ऽप्येकः चन्द्रमा इति वाक्यं यथा तयोरद्वैतं बोधयति तथा ऽऽगमवाक्यमपि किं न बोधयेदित्यत आह* तस्मादिति*। कस्य चित्प्रमाणस्योदाह्रियमाणतायां तस्य तद्विषयेण सहाद्वैतबोधनद्वा-

१ कस्यचिद्वस्तुनः अनुदाह्रियमाणतायां श्रुतिव्यवस्थापनानवकाशः, उदाह्रियमाणतायां च भेदग्रहापत्तिरिति (हेतोः) प्रत्यवस्थानं खण्डनमस्थाने अयुक्तमित्यर्थः । (शां) ।

राऽनुदाह्रियमाणतायां सुतरामद्वैतश्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति त्वत्प्रत्यवस्थानमेतदस्थान इति । यद्वा कस्यचित्पदार्थस्यान्तिमबुद्ध्यादेरुदाह्रियमाणताया-मनुदाह्रियमाणतायां च श्रुतेः प्रमाणान्तरविरोधावि-शेषेण त्वत्प्रत्यवस्थानमस्थान इति योजना । तात्पर्यं तु—युक्तं चन्द्रभेदज्ञानबाधनं नियतपुरुषनियतकालं चो-त्पत्तेः, नेह तद्वैलक्षण्यादिति । तदुक्तम्—'सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात्तत्र न बाधनमिति, (श्लोकवार्तिके)।

ततो भेदो गृह्यत इति किं प्रतिज्ञामात्रेण साध्यते, किं वा प्रमाणेन । नाद्यो विपरीतप्रतिज्ञया ममापि चरितार्थत्वप्रसङ्गादिति परिहरति

१२४ बाधशङ्कापरिहारः ।

मैवम् । अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्यादितो भेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्तदीयस्ततो भेद-स्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण, तत्कालमन्ति-मबुद्धेरनुपस्थितेः । यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचि-दनुपपत्त्या वा तथा स्यात्तदाऽद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याविशिष्टतया, अनुपपत्तेश्च, येन विना सा तद-विशिष्टतया, ततः कथमाभासात्प्रमोदयः स्यात् । नच वाच्यम्—"स्वयं मया स भेदो ज्ञायत इति नास्ति पाक्षिकोऽपि मां प्रत्यसिद्ध्यादिः" इति । यतोऽस्य त्वद्वच-नस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात्, वचनस्य परार्थत्वात् । मौ-नमवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानप्रतिभातो न मुच्यते ।

न च—"स्वयं प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यते"—इति वाच्यम । त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तम् । न चाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्त्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । न च वाच्यम्—"मम वचनात् सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटते—" इति । यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्याविशेषादिदोषप्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् ।

मैवमिति । अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भेदस्त्वया न प्रमीयत इति मयोच्यमाने मया प्रतिज्ञायमाने ततो ऽद्वैतबुद्ध्यादितोऽन्तिमबुद्धेर्यो भेदः स प्रमातव्यः न प्रतिज्ञामात्रेण साधनीय इति सम्बन्धः । यदि प्रमाणेन प्रतीयते तदा किं प्रत्यक्षेण किं वाऽनुमानेन उतार्थापत्त्या इति विकल्प्य प्रथमं निराकरोति *न तावदिति* । बाधपरम्पराविश्रमभूमिरन्तिमबुद्धिः इदानीं वर्तते न वा । न चेत्, वर्तमानग्राहिप्रत्यक्षेण तद्ग्रहणायोगात्तत्प्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा भेदस्याध्यक्षेणाध्यवसातुमशक्यत्वात् । वर्तते चेत्, तद्गोचरप्रत्यक्षस्येदानीमसम्भवो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति काणादवचनादित्यर्थ । ननु प्रतियोगिप्रतीति-

रपेक्ष्यते, न तु तेनैकबुद्धिगोचरत्वम्, भेदस्य केवलव्यतिरेकाभावात्। तत्रावर्तमानामपि प्रतीत्य ततो भेदः प्रत्यक्षेणैव गृह्यत इति। मैवम्। भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वेन तदेकबुद्धिगोचरत्वनियमाद्विशेषणविशेष्ययोरेकबुद्धिगोचरत्वादन्तिमबुद्धेरननुभूततया स्मरणायोगात् प्रतीत्यन्तरस्य च कारणाभावादसम्भवाच्चेति। अस्तु तर्ह्यनुमानेनार्थापत्त्या वाऽन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भेद इति द्वितीयतृतीयौ चोदयति*यदि चेति*। अन्तिमबुद्धिः श्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भिन्ना भिन्नसामग्रीकत्वात् अपुनरुक्तशब्दवाच्यत्वात् जन्मनाशादिविरुद्धधर्मत्वाद्वा, यदेवं तदेवं यथा घटादि-इत्यनुमानं विवक्षितम्। अर्थापत्तिस्तु-बुद्ध्योर्भेदाभावे श्रुतिसंस्काररविरहिणामद्वैतज्ञानानुपपत्तिरूपा विवक्षितेति द्रष्टव्यम्। चशब्देनोपमानादीनामपि भेदसाधकत्वं द्योतयति, तदभावे तद्गोचरसादृश्यादेरसम्भवात्।

किमेतत्परार्थानुमानमुत स्वार्थमिति विकल्प्याद्यमन्यतरासिद्ध्यादिना दूषयति *तदेति*। भिन्नसामग्रीकत्वादेर्हेतोः साध्याविशिष्टतया भासनात् ततः कथं प्रमोदयः स्यात्,*येन* भेदेन विना *सा*अनुपपत्तिस्तस्याश्च तत्समभावात् असिद्धिः, भेदसमत्वेनासिद्धत्वेनेति यावत्। असिद्धत्वेनाभासात् कथं प्रमोदय इत्येवान्वयः। *साध्याविशिष्टतयेति* हेतोरसिद्धत्वमुच्यते, न तु साध्यसमानत्वमेव, विशेषणभेदात्। ततश्च सर्वाद्वैतिना सामग्रीभेदादेरनङ्गीकाराद्धेत्वसिद्धिः साध्यविकलं च निदर्शनम्। अन्तिमबुद्धिकारणस्यागमस्य च भेदे शा-

त्रसंस्कारविरहिणामद्वैतज्ञानासिद्धिस्तदनुपपत्त्या भेदसिद्धिरिति—इतरेतराश्रयाद्वा चक्रकाद्वा ऽनुदय एवार्थापत्तेरित्यर्थः । उपमानादावपीतरेतराश्रयादि तुल्यमिति वाऽर्थः ।

भिन्नसामग्रीत्वादि स्वार्थानुमानमिति द्वितीयमाशङ्क्याह * न चेति * । वेदान्तपक्षे प्रातीतिकभेदवत्सामग्रीकत्वादिहेतौ नास्त्यसिद्धिः, पारमार्थिकभेदवत्त्वस्य हेतुत्वे ऽसिद्ध्यादिर्यथा पाक्षिको नैवं मम दृश्यता सत्यताव्याप्त्यङ्गीकारादित्याह * नास्तीति * । स्वार्थानुमानस्य कथायामनुपन्यास इति दूषणं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह * यत इति * । वचनं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । न व्यर्थं ममैव प्रत्यायकत्वादित्यत आह * वचनस्येति * । तर्हि स्वार्थानुमानावगतमपि भेदं न वच्मीत्याशङ्क्याप्रतिभानाम निग्रहस्थानं प्रसज्येतेति परिहरति * मौनमिति * । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति(मीमांसासूत्र१।१।५) निर्णीतत्वादर्थशेषभावस्य शब्दानां मया प्रमितो भेद इति मदीयवचनात्कर्णपथमवतीर्णात् तवाप्यर्थप्रतिपत्तेर्न वैयर्थ्यं वचनस्येत्यत आह * न चेति * । अर्थशेषभावस्यापि स्वाभाविकत्वेप्यनाप्तपुरुषसंबन्धितया दोषशङ्काकलङ्कस्याङ्गुल्यग्रादिवाक्यवन्न प्रत्यायकत्वमित्याह * त्वद्वचसीति * । ननु वादिवचनं वाद्यन्तरप्रत्यायकम्,—“अनित्यः शब्दः”

१ ‘अङ्गुल्यग्रे करिशतन्दष्टम्’—इति वाक्यं विवक्षितम् ।

इत्यादिवचनेन प्रतिपाद्यमानत्वात्तस्येत्याशङ्काह * विजिगीषुमिति * । विजिगीष्वन्तरवचनं परं विजिगीषुम् प्रति 'तत्र' अनित्यत्वादिलक्षणे 'अर्थे' तस्य जिज्ञासोत्पादनद्वारेण 'तस्य' सजिज्ञासस्य 'तस्मिन्' जिज्ञासितेऽर्थे प्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तं हीत्यन्वयः । विजिगीष्वन्तरवचनस्मारितप्रमाणेन परो विजिगीषुः स्वयमेव प्रमिमीते ऽन्यथा ऽतिप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि मदीयवचनमपि भेदसाधकानुमानादिप्रमाणस्मारकतया त्वां प्रत्युपयुज्यतामित्यत आह । * न चेति * । सर्वाद्वैतं मन्यमानं प्रति न हेतूपन्यासो ऽन्यतरासिद्धिप्रसङ्गात् । नाप्यर्थापत्तिः, अन्यथेत्यंशस्य भेदसापेक्षस्य परस्पराश्रयादिप्रसङ्गेनासम्भवात्, द्वा सुपर्णेत्यागमस्य प्राप्तभेदानुवादस्य च तत्र प्रामाण्यायोगात्, उपमानस्य च सादृश्यमात्रगोचरस्य भेदाभेदयोस्ताटस्थ्यात्, अभावस्य च प्रमाणान्तरत्वानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वाऽनवस्थानात्, इन्द्रियातिरिक्तस्य प्रमाणस्य प्रतीयमानतया गमकत्वनियमात्, मानाभावस्य च मानत्वव्याघातादद्वैतिनं प्रति द्वैतवचनं न तत्साधकं मानस्मारकतयोपयुक्तमित्यर्थः ।

ननु मद्वचनस्य क्व चित्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यस्य प्रामाण्यादस्य च त्वद्दृष्ट्या प्रामाण्याव्यभिचारितया प्रमेयत्वादिवद्भेदसाधकप्रमाणसंशयजनकतया प्रतिकूलाद्वैतवाक्यस्यापि न निश्चायकत्वम् । अतश्च संशयहेतुत्वमप्रामाण्यमिति तृतीयविकल्पमाशङ्काह ।

* न चेति *। संशयस्यापि क्वचिन्निश्चयमन्तरेणानुपपत्तेर्भेदस्य वा तत्प्रमाणस्य वा क्वचिदप्यनिश्चयान्न त्वद्वचनं संशयजननक्षममित्याह * यस्मादिति *। यस्माद्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधाशङ्कया ऽद्वैतश्रुतेस्त्रिविधमप्रामाण्यं नास्ति तस्मादिति।

उक्तार्थसंग्राहकश्लोकेनापेक्षितमंशं पूरयति

१२५ संग्रहश्लोकः।

तस्मात्

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित्।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु॥

* तस्मादिति *। तस्माद्ब्रह्मैवास्त्रं ब्रह्मास्त्रं स्वपरिपन्थिद्वैतनिवर्तकत्वात्। तच्चैकमद्वितीयत्वात्। तदादाय क्वचिदपि वादे जल्पे वितण्डायां वा अन्यं द्वैतिनं न गणयतस्तदुक्तप्रमाणजातस्यासिद्ध्यादिदोषात्। धीर एव वीरो धीरवीरः। धैर्यं च श्रुतधारणसामर्थ्यं वीर्य्यं च यथाकालं प्रयोगसामर्थ्यम्। सङ्गरकेलिषु युद्धक्रीडासु भङ्गो नास्ति इत्यन्वयः। रूपकालङ्कारो ऽयम्। यथा खलु लोके कस्य चिदर्जुनादेरेकं ब्रह्मास्त्रमादायान्यमश्वत्थामप्रभृतिकं न गणयतः सङ्गरकेलिषु क्व चिदपि भङ्गः पराजयो नास्ति तद्वदिति।

एवं तावत्प्रत्यक्षादिना यत्र भेदः स्पष्टतरमवभासते तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्विषयविषयिणोरद्वैतबोधनद्वारा सर्वाद्वैतपर्यवसाने निराबाधत्वमवादीत्।

इदानीं प्रमाणान्तराविरुद्धमापाद्याद्वैतश्रुतेर्विषयमाह
१२६ परबुद्ध्यादिज्ञानमप्यद्वैतश्रुतेरुपोद्बलकम् ।

अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतो यन्नाम किञ्चित्परश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि,- तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा यो विशेषतो विनिगमनं विना नैव प्रतीयते, ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः, परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात्, स्वस्मात् स्वस्य भेदाभावात् । ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती त्वया शक्यबाधा स्यात् ।

तस्मात्

कथं सामान्यतो ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः ।
पदरोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ।

अपि चेति। किं तदित्यत आह *यन्नामेति*। परश्चेतसा किंचिच्चिन्तयन् विवक्षुर्वा जानन् वाऽस्तीति सामान्यतः प्रतीयते। विषयमुखत्वादिलिङ्गस्य सामान्योपाधौ गृहीतसम्बन्धत्वाद्विशेषानुमापकत्वाभावादित्यर्थः । सामान्यप्रतीतिरेव विशेषसिद्धिमपि बलादानयेदित्यत आह *तत्रेति*। न सामान्यसिद्धिर्विशेषबोधिका, ऽन्यथा क्वापि संशयविपर्यासौ न स्यातामित्यर्थः। तस्य सामान्यप्रतीतावप्यन्तिमबुद्ध्यादेर्विशेषतो निश्चयात्तत्प्रतियोगिकः तद्धर्मिको वा भेदो ऽध्यक्षादिभिरध्यवसीयत इत्यत आह *तत

इति *। हेतुमाह * परेणेति *। भेदस्यायमस्मात् भिन्न इति धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वादिति भावः। परचिन्तादिगोचरादन्तिमबुद्ध्यादिर्भिन्न इति धर्म्यादिग्रहणपूर्वकं भेदग्रहणं किं न स्यादित्यत आह * स्वस्मादिति *। भेदप्रतीतिमन्तरेण धर्मिप्रतियोगिभाव एव न सम्भवति स्वात्मनो पि स्वस्माद्भेदप्रसङ्गात्। न च तत्सम्भवति एकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। अन्तिमबुद्ध्यादेस्ततो भेदग्रहणं न घटते चेन्मा घटिष्ट, तथा ऽपि कथमद्वैतं घटिष्यत इत्यत आह * तत इति *। सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां प्रतिपादितमर्थं बालः सुखं बुध्यते ततो विस्तरेणोक्तमुपसंहारव्याजेन श्लोकेनोपनिबध्नाति। * तस्मादिति *। सामान्यतो ज्ञाते वदनविकारादिलिङ्गेनानुमिते परचिन्तादिगोचरे विशेषतो विनिगमनहेत्वभावादज्ञाते ऽद्वयश्रुतेः पदरोधस्त्वया कथं कर्त्तुं शक्यः स्यात्, न कथंचिदित्यन्वयः।

भेदसत्तानङ्गीकारे नृशृङ्गवदपरोक्षव्यवहारस्तद्गोचर उपपन्नः स्यात्,व्यवह्रियते च भवता, अतो व्यवहारानुपपत्त्या भेदसत्त्वमवसीयत इति चोदयति

१२७ व्यवहारबलादप्यद्वैतश्रुतेर्न बाधः।

“ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्रीव्यवहारो न व्याहन्यते”। कथं व्याहन्यते, प्रतिवक्ष्यते हि तत्। किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोपि कस्माच्चिदापादकात्। न चापाद्यापादकमभिद्यमानमापत्त्यै प्रभवेदिति।

तस्मात्

नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात् कुतः ॥

नन्विति। पदार्थस्य पदार्थान्तरेभ्यो भेदाप्रतिभासे पदार्थान्तरवाचकशब्दान्तरपरित्यागेन तद्वाचकासाधारणशब्दप्रयोगो नोपपद्येत । तेन भेदानङ्गीकारं भेदापेक्षपदपदार्थादिव्यवहाराङ्गीकारात् भेदाङ्गीकारतदभावरूपविरुद्धधर्मसमुच्चयलक्षणो व्याघातः स्यादित्यर्थः । व्यवहारोऽनुपपत्त्या भेदमात्रमाक्षिपति । न तत्पारमार्थिकत्वमनुपयोगात्, न च काल्पनिकभेदेन पारमार्थिकाद्वैतविघात इति परिहरति *कथमिति*। व्याघातं स्वरूपेणाभ्युपगम्य नात्र स इत्युक्तम् । इदानीं स एव दुर्निरूपो व्याघातस्यैव पराकरिष्यमाणत्वादित्याह *प्रतिवक्ष्यत इति*। भेदानङ्गीकारे भावाभावसमुच्चयात्मको व्याघातः किं चिदापादकमाश्रित्यापाद्यते किमनाश्रित्य। न अनाश्रित्य,अतिप्रसङ्गेनाशक्यत्वात्।अतः किंचिदाश्रित्यैवेति पक्षः परिशिष्यत इत्याह *किं चेति*। अस्तु तर्ह्ययमेव पक्षस्ततः किमित्यत आह *न चेति*। आपादकमापाद्यात् भिन्नमभिन्नं वा । न भिन्नम्, भेदे सिद्धे तस्यापादकत्वसिद्धिः, सिद्धे चापादकत्वे व्याघातसिद्धिः, सिद्धे च तस्मिन् भेदसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः । नाप्यभिन्नम्, आत्माश्रयप्रसङ्गात् इत्यर्थः । उक्ततर्कज्ञानरत्नं लोभातिरेकात् श्लोकेनोपनिबध्नाति *तस्मादिति*।

अद्वैतवादिनि नानात्वं नानात्मत्वमवलंब्य वदत्यपि व्यवहरत्यपि असिद्धभेदादापादकात् व्याघातः कुत आपतेदित्यन्वयः । आपाद्यादसिद्धो भेदो यस्य स तथोक्तः ।

प्रमेयेषु चतुर्विधभेदासम्भवः ।

एवं तावद्भेदप्रमाणसिद्धस्वरूपपर्यालोचनया न तद्विरोधो ऽद्वैतश्रुतेरित्युक्तम् । इदानीं प्रमेयभेदस्वरूपपर्यालोचनया ऽपि श्रुतेर्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधं प्रतिषेद्धुमुपक्रमते

११८ भेदस्वरूपे विकल्पचतुष्टयम् ।

इदमपि विचारमर्हति—यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे पर्यवस्यति । तथा हि प्रत्यक्षेण यो ऽसौ भेदो गृह्यते स (१)किं स्वरूपभेदः,(२) किमन्योन्याभावः,(३) किं वैधर्म्यम्,(४)अन्यदेव वा ।

इदमिति। यद्वा—पूर्वं प्रत्यक्षादेर्भेदविषयत्वमभ्युपगम्य न तद्विरोध इत्यवादि। संप्रति तद्विषयत्वमेव नास्ति, प्रत्युताभेदविषयत्वमेव प्रत्यक्षादेः, नातस्तद्बाध इत्युपपादयति * इदमिति सन्दिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हति। इह तथाभूतं न किंचिद् यद्विचार्यत इत्यत आह * यदिति *।बाधकमिति बाधकत्वाभिमतमिति यावत् । घटपटौ प्रभृती आदी येषां ते घटपटप्रभृतयः, तेषां भेदो घटपटप्रभृतिभेदः, तत् गृहीतुं शीलं

षस्य तत्तथोक्तम् । घटप्रमाणं कीदृशि पर्यवस्यतीति प्रश्न इव भेदप्रमाणं कीदृशीति प्रश्नो नोपपद्यते प्रमाणस्य स्वप्रमेयेपर्यवसानादित्याशङ्क्य—सत्यम् भेदप्रमाणं भेदे पर्यवस्यति किं वा ऽन्यत्रेति न प्रश्नार्थः किं तु यस्मिन् भेदे प्रमाणं पर्यवस्यति स कीदृगिति पृच्छ्यत इत्याह *तथा हीति* । विरुद्धानेकप्रकारे सम्भवति सन्देहात्प्रश्नः, इह तु पुनरैक्यं भेदस्येति न प्रश्नसम्भव इत्याशङ्क्य वादिविप्रतिपत्तेः सन्देहात्प्रश्नोपपत्तिरिति विरुद्धप्रकारानीरयति *प्रत्यक्षेणेति* । स्वरूपमेव भेद इति प्राभाकरमतोपन्यासः । अन्योन्याभाव इति नैयायिकैकदेशिनां भट्टैकदेशिनां मतम् । वैधर्म्यमिति वैशेषिकस्य । अन्यदेवेति पृथक्त्वगुण इत्यर्थः ।

स्वरूपभेदपक्षे प्रत्यक्षमद्वैतश्रुत्या सहैकार्थत्वान्न तद्बाधकमित्यभिप्रेत्यानुवदति

१२२ स्वरूपभेद एव भेद इति प्रथमविकल्पखण्डनम् ।

(१) यदि तावत्स्वरूपं भेदः, स न । घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेदः, तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति । भेदो हि भवन् कस्मादपि भवति । अन्यथा 'स्वरूपं भेद' इति पारिभाषिकं नाम स्यात् । यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते ।

यदीति। भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावः, किं वा भेदिनो भेदे। न तावद्भेदिनो भेदे, भेद्यभावेन भेदस्याप्यभावप्रसङ्गात्। यदि भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावस्तदा धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्य किं वा तदुपलक्षितस्येति विकल्प्य प्रथमपाकरोति *स नेति*। धर्मिविशिष्टस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वे प्रतियोगिविशिष्टस्य वा धर्मिस्वरूपत्वे तयोरेकत्वप्रसङ्गादिति हेतुमाह *यदिति*। यच्च तत्परस्परं चेति यत्परस्परं यत्परस्परस्माद्भेदस्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य तद्विशिष्टो भेद एव न सम्भवति, विशेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः। अस्तु तर्हि प्रतियोग्युपलक्षितस्य भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वमित्यत आह *भेदो हीति*। यदि भेदोपलक्षणं प्रतियोगितत्प्रतीतिमन्तरेणापि भेदप्रतीतिः स्यात्काकविगम इव देवदत्तगृहप्रतीतिः, न चैतदस्तीत्यर्थः। एतेन धर्म्युपलक्षितत्वमपि निराकृतम्। एतदेव विपक्षबाधेनोपपादयति *अन्यथेति*। धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्यैव भेदत्वात् ततोऽन्यस्य वस्तुस्वभावत्वाभ्युपगमे स्वरूपस्यैव नामान्तरकरणमापद्यत इत्यर्थः। पारिभाषिकं सङ्केतसिद्धमिति तेन धर्मिप्रतियोगिविशिष्टभेदस्य भावस्वभावत्वमभ्युपगन्तव्यम्, तथा च भेदग्राहितया ऽभिमतं प्रत्यक्षमभेदे पर्यवस्येदिति विपरीतार्थः संपत्स्यत इत्याह *यदेति*। विशिष्टभेदस्य वस्तुस्वरूपाभेदे तदन्तर्गतस्य विशेषणभूतस्य घटस्य पटधर्मिस्वरूपत्वमापद्यते विशेषणाद्यनतिरेकाद्विशिष्टस्येत्यर्थः।

विशिष्टभेदस्य स्वभावत्वे प्रत्यक्षमभेदोल्लेखीति युक्त्याऽऽपाद्यते यथा तथा भेदोल्लेखिताया अपि युक्त्याऽऽपादयितुं शक्यत्वान्न वैपरीत्यमिति चोदयति ।

१३० भेदाभावेऽसामञ्जस्यशङ्का ।

"ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः। भेदे हि घट इत्येव पट इत्येव वा बुद्धिः स्यात्, न तु घटाद्भिन्नः पट" इति चेत्— अ

नन्विति। 'व्याख्यायते' व्युत्पाद्यते। अभेदोल्लेखस्य यौक्तिकत्वे विरुद्धभेदोल्लेखनं कथं यौक्तिकं स्यादित्यत आह *अभेद इति*। 'घट' इति 'पटात्' इति च विलक्षणाकारबुद्धिविषयतया सिद्धं भेदोल्लेखनमित्यर्थः।

परमार्थतश्चन्द्रैक्ये ऽपि जलचन्द्राद्भिन्नः खस्थचन्द्र इति पटाभेदस्य पारमार्थिकत्वे ऽविद्यासिद्धभेदद्विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमित्यभिप्रेत्य समादधाति

१३१ तत्परिहारः भेदस्याविद्याविद्यमानभावत्वम् ।

स्यादप्येष पर्यनुयोगः यद्यविद्याविद्यमानभावभेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तो ऽपि प्रत्यादिशामः ॥

तस्मात्

अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।

तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात् ।'

स्यादिति। अविद्यया विद्यमानो यो भावः सत्त्वं यस्य स तथोक्तस्तम्। ननु दूरस्थतरुगिर्योरभेदावभासे सत्यपि भेदः पारमार्थिको दृष्टः। तथा चात्र भेदः पा-

रमार्थिको नाभेद इति कुतो विपरीतमेव किं ने-त्याशङ्कोपसंहारव्याजेन विनिगमनाहेतुमाह । *तस्मादिति* । अभेदमुल्लिखन्ती न सती धीर्भेदो-ल्लेखनक्षमा न भवति । धर्मिप्रतियोगिनोरेकैकं स्वरूपं प्रतीत्यैव भेदस्य प्रत्येतव्यत्वात् । अतः स्वभेदप्रतीति-पुरस्सराभेदप्रतीतिस्ततः किमित्यत आह *तथाचे-ति* । तथा सति सा धीः आद्ये भेदे प्रमा स्यादभेदे प्रमा न स्यात् । हेतुमाह *स्वापेक्षवैशसात्* । स्वापे-क्ष्यस्योपजीव्याभेदस्य वैशसाद्बाधप्रसङ्गात् । न च तद्यु-क्तम्, उपजीव्याभेदप्रतीतेरुपजीवकभेदप्रतीत्यपेक्षया प्राबल्यादित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलक्षिताभेदो धर्मिणः स्वरूपमिति मतं पुरस्तात् निरस्तमपि पुनरुद्भावयति दोषान्तराभि-धित्सया

१३२ भेद इत्येतावन्मात्रञ्च पटस्य स्वरूपम ।

अथ 'भेद' इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं 'घटात्' इति च तद्घटेन प्रतियोगिनाऽन्येनैव निरूप्यते,—तदपि नोप-पद्यते । निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् । नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् । का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्व-रूपमन्येन निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति । न हि यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं भवति ।

अथेति । भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे

त्त्प्रतीतिपुरस्सरप्रतीतिनियमो न स्यादित्याशङ्क्याह *घटादिति*। उपलक्षणस्यापि प्रतीयमानतयैव व्यावर्तकत्वनियमात्–यथा राजहंसस्य प्रतीयमानस्य राजमन्दिरव्यावर्तकतया–तथा प्रतियोगिन उपलक्षणत्वेऽपि प्रतीयमान एव प्रतियोगिव्यावर्तक इत्यर्थः। उपलक्षणकाकाप्रतीतावपि तदुपलक्ष्यं देवदत्तगेहं यथा प्रतीयते तथा भेदस्यापि कदाचित्प्रतियोगिप्रतीतिमन्तरेणापि प्रतीतिः स्यात्, न च तदस्ति। नातः प्रतियोग्युपलक्षणमिति परिहरति *तदिति*। प्रतियोगिप्रतीत्यभावे इति व्यतिरेकमभ्यधात्, संप्रत्यन्वयमाह *नित्यमिति*। तदयं प्रयोगः। भेदः प्रतियोगिविशिष्टो भवितुमर्हति नित्यं तदनुरक्ततया प्रतीयमानत्वात्, यदेवं तदेवं यथौष्ण्यानुरक्तप्रतीयमानो वह्निस्तद्विशिष्ट इति। न चात्र कचिद्व्यभिचारशङ्का उक्तसाध्याभावे प्रतीतिनियतत्वाभावादिति द्रष्टव्यम्। यद्वा भेदः प्रतियोगिप्रतीतिमन्तरेणापि प्रतीयते तदुपलक्षितत्वात् गेहादिवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानं प्रत्यक्षविरुद्धतया दूषयति *नित्यमिति*। यद् येन निरूप्यते तत्ततो भेदो न भवति यथा देवदत्तगेहमेव काकेन निरूप्यमाणं ततो भेदो न भवति तद्वत्। घटस्वरूपस्य पटेन निरूप्यमाणस्य ततो भेदत्वमनुपपन्नमित्याह *का चेति*। 'अन्यासाकाङ्क्षम्' अन्यनिरपेक्षमित्यर्थः। भेदस्य स्वभावत्वे प्रतियोग्यपेक्षया तथात्वप्रतीतिरनुपपन्ना स्वस्वभावतो-नीलस्यानीलत्वप्रतीतौ प्रतियोगिपीताद्यपे-

क्षाभाववदित्याह *न हीति*।

अभावस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे ऽपि प्रतियोगिनिरूप्यवच्छेदस्यापि किन्न स्यादित्याशङ्कोररीकृत्यापि दूषणान्तरमाह

१३३ पटम्प्रतिप्रतियोगित्वन्न घटस्य स्वरूपम्।

यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति,—तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपम्, किं वा धर्मः कश्चित्। यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्यवस्यति। तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा, 'पटं प्रति' इति च पटापेक्षित्वमन्यदेव,—तदप्यनुपपन्नम्। अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात्। 'पटं प्रति' इत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोष एव।

* यदपीति *। प्रतियोगित्वमपि प्रतियोगिनः स्वरूपं किं वा धर्म इति भेदवद्विकल्पयति * तत्रेति *। स्वरूपपक्षमनुवदति * यदीति *। तदा पटाख्यधर्म्यंशविशिष्टप्रतियोगित्वं घटस्वरूपं किं वा तदुपलक्षितं प्रतियोगित्वमात्रमिति विकल्प्य प्रथमेऽद्वैतपर्यवसायितया दूषयति * तदेति *। तदा पटविशेषितप्रतियोगित्वस्य घटस्वरूपत्वे पटस्यापि घटात्मनि अनुप्रविष्टत्वादद्वैतं पर्यवस्यद्वि-

शेषणादिव्यतिरिक्तानङ्गीकाराद्विशिष्टस्य प्राभाकरवैशेषिकैरित्यर्थः। पटोपलक्षितप्रतियोगित्वमात्रस्य घटस्वरूपत्वमिति द्वितीयो ऽस्तु गदितावद्याप्राप्तेरिति शङ्कते *तत्रेति*। तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वमिति रूपे ऽपि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्वरूपम्, पटं प्रतीति तु पटापेक्षत्वं पटापेक्षया प्रतीयमानत्वमुपलक्षणतया बहिर्भूतमित्यर्थः। तत्रापीत्यपिशब्दो यथा पटोपलक्षितभेदमात्रं घटस्वरूपं तद्वदिति समुच्चयार्थः। प्रतियोगित्वस्य धर्म्यंशसापेक्षतयैव प्रतीतेर्न प्रतियोगित्वमात्रं स्वरूपं लभते तेनायुक्तं तदुपलक्षितं प्रतियोगित्वमात्रं घटस्वरूपमितीति परिहरति *तदपीति*। 'अकिञ्चिदपेक्षस्येति' स्वतन्त्रानुभवादित्यर्थः। भवतु वा प्रतियोगित्वं धर्म्यंशोपलक्षितं तथा ऽपि पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्यत्र पटं प्रतीत्ययमंशो घटस्य स्वरूपमुत धर्मः। स्वरूपं चेदद्वैतपर्यवसानम्। धर्मश्चेत् धर्मधर्मिणोः स्वभावसम्बन्धस्य वक्ष्यमाणत्वादद्वैतपर्यवसानमिति प्रागुक्तविकल्पदोषावतिदिशति *पटं प्रतीति*।

पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य धर्म इति द्वितीयं दूषयति

१३४ पटम्प्रतिप्रतियोगित्वन्न घटस्य धर्मः।

नापि द्वितीयः। योसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात्।

---

१ 'गदितस्य' प्रागुक्तस्य 'अवद्यस्य' दोषस्य 'अप्राप्तः अस्मिन् पक्षे ऽप्राप्तत्वात्।

यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोऽपि पटधर्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत्। न हि पटप्रतियोगित्वस्य घटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात्। न च कस्याचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट इति। किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः, सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदे एव पर्यवसानं स्यादिति।

नेति। निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात्पटं प्रतीत्यस्य घटधर्म्मप्रतियोगित्वविशेषणत्वेन पटो ऽपि तत्रानुप्रविष्ट इति प्रतियोगित्वेन सह पटस्यैक्यं स्यादित्यर्थः। प्रतियोगित्वधर्म्मेण पटस्यैक्ये ऽपि धर्म्मिणा घटेनाभेदो नास्ति, तत्कथमद्वैतपर्यवसानमित्यत आह *यदेति*। *अनेन न्यायेनेति*। निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वादित्यादिनोक्तेनेत्यर्थः। शौक्ल्यस्य पटधर्म्मत्वे ऽपि पटस्य शौक्ल्यधर्म्मत्वाभाववत्पटस्य घटधर्म्मत्वे ऽपि न घटः पटधर्म्मः स्यादित्यत आह * न हीति*। वाच्यत्वमेयत्वयोरिव घटपटयोरपि परस्परधर्मधर्मिभावः किं न स्यादित्यत आह *इतीति*। अन्योन्यधर्मत्वप्रयुक्त्याश्रयत्वमन्योन्यधर्म्मित्वयुक्त्याश्रयत्वं वाऽस्त्विति चेन्मैवम्, प्रमाणाभावात्प्रमाणविरोधाच्चे-

त्याह * न चेति * पूर्वं धर्मधर्मिभावमभ्युपगम्योक्तमिमिदानीं स एव न सम्भवतीत्याह * किं चेति * । धर्मस्य धर्मिणा सह सम्बन्धोऽस्ति न वा। न चेत्, सर्वं सर्वस्य धर्मः स्यात् असम्बन्धाविशेषादित्यर्थः। अस्ति चेत्, तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमिति सम्बन्धानन्त्यम्, उत कश्चित्सम्बन्धः सम्बन्धान्तरनिरपेक्षः। आद्ये ऽनवस्थेत्याह *सम्बन्धेति* । द्वितीयं प्रत्याह *प्रथमत इति*। अनवस्थापरिहाराय कस्यचित्सम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वभावत्वे सम्बन्ध्यन्तरस्यासम्बन्धविशेषणत्वेन सम्बन्ध्यन्तरस्वभावानुप्रवेशादद्वैतं स्यादित्यर्थः।

एवं तर्हि घटशौल्क्ययोर्धर्मधर्मिभावे का गतिरित्याशङ्क्य तस्यापि वास्तवत्वायोगात्काल्पनिक एव स इत्युक्तन्यायमतिदिशति

एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्प इति। तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणीभवत् प्रत्यक्षमद्वैत एव प्रमाणं भवति।

* एवमिति * । स्वरूपभेदवादे प्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुत्यैकार्थत्वमुपपादितमुपसंहरति । * तस्मादिति * ।

स्वहेतुसमासादितभावस्वभावभेदस्यान्यापेक्षात्पत्तिर्यद्यपि न सम्भवति तथापि प्रतीतौ परापेक्षेति शङ्कते

१३५. घटस्य स्वरूपनिरूपणे न पटप्रतीत्यपेक्षा।

"ननु घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते। यदा पुनः पटादिना निरूप्यते

तदा ततो भेद इति प्रतीयते'' । नैवम् । घटादिकमित्येवम्भूतप्रतीतेस्तावद्भेदप्रतीतिर्विलक्षणा । सा च न घटादिमात्रेण विषयेणान्यथाकारा भवितुमर्हति । न च पटादिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः स्यात्, घटपटविषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात् । न हि 'घटः पटश्चेति'- 'घटात्पटो भिन्न' इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति । तत् कस्य हेतोः । पञ्चम्या च वैकल्पिकं निर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलहानिरासात् । न हि 'घटः पटश्चेति' प्रत्येतव्ये कश्चिद् 'घटात्पट' इति प्रत्येति । तस्माद् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा ।

* नन्विति * । घट इति प्रतीत्या भेदप्रतीतिरेकाकारा किं वा विलक्षणाकारा, न तावदेकाकारा । तथा सति 'घट'–'भेदप्रतीति–'शब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गादिति प्रथमं दूषयति *नैवमिति* । प्रतीतिवैलक्षण्येऽपि अर्थवैलक्षण्याभावात् विलक्षणाकारेति द्वितीयः कल्पोऽस्त्वित्यत आह *सेति*। घटभेदप्रतीती भिन्नविषये विलक्षणाकारप्रतीतित्वात् घटपटविषयप्रतीतिवत्, विपक्षे प्रतीतिवैलक्षण्यमेव न स्यादित्यर्थः। घटव्यतिरेकेण पटादेरपि तदा प्रतीतेर्वैलक्षण्यप्रतीत्योरन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याह * न चेति *। घटपटविषयप्रतीतितोऽपि भेदप्रतीतेर्वैलक्षण्यादिति हेतुमाह * घटेति *। भेदप्रतीतेर्घटादिप्रतीतौ वैलक्षण्यमनुभवेनोपपादयति * न ही-

ति *। विप्रतिपन्नो नानुभवेनैव बोधयितुं शक्यः, 'ममैवमनुभवाद्विपरीतानुभवाद्वेति' प्रत्युत्तरयितुं तस्यापि शक्यत्वादिति पृच्छति* तदिति*। घटादिप्रतीत्या सह भेदप्रतीतेरेकार्थत्वं न कश्चित् प्रत्येतीत्येतत् कस्य हेतोः कस्मात्प्रमाणादित्यर्थः। अभिवदन्व्यवहारस्याभिज्ञाव्यवहारपुरस्सरत्वनियमादभिज्ञाव्यवहारवैलक्षण्यमन्तरेणाभिवदन्व्यवहारवैलक्षण्यानुपपत्तेस्तद्वैलक्षण्यमेव प्रतीतिवैलक्षण्यं साधयतीत्याह* पञ्चम्येति*। पञ्चम्याः प्रतियोगिविषयतया प्रथमया च धर्मिविषयतया प्रतीतिफलहस्य घटादिप्रतीतितो भेदप्रतीतेर्वैलक्षण्यानुभवविप्रतिपत्तेर्निरासमसामर्थ्यं दर्शयति * वैकल्पिकमिति *। विकल्पसम्बन्धि वैकल्पिकम्, विकल्पश्चात्रव्यवस्थितः—प्रतियोगित्वविवक्षायां पचम्येव प्रयोक्तव्या न प्रथमा, धर्मित्वविवक्षायां प्रथमा नेतरेति। घट इति प्रतीत्या घटात्पटो भिन्न इति प्रतीतिरैकरूप्यं यदि स्यात् तदा वैकल्पिकनिर्देशो न स्यात्। घटविषयप्रतीतिद्वयस्यैकरूप्ये घट इति प्रयोगवैरूप्याभाववदित्यर्थः। व्यवहारवैलक्षण्यं च वृद्धव्यवहारे प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोर्नियतप्रयोगप्रत्ययदर्शनान्नोपलक्षयितुं शक्यम्, अतिप्रसङ्गादित्याह * नेति *। यथा घटस्वरूपस्य प्रतियोगिनैरपेक्ष्यं स्वप्रतीतावेतावन्मात्रस्य भेदस्यापि प्रतियोगिनिरपेक्षैव प्रतीतिरेष्टव्येत्युपसंहरति * तस्मादिति *।

अर्थगतवैलक्षण्यमन्तरेणापि वैकल्पिकनिर्देशो घटतेकारणप्रतीतिविषयत्वस्य पञ्चमीवाच्यत्वे प्रयोजक-

त्वात्कार्यप्रतीतिविषयत्वस्य प्रथमानिर्देश्यत्वे प्रयोजकत्वादित्यत आह

१३६. अर्थगतवैलक्षण्यं विनापि वैकल्पिकनिर्देशासम्भवः ।

न च यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मात् 'अयमिति' कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते। माभून्निर्विकल्पकार्थादेवं सविकल्पकार्थस्य प्रतीतिः, मा च सादृश्यादेरेवं स्मर्यमाणादेः स्यात् । तस्मात् 'पटो घटाद्भिन्न—'इत्याद्याकारेण पटादेर्भेद एव भेदावधिभूतघटादिसङ्घटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति ।

* न चेति * । यस्य प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात्तत्र तयोः प्रतीत्योर्मध्येतस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मादयमिति कार्यभूतप्रतीतेरर्थो न प्रतीयत इत्यन्वयः । अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादित्याह *माभूदिति *। निर्विकल्पकप्रतीतेः सविकल्पकप्रतीतिकारणत्वान्निर्विकल्पकप्रतीतिगोचारात्सविकल्पप्रतीतिगोचरस्य 'तस्मादयमिति' प्रसङ्गः स्यात्, स माभूदित्यर्थः । सविकल्पककारणभूतप्रतीतिगोचरत्वं 'तस्मादिति'वाच्यत्वेप्रयोजकम्, नातो निर्विकल्पकार्थस्य 'तस्मादिति' वाच्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * माचेति *। सदृशसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारादुपपद्यते संवेदनं स्मरणरूपम्, तत्र च सादृश्यसंवेदनस्य स्मरणकारणत्वात्कारणप्रतीति-

गोचरात्सादृश्यात्'स' इति- स्मर्यमाणार्थस्य प्रतीतिः स्यात्। आदिशब्देन पूर्वानुभवस्य संस्कारद्वारा प्रत्यभिज्ञानकारणत्वात् प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वानुभवगोचरात् 'अयमिति'-प्रतीतिः स्यादित्यर्थः।

केचिदिमं गन्थमन्यथा पठन्ति-"सा च सादृश्यादेरिति" तेषामित्थं योजना। कथं तर्हि तत्प्रतीतिरित्यत आह * सा चेति *। निर्विकल्पकेन यदा गवयसादृश्यं कर्णखुरत्वादि गवि गृह्यते तदा तदपेक्षया गोसादृश्ये गवय इति सविकल्पकप्रत्ययो भवति, न च 'तस्मादिति' पंचम्या निर्दिश्यते। तथा विशेषणविशेष्यसम्बन्धानां स्वरूपग्रहणं विशिष्टप्रतीतेः कारणम्, तथाऽपि तत्र दण्डात् दण्डी शौक्ल्यात् घट इति वा विशिष्टप्रतीतिः॥

तेषां पक्षे "एवमिति" च भिन्नग्रन्थः। तच्चोदाहरणान्तरपरम्। अयमर्थः। अनुभवात् स्मृतिर्भवति, नैतावताऽनुभवविषयप्रतियोगिका स्मर्यमाणप्रतीतिः। आदिशब्देन प्रत्यभिज्ञानादिस्थलं गृह्यत इति। भेदो न परसापेक्षव्यवहृतिः परनिरपेक्षोत्पत्तित्वात्, परनिरपेक्षज्ञप्तित्वाद्वा, घटस्वरूपवदिति व्यवहृतावपि प्रतियोग्यपेक्षां भेदस्य पराकुर्वन्नुपसंहरति * तस्मादिति *। भेदो न पटस्वरूपम् पटसम्बन्धित्वात्, शौक्ल्यवत्, तत्सम्बन्धित्वं चासति बाधके षष्ठ्या निर्दिश्यमानत्वाच्छौक्ल्यवदित्यभिप्रेत्याह *पटादेरिति *। भेदो न पटादिस्वरूपं नियमेन प्रतियोगिघटितत्वात् प्रतियोगित्ववदित्याह * भेदेति *। भेदस्यावधिभूतः

स च घटादिश्चेति भेदावधिभूतघटादिः, तेन संघटितः। नियमेन प्रतियोगिविशिष्टत्वस्यासिद्धिं परिहरति *सर्वेति *। एकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुमशक्यो ऽतिप्रसङ्गादिति सविकल्पकप्रत्ययस्य निर्विकल्पकप्रत्ययापेक्षामात्रेण तस्य 'तस्मादिति' प्रसङ्गादित्यर्थः।

एवं तावत्स्वरूपभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमिति मतं निरस्य सम्प्रत्यन्योन्याभावभेदमवगाहमानं श्रुतिबाधकमिति द्वितीयं दूषयति।

१३७ अन्योन्याभावभेदावगाहिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यबाधकता।

अत एवान्योन्याभावम्भेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावोऽपि हि यस्माद्भेद एष्टव्यस्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः।

अत इति अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपातिरिक्तस्यैव भेदत्वाभ्युपगमान्न स्वरूपभेदपक्षोक्तदोषातिदेशो युक्तो न्यायसाम्याभावादित्याशङ्क्य न्यायसाम्यं दर्शयति *अन्योन्येति*। प्रतियोग्युपलक्षितोऽन्योन्याभावो धर्म्मः किं वा विशिष्टः। न तावदुपलक्षितः, प्रतियोग्यनपेक्षस्य तस्य प्रमाणाविषयत्वात्। विशिष्टस्य धर्म्मत्वे जगत्प्रतियोगिकस्य पटधर्म्मत्वेन जगतोऽपि पटधर्म्मत्वं स्यात्। ततश्च धर्म्मधर्म्मिणोः स्वभावसम्बन्धस्याभ्युपेयतया ऽद्वैतं पर्यवस्येदित्यर्थः।

अन्योन्याभावस्य किं तादात्म्यं प्रतियोगि, उत धर्म्यादिस्वरूपम्, आहोस्विद् घटत्वादिसामान्यमिति

विकल्पय प्रथमकल्पे भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्यानिरूपणादन्योन्याभावो पि दुर्न्निरूप इत्याह

१३८ अन्योन्याभावस्य दुर्निरूपता।

किञ्च घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यम्। तद्यदि सर्वथा नेष्यसे तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्यभावोऽपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः। न हि [illegible] शशविषाणविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुम[illegible]र्हति। तत्कस्य हेतोः। त[illegible]स्मिंस्तद्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपल[illegible]क्षणव्यवच्छिद्यमाना[illegible]त्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि त[illegible]दीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिखद्भवितुम्प्रभवति। तस्मिंश्च [illegible]चात्यन्तमसत्येवालम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम्। २

न च वाच्यम्—"पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावोऽभ्युपगम्यमान एको घटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरो नात्यन्तासत्प्रतियोगितादोषमावक्ष्यतीति"। तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को विशेषः स्यात्। नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक इति तत्तादात्म्याभावम्पटस्य स्वीकरिष्यसि। तस्मात्तादात्म्यं संसर्गञ्च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमभ्युपेयम्। तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा।

* किं चेति * । ययोरन्योन्याभाव इष्यते तयोस्तादात्म्यमस्ति, न वा । अस्ति चेत्, अनिषेध्यत्वमित्यभिप्रेत्य नास्तित्वपक्षमनुवदति *तदिति*। तादात्म्यमन्योन्याभावस्य विशेषणमुतोपलक्षणम् । उभयथा ऽपि तस्याप्रामाणिकत्वे ऽन्योन्याभावस्यापि अप्रामाणिकत्वमिति दूषयति * तदेति*। विशेषणादेर्विशेष्यादितोऽन्यत्वात्तस्याप्रामाणिकत्वे विशेष्यादेरप्रामाणिकत्वं कथमतिप्रसाङ्गादित्याशङ्क्याह * न हीति *। यद्वा शशविषाणं गोविषाणं न भवति, गोविषाणं वा न शशविषाणमित्यत्र शशविष...स्याप्रामाणिकत्वे ऽपि तदन्योन्याभावः प्रती...थत इत्याशङ्क्याह * न हीति *। अन्योन्याभावस्य...धर्स्याप्रामाणिकस्य तस्याप्यनङ्गीकारात्साध्यसमो...दृष्टान्त इत्यर्थः। उक्तमेवार्थं विशदयितुं परमुखेन पृच्छति *तदिति *। येन प्रमाणेन विशिष्टमुपलक्षितं वा गृह्यते तेन प्रमाणेन विशेषणाद्यपि न गृह्यते गृह्यते वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तस्मिन्निति * । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायाद्विशेषणानवगाहि प्रमाणं न विशिष्टमवगाहितुमीष्टे । उपलक्षणं च न सत्तामात्रेण व्यावर्त्तकमतिप्रसङ्गात्, अपि तु व्यावर्त्यं सम्बन्धितया प्रतीयमानम्, अत उपलक्षणमगृह्णन्नोपलक्षितमपि गृह्णातीत्यर्थः। विशिष्टादिप्रमाणं विशेषणादिकमपि गृह्णातीति द्वितीयं पराचष्टे * तस्मिन्निति * ।प्रमीयते ऽर्थो ऽनेनेति हि प्रमाणमसत्यर्थे किं प्रमापयत् प्रमाणं स्यादित्यर्थः ।घटपटयोस्तादात्म्यं अन्योभावप्रतियोगि न भवति, किं तु,पटादिस्वरूपम्,

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्द
रैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्य
२ ते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्यन्ते।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।
५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं ” ” १ ” ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।
८ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्। (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम्। स० (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणा-परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १४

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्याविरचितभाष्यसहितम् । १२

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) २

(२२) आख्यानचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम, द्वैताद्वैतदर्शनम्।श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजान्हव्याख्यव्याख्यायु०२

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च । १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । २ २

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । २ २

(३१) स्मृतिसारोद्धारः । विद्वद्वरविद्वभरत्रिपाठिसंकलितः । २ २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् । } हरिदाससगुप्तः, बनारस सिटी

